

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU

ƏZİZXAN TANRIVERDİ

**“DƏDƏM QORQUD”UN
ZAMANI**

*“Dədə Qorqud” eposunun elm aləminə
bəlli olmasının 200 illiyinə həsr olunur.*

BAKI – 2015

Redaktor: **Muxtar KAZIMOĞLU (İMANOV)**
AMEA-nın müxbir üzvü,

Rəyçilər: **Ramazan QAFARLI**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor;
Məhərrəm MƏMMƏDLİ
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor;
Ramiz ƏSKƏR
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor;
Kamil BƏŞİROV
filologiya üzrə elmlər doktoru;
İlham ABBASOV

Əzizxan Tanrıverdi. “Dədəm Qorqud”un zamanı. Bakı,
“Elm və təhsil”, 2015, səh.204.

“Dədəm Qorqud”un zamanı” filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Əzizxan Tanrıverdinin “Kitab”ın dilinə həsr etdiyi onuncu kitabdır. Monoqrafiyada zaman anlayışının leksik, morfoloji və sintaktik vasitələrlə ifadəsi tarixi-lingvistik baxımdan tədqiq edilir. Bir sıra zaman məzmunlu sözlərin, eləcə də bəzi qrammatik zaman formalarının etimologiyası dilçilik, coğrafiya, astronomiya kimi elmlər kontekstində araşdırılır.

folklorinstitutu.com

Ә 4603000000 Qrifli nəşr
098 – 2015

© Folklor İnstitutu, 2015
© Əzizxan Tanrıverdi, 2015

ÖN SÖZ

Prof.Ə.Tanrıverdinin “Dədə Qorqud”un zamanı” adlı əsərinin əlyazmasını qarşıma qoyub oxumağa başlayanda ağılıma gələn birinci fikir bu oldu ki, görəsən, bu əsər Ə.Tanrıverdinin “Kitabi-Dədə Qorqud”a həsr etdiyi neçənci kitabıdır? Müəllifin mənə bağlıladığı kitabları saydım. Bu kitabı da nəzərə alsaq, düz 10 kitab edir. Bu kitabların səhifələrinin ümumi sayı isə təxminən 2000-ə yaxındır. Yəni “Dədə Qorqud”un özündən ən azı 10 dəfə çox. Bunların bir neçəsini diqqətə çatdırmaq istərdim: “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları (1999), “Kitabi-Dədə Qorqud” və Qərb ləhcəsi (2002), “Китаби-Дядя Горгуд”ун образлы дули (2006), “Китаби-Дядя Горгуд”ун сюз дүңһасы (2008), “Dədə Qorqud kitab”ının dil möcüzəsi (2008), “Дядя Горгуд китабы»нда ам қулту (2012), “Dədə Qorqud kitabı”nın obrazlar aləmi (2013), “Dədə Qorqud kitab”ında dağ kultu (2013)... Əsərlərin adına diqqət etsək, görərik ki, prof.Ə.Tanrıverdi “Kitabi-Dədə Qorqud”a sanki torpaq altından tapılmış qədim bir şəhəri tədqiq edən arxeoloq alim kimi yanaşır. “Dədə Qorqud”un hər cümləsi, hər kəlməsi, hər kəlməsinin hər səsi elə bil bu şəhərin üstünü his-pas, toz-torpaq basmış ocaq daşındır, kərpicidir, xatirələrə bürünmüş divarıdır, tini-dalanıdır, ata-babalarımızın yaşam tərzidir, sevinci, kədəridir. Arxeoloq zəhmətlə tapıb-topladığı maddi mədəniyyət nümunələrini üfürə-üfürə qoruyub-saxladığı, tədqiq etdiyi kimi, Ə.Tanrıverdi də yorulmadan-usanmadan, sevə-sevə “Dədə Qorqud” kitabının hər cümləsinin, hər kəlməsinin başına dolanır, hər səsin, hər sözün çoxlarına məlum olmayan gizli mənasını üzə çıxarır, aşkarlayır.

Elm aləminə məlum olmasından keçən 200 il ərzində “Kitabi-Dədə Qorqud”un şərhinə həsr olunmuş onlarca kита-

bı, yüzlərcə məqaləni, onun motivləri ilə süslənmiş saysız incəsənət əsərlərini və s. göz önünə gətirəndə istər-istəməz ortaya belə bir təbii sual çıxır: görəsən, çox deyilmi? Ona dünya folkloru nümunələrinin ən qiymətli incilərindən biri adını qazandıran hansı məziyyətləridir? Bu əsəri bizə, o cümlədən Ə.Tanrıverdiyə az qala müqəddəs kitabımız “Qurani-Kərim” qədər sevdirən nədir? Bizə elə gəlir ki, bu sualın cavabını bir neçə cümlə ilə vermək mümkün olsaydı, onda “Kitab”dan bu qədər geniş bəhs etməyə, sadəcə, lüzum qalmazdı. Bu kitab bizim keçmişimizdən bəhs etsə də, əslində, bu günümüzün və sabahımızın təməlidir. “Dünəni olmayanın sabahı qaranlıqdır” – deyiminə söykənsək, bu kitab sadə bir kitab olmayıb, 1300 il əvvəl olanları bu günümüzdə və sabahımıza daşıyan əcdadlarımızın ruhu ilə yoğrulmuş müqəddəs bir kitabdır. Bu kitabda nələr yoxdur: kişilik, ərənlik, qəhrəmanlıq – deyirsən burda, əsil, nəcabət, əxlaq, nəzakət deyirsən – burda, vətən sevgisi, insan sevgisi, ana-oğul, ata-oğul, oğlan-qız, dost-yoldaş-qardaş-bacı sevgisi burda... Müdriklik, saflıq, səmimiyyət çəşməsidir bu kitab. Nə dilindən doymaq olur, nə sözündən. Hər kəlməsi adamı ovsunlayır. Ana laylası kimi şirin, ata öyüdü qədər mənalıdır minillərin deyimi bu kəlmələr. Görünür, elə bu kəlmələrə, onların ifadə etdiyi min bir məna çalarına vurğunluqdur Ə.Tanrıverдини bu kitabın təşnəsinə, aşiqinə çevirən. Mən Ə.Tanrıverдини yaxşı tanıdığım üçün bu qənaətə gəlmişəm.

Ə.Tanrıverдини yaxından tanımayan, onun iç dünyasına bələd olmayan bu “Dədə-Qorqud” sevgisinin nədən qaynaqlandığını çətin başa düşər.

Beləliklə, qarşımda duran “Kitabi-Dədə Qorqud”a həsr olunmuş növbəti kitabın adına diqqət edirəm: “Dədəm Qorqud”un zamanı”. İlk baxışda adama elə gəlir ki, yaqın, müəllif “Dədə Qorqud” dastanlarında baş verən olayların zamanından bəhs edəcək, bu dövrün tarixi hadisələrinin şərhini

verəcək, ancaq kitabın annotasiyasına diqqət yetirən kimi hər şey aydın olur: “Monoqrafiyada zaman anlayışının leksik, morfoloji və sintaktik vasitələrlə ifadəsi tarixi-lingvistik baxımdan tədqiq edilir. Bir sıra zaman məzmunlu sözlərin, eləcə də bəzi qrammatik zaman formalarının etimologiyası dilçilik, coğrafiya, astronomiya kimi elmlər kontekstində araşdırılır”. Məni çoxdan düşündürən bir sualın cavabını tapmaq arzusu ilə monoqrafiyanı oxumağa başlayıram və elə ilk səhifələrdə axtardığımı tapıram. “Bayat tayfasından olan Dədə Qorqud Məhəmməd peyğəmbərin zamanına yaxın yaşamışdır; “Dastan” ən azı VII yüzillikdə yaranmışdır”.

Birinci başlıq belədir: “Kitab” zaman anlayışı müstəvi-sində”. Müəllif burada türkoloji dilçilikdə zaman kateqoriyasından bəhs edən müəllifləri diqqətə çatdıraraq qeyd edir ki, ümumən olduğu kimi, “Kitab”ın dilindəki zaman kateqoriyası da, əsasən, qrammatik zaman kon-tekstində araşdırılıb. Azərbaycan dilçiləri Ə.Dəmirçizadə, T.Hacıyev, Q.Kazımov kimi alimlər də “Kitab”ın dilindəki qrammatik zamanları müxtəlif bucaqlar altında təhlil süzgəcindən keçiriblər. Bu cür təhlillərə qane olmayan müəllif “Kitab”la bağlı irəlidə aparacağı geniş təhlilə tutalğa kimi İ.Tahirovun ingilis və Azərbaycan dillərində zaman kateqoriyasına həsr etdiyi monoqrafiyadan gətirdiyi bir sitata istinadla başlayır: “Felin zamanlar sistemi dildə zaman kateqoriyasının – temporallığın maksimal şəkildə ümumi-ləşmiş və mücərrədləşmiş ifadə vasitəsidir... Lakin dildə zamanın əks etdirilməsində morfoloji vasitələr leksik, sintaktik, leksik-sintaktik, leksik-qrammatik vasitələrdən ayrılmazdır”. “Kitab”dakı zaman anlayışını da məhz bu şəkildə təhlil etməyi lazım bilir və bu üsulun əhəmiyyəti barədə belə söyləyir: “Temporallıq (dil zamanı) sahələrinin “Kitab”ın dili üzrə tarixi-lingvistik baxımdan öyrənilməsi təkcə qorqudşünaslıq yox, ümumən türkologiya üçün əhə-miyyətlidir”.

Məlum olduğu kimi, zaman, hər şeydən əvvəl, fəlsəfi kateqoriyadır. Əgər qrammatik zaman üç ölçülüdirsə, fəlsəfi zaman yalnız bir ölçülü olub irəliyə doğru istiqamətlənmişdir. Fəlsəfi zamanda diinən, bu gün, sabah fərqi yoxdur. Qrammatik zaman bəzən fəlsəfi zaman kimi yüksək intensivliyə malik olur, bəzən isə ləngiyir. Fəlsəfədən məlumdur ki, predmetin hərəkət istiqamətindəki ölçüsü və hadisələrin başvermə müddəti onların yerləşdiyi hesablama sisteminin nisbi hərəkət sürətindən asılıdır. Nisbilik nəzəriyyəsinə görə, yüksək intensivliyə malik qravitasiya sahələrində zaman qravitasiya sahəsinin zəif olduğu yerlərdəkinə nisbətən ləngiyir. Eynşteynə görə, zaman anlayışı ölçmə prosesindən (saatlar, dəqiqələr və s.) kənarında məzmunuz anlayışdır, hər hansı prosesin ölçmə əməliyyatından kənarında öz-özlüyündə heç bir müddəti yoxdur. Deməli, zaman anlayışının məzmunu yalnız ölçmə prosesində formalaşdığından xarici aləmdə ona uyğun gələn obyektiv xarakteristika mövcud deyildir. Qrammatik zaman ölçmə əməliyyatının tətbiq edilə bildiyi bir zaman olduğundan fəlsəfi zamandan fərqli olaraq onun xarakteristikasını vermək mümkündür. Təbii ki, bu xarakteristika dildə müxtəlif dil vahidləri – qrammatik forma-lardan tutmuş, leksik, sintaktik vahidlərə qədər bir çox linqvistik ölçü vasitələri ilə reallaşır. Ə.Tanrıverdi çox düzgün olaraq “Kitab”ın dilindəki qrammatik zaman anlayışını məhz bu əsaslarla təsnif və tədqiqinə üstünlük vermişdir.

Zaman və məkan anlayışlarının bir-birindən ayrılmaz, vəhdət şəklində mövcud olduğunu nəzərə alan müəllif “Kitab”ın dil materialı əsasında bu məsələyə də aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Bununla bağlı müəllifin fikirləri ilə “Kitab”ın dilində zaman-məkan vəhdətinin ifadəsi” bölməsində tanış olmaq olar. Biz burada ondan aldığımız yalnız bir sitatla kifayətlənmək istərdik: “Hər hansı bir dildə elə bir cümlə modeli yoxdur ki, onun tərkibində zamanı və məkanı ifadə edən

söz və birləşmələr işlənməsin və ya onların bərpası mümkün olmasın... Burada o da vurğulanmalıdır ki, bir sıra cümlə modellərində zaman və məkanı ifadə edən söz və birləşmələr, hətta felin qrammatik zaman formaları işlənməsə belə, onlar yenə də zaman-məkan vəhdəti kontekstində düşünüülə bilər”.

Monoqrafiyanın “Temporallığın leksik vahidlərlə ifadəsi” bölməsində müxtəlif nitq hissələrinə aid sözlərin “Kitabi-Dədə Qorqud”da zaman anlamında işlənməsi imkanlarından bəhs edilir. Dilçilik ədəbiyyatında zaman anlayışının ifadəsində zərf nitq hissəsinə aid sözlərin istifadəsi kifayət qədər araşdırılsa da, digər nitq hissələrinin, o cümlədən frazeoloji vahidlərin bu imkanı, demək olar ki, diqqət xaricində qalmışdır. Buna görə də “Dastan”ın fonunda həmin məsələnin bu qədər geniş və hərtərəfli araşdırılmasını dilçiliyimizin inkişafına Ə.Tanrıverdinin yeni bir töhfəsi kimi qiymətləndirmək olar. Bu bölmədə diqqəti çəkən cəhətlərdən biri müəllifin zaman məzmunlu bir çox vahidlərin etimologiyası, tarixi orfoqrafiyası və formalaşma, sabitləşmə xüsusiyyətləri ilə bağlı orijinal fikirlər irəli sürməsidir. Bunlardan “temporal isim” adlandırdığı **ay, yil, küz, kış, tan, ikindi, dün** və s. sözlərin etimologiyası, dildə işlənmə funksiyası və s. ilə bağlı söylədiklərini qeyd etmək olar.

Ə.Tanrıverdinin linqvistik təhlil üsulu da özünəməxsusluğu ilə diqqəti çəkəndir. O, əsas tədqiqat obyektinin “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili olduğunu bir an da unut-mayaraq, necə dəyərlər, onun dil materialına söykənib daha geniş ölçülərdə zaman anlayışının təsvir və ifadə vasitələri ilə bağlı düşüncələrini, axtarıb tapdıqlarını bizə təqdim edir. Elə dil hadisələri vardır ki, onun mahiyyətini mövcud dil faktları ilə tam açmaq imkan xaricindədir, həmin hadisənin mükəmməl və dəqiq şərhini vermək üçün bəzən məntiqin gücünə güvənmək lazım gəlir. Sevindirici cəhətdir ki, Ə.Tanrıverdi təbii intuitsiya ilə yanaşı, yüksək analizi ilə seçilən məntiqi təfəkkür sahibidir.

Ona görə də müəllifin bu məqamda irəli sürdüyü mülahizələrin bir çoxu təkcə Azərbaycan dilçiliyi üçün deyil, ümumilikdə türkologiya üçün yeni görünür. Belə nümunələr “Dədəm Qorqud”un zamanı” əsərində yetərincədir. Məsələn, gün-gündüz, gün-dün, kış-qış paralelləri ilə bağlı müəllifin söylədikləri təkcə dilçilik faktları ilə deyil, eyni zamanda coğrafiya və nücum elmlərinə aid faktlarla təsdiqini tapan mülahizələrdir. Dilçilikdə günün hissələri və onların adları ilə bağlı söylənən fikirləri ümumiləşdirən tədqiqatçı alim çox maraqlı və orijinal nəticələrə gəlir: gündüz = günün düzələn vaxtı; dün-=gün döndü; qaranqu =qaranlıq, şər qarışanda; dün burcuğı=gecəyarısı; gecə=keçmək (ışığın keçməyi), ötmək; yarın=yarıq-yarmaq, işıq-ışıqlanmaq və s. Müəllif bu fikirləri irəli sürərkən təbiət elmləri ilə yanaşı, xalqımızın yaşam tərzini, dünya görüşü və mifik təfəkkürünə bağlı fikirlərə istinad edir. Polemikaya girdiyi müəlliflərin problemlə bağlı fikirlərinə hörmətlə yanaşmaqla bərabər, ona yanlış görünən cəhətlərə də münasibət bildirməkdən çəkinmir.

Monoqrafiyanın marqlı oxunan hissələrindən biri də “Zaman anlayışlı frazeoloji vahidlər” başlığı altında verilənlərdir. Müəllif “Kitab”ın dilindəki zaman anlayışlı frazeoloji vahidləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmağı uyğun bilir:

– tərkibində zaman məzmunlu sözlər iştirak edən frazeoloji vahidlər: dün qatmaq (gecəni-gündüzə qatmaq), günü gəlmək (vədəsi, günü çatmaq), sağış günü (sayılan, haqq-hesab günü), qiyamətin bir günü (məhşər günü), vədə irmək (vaxtı çatmaq) və s.

–ümumi semantik yükündə zaman mənası ifadə olunan frazeoloji vahidlər: Göz açuban gördüğüm, Könül verib sevdiğim və s.

Temporallığın qrammatik vasitələrlə ifadəsində felin zaman şəkilçilərinin xüsusi yeri vardır. Felin zamanları və zaman kateqoriyası daha çox felin şəkil kateqoriyası daxilində

araşdırılır. Zaman felə məxsus əsas qrammatik kateqoriyalardan biridir. Qrammatik zaman obyektiv zama-nın insan təfəkküründə təzahürünün dildəki ifadəsidir. Hər bir zaman daxilində rəngarəng zaman çalarları ayrıldığından felin zaman formalarının miqdarı türk dillərində həddindən artıq çoxdur. Məsələn, qazax dilində indiki zamanın həm keçəri, həm də konkret növü – keçmiş zamanın qəti keçmiş, qeyri-qəti keçmiş, uzaq keçmiş, hekayəli keçmiş, davamlı keçmiş, indiki keçmiş, məqsədli keçmiş və s. kimi növləri fərqləndirilir. Keçən əsrin 60-cı illərində qədər bu cür təsnifat Azərbaycan dilçiliyində də mövcud idi ki, bu da, əslində, müəyyən bir zaman çalarlığına malik olan formaları ayrıca zaman forması kimi təqdim etməkdən başqa bir şey deyil.

Hazırda Azərbaycan dilində felin üç zamanından bəhs edilir ki, prof.Ə.Tanrıverdi də monoqrafiyada bu zaman formaları ilə kifayətlənməyi məqbul saymışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilinə əsaslanmaqla müəllif burada işlənmiş rəngarəng zaman formalarının struktur-semantik inkişafı, etimologiyası və üslubi imkanları ilə bağlı maraqlı elmi müddəalar irəli sürmüşdür. Məsələn, “Keçmiş zamanın ikinci dərəcəli morfoloji göstəriciləri”, “İndiki zamanın ikinci dərəcəli morfoloji göstəriciləri”, “Gələcək zamanın ikinci dərəcəli morfoloji göstəriciləri” başlıqları altında verilənləri buna aid etmək olar.

Monoqrafiyanın “Temporallığın sintaktik vahidlərlə ifadəsi” bölməsində müxtəlif növ söz birləşmələri və cümlə konstruksiyaları vasitəsilə zaman anlayışının ifadəsi imkanlarından bəhs edilir: “Zaman anlayışı ismi birləşmələr müstəvisində”, “Zaman anlayışının ikinci növ təyini söz birləşmələri ilə ifadəsi”, “Zaman anlayışının III növ təyini söz birləşmələri ilə ifadəsi”, “Zaman anlayışı feli birləşmələr müstəvisində” və s. başlıqlar altında “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində işlənmiş bu qəbil vahidlər haqqında geniş elmi şərh və iza-

hatlar verilmişdir. Zaman anlayışının adlıq cümlələrlə ifadə imkanlarına aid deyilənlər də diqqəti çəkəndir. Dilçilik ədəbiyyatında adlıq cümlələrin zaman ifadəsi haqqında çox az bəhs edilmişdir. Ona görə də müəllif çox düzgün olaraq dilçiliyimizdəki “adlıq cümlələrdə varlığın mövcudluğu yalnız indiki zaman anlamında təsdiq edilir” tezisində istinad edərək “Kitab”da işlənmiş nümunələr əsasında bu fikri daha da inkişaf etdirmişdir.

Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrdə zaman anlayışı yaradan forma və vasitələrlə bağlı söyləmənlər də elmi yeniliyi baxımından diqqətəlayiqdir. “Bəzi fellərin semantikasına dair” başlıqlı hissədə verilənlər ümumi mövzudan bir az kənar görünsə də, “Kitabi-Dədə Qorqud”un leksik-semantik tədqiqi baxımından əhəmiyyəti danılmazdır. Burada izahlı lüğət şəklində **ağarmaq, ayıtmaq, aytışmaq, atmaq, dəgmək, demək, dəlmək, dəyəmək, dərləmək, dəpmək, dikmək** kimi bir çox fellərin tarixi semantikasına, orfoepiya və orfoqrafiyasına aydınlıq gətirilmişdir.

Ümumilikdə, monoqrafiya “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində zaman probleminə həsr edilən ilk tədqiqat əsəri kimi çox dəyərlidir. Bu əsəri Ə.Tanrıverdinin möhtəşəm dil və mədəniyyət abidəsinə bəslədiyi sonsuz sevgidən doğan növbəti böyük uğuru hesab etmək olar.

Kamil Bəşirov
filologiya üzrə elmlər doktoru

“KİTAB” ZAMAN ANLAYIŞI MÜSTƏVİSİNDƏ

Türkologiyada M.Kaşğari, M.Kazım bəy, R.M.Melioranski, N.K.Dmitriyev, N.A.Baskakov, A.N.Kononov, H.Mirzəzadə, Ə.Dəmirçizadə, A.Axundov, Y.Seyidov və başqaları zaman kateqoriyasının tam formalaşmış bir kateqoriya kimi felə aid olmasından, keçmiş, indiki və gələcək olmaqla üç zamanı əhatə etməsindən geniş şəkildə bəhs ediblər. “Kitab”ın dilindəki zaman kateqoriyası da, əsasən, qrammatik zaman (keçmiş, indiki, gələcək) kontekstində araşdırılıb. Konkret desək, Ə.Dəmirçizadə, T.Hacıyev, Q.Kazımov kimi alimlər “Kitab”ın dilindəki qrammatik zamanları müxtəlif bucaqlar altında təhlil süzgəcindən keçiriblər.

Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq Azərbaycan və ingilis dillərindəki zaman anlayışını leksik, morfoloji və sintaktik temporallıq (dil zamanı) sahələri üzrə araşdıran İ.Tahirov yazır: “...temporallıq sahəsinin nüvəsini qrammatik zaman, yəni felin zamanlar sistemi təşkil edir. Felin zamanlar sistemi dildə zaman kateqoriyasının – temporallığın maksimal şəkildə ümumiləşmiş və mücərrədləşmiş ifadə vasitə-sidir... Lakin dildə zamanın əks etdirilməsində morfoloji vasitələr leksik, sintaktik, leksik-sintaktik, leksik-qrammatik vasitələrdən ayrılmazdır... Qrammatik zaman formaları və leksik vahidlər arasında əlaqə kommunikativ səviyyədə müəyyənləşir ki, bu da ya semantik qarşılıqlı əlaqədən, ya da funksional kompensasiyadan ibarət olur”¹. Rus və Avropa dilçiliyinin son nailiyyətlərinə istinadən söylənilmiş bu fikirlər elmi və inandırıcıdır. Araşdırmalar göstərir ki, nə türkologiyada, nə də ki Azərbaycan dilçiliyində temporallığın sahələri kompleks və sistemli şəkildə tədqiq olunmayıb, temporallığın ifadə vasitələrinin poetik kateqoriyalar daxilində təzahürünə isə ümumiyyətlə, münasibət bildirilməyib. Düzdür, R.Qafarlı “Kitab”da,

---

¹ İ.Tahirov. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, 2007, səh.63-64.

ümumən epik ənənədə çoxsaylı zaman hədlərinin iki bölmədə sistemləşdirilməsinin məqsədəuyğun sayıldığını göstərir: “Sadə və qısa zaman həddi. Hadisənin başvermə müddəti, davamlılığı uzun çəkmir. Qəhrəman üç, yaxud beş gün möhlət alır. Bu qrupda ən böyük hədd bir ilin tamamıdır; mürəkkəb və uzunmüddətli hədd. İnsan ömrünün əsas mərhələləri ilə (doğulub-evlənməsi; böyüyüb taxt-taca sahib olması, uşaqlığını, yaxud gəncliyini, cavanlığını başa çatdırması) ölçülür və hadisələr illər ərzində davam edir. Eposlarda bu vaxt bölgüsü bəzən 25-30 il davam edir” (“Azərbaycan türklərinin mifologiyası”. DDA, Bakı, 2010, səh.19-20). Deməli, müəllif “Kitab”dakı zaman məsələlərini lingvistik deyil, daha çox “bədi zaman” kontekstində araşdırıb. Bu mənada temporallıq sahələrinin “Kitab”ın dili üzrə tarixi-lingvistik baxımdan öyrənilməsi təkcə qorqudşünaslıq yox, ümumən türkologiya üçün əhəmiyyətlidir. “Kitab”da temporallığın ifadə vasitələri müşahidə olunan bəzi nümunələrə diqqət yetirək:

“Kitab”ın temporallıq baxımından zənginliyi “müqəddimə”dəki birinci cümlədən görünür: “Rəsul əleyhissəlam zəmanına yaqın Bayat boyından, Qorqut ata diyərlər, bir ər qopdı”. Burada temporallığın leksik (zəman, yaqın), morfo-loji (şühudi keçmiş zaman şəkilçisi -dı: qopdı) və sintaktik (Rəsul əleyhissəlam zəmanı; formaca II növ, funksiyaca III növ təyini söz birləşməsi modelindədir) ifadə vasitələrinin sintezi aydın şəkildə müşahidə olunur ki, bu da iki mühüm nəticəni çıxarmağa imkan verir: Bayat tayfasından olan Dədə Qorqud Məhəmməd peyğəmbərin zamanına yaxın (570-632) yaşamışdır; “Dəstan” ən azı VII yüzillikdə yaranmışdır. Bu cür nəticələri isə təsadüfi hesab etmək olmaz. Çünki “hadisələr fantastik yozumda deyil, həqiqətən baş vermiş kimi qəbul edilir. Dinləyənlər onlara müəyyən tarixi dövrün ciddi qaynaqları tək yanaşırlar. Bu, eposlarda “empirik zaman”ın əksi hesab edilir” (R.Qafarlı);

Oğuz düşüncəsinə görə, insanın yaranması da, bu dünyadan köç etməsi də təbiətin qanunudur, realdır: “Əvvəl-axır uzun

yaşın ucı ölüm! Ölüm vəqti gəldüğündə arı imandan ayırmasun!” (D-271). Bu cümlədə prosesin zaman hüduqları və müddətini ifadə edən leksik (əvvəl-axır, uzun), morfoloji (felin əmr şəklinin morfoloji göstəricisi kimi çıxış edən -sun şəkilçisi: ayırmasun) və sintaktik temporallıq vasitələrinin (ölüm vəqti – II növ təyini söz birləşməsi; yaşın ucı – III növ təyini söz birləşməsi) birlikdə təzahürü də yuxarıda dediklərimizi təsdiqləyir;

– dağ kultunun canlandırılmasında temporal leksik vahidlərdən (qış, yaz) istifadə qabarıqlığı ilə seçilir: “Qışda-yazda qarı-buzı ərinməyən Qazılıq tağına gəldi çıqdi” (D-26);

– günün hissələrini ifadə edən sabah, öylən (günorta), axşam kimi temporal sözlərin eyni mətn daxilində işlən-məsinə rast gəlinir: “Oğul, sabah varub öylən gəlmək olmaz” (D-172). Buradakı sabah → öylən → axşam sözləri birlikdə “gün” (bütün gün) mənasını reallaşdıran vasitə kimi çıxış edir;

– “qız, sən maña bir yil baqğıl! Bir yildə gəlməzsəm, iki yil baqğıl! İki yildə gəlməzsəm, üç yil baqğıl. Gəlməzsəm, ol vəqt mənim öldüğümü biləsən... Gözün kimi tutarsa, könlün kimi seversə, aña varğıl!” (D-261). Bu parçada ölümə gedən Oğuz igidi Səyrəyin sevgilisi ilə bağlı narahatlığı morfoloji (felin əmr şəklinin morfoloji göstəricisi kimi çıxış edən -ğıl (baqğıl), qeyri-qəti gələcək zamanın təsdiq və inkar forması: -ər, -məz...) və sintaktik temporallıq (bir yildə, iki yildə...) vasitələri kontekstində ifadə olunub. Maraqlıdır ki, bu cür temporallıq Səyrəyin xatununun dili üçün də səciyyəvidir: “Yigidim, mən saña bir yil baqam. Bir yildə gəlməzsən, iki yil baqam... Şər xəbər gətürəniñ başın kəsəm // Ərkəg sinəgi üzərimə qondırmıyam...” (D-261). Bu misraların semantik yükü Səyrəyin xatununu son dərəcə namuslu və sədaqətli bir qadın obrazı kimi səciyyələndirməyə imkan verir;

– temporal güz (payız) ismi atalar sözləri (Yapağlu gökçə çəmən güzə qalmaz) və təşbehlər (Güz almasına bənzər al yanaqlım!) daxilində həlledici vasitələrdən biri kimi çıxış edir

ki, bu da “Kitab”ın bədii-estetik dəyərini şərtləndirən detallardan biri kimi götürülə bilər;

Göytürk dilində keçmiş zamanın ifadə imkanlarının zənginliyindən bəhs edən Ə.Rəcəbli yazır: “...keçmiş zamanın elə bir mənə çalarlığı yoxdur ki, türk dilləri onu ifadə etmək vasitəsinə malik olmasın. Cəsarətlə demək olar ki, keçmiş zamanın ən incə mənə çalarlıqlarını ifadə edə bilmək baxımından türk dilləri dünyanın ən zəngin dillərindən biri, bəlkə də birincisidir... Göytürk dilində keçmiş zamanın mənə çalarlıqlarının ifadə vasitələrinin zənginliyinə yalnız təəccüb etmək olar”¹. Müəllifin dərin məzmunlu bu fikirləri sanki həm də “Kitab”ın dili üçün deyilib. Çünki “Kitab”ın dilində keçmiş zamanın ifadə formalarının intensivliyi və zənginliyi kontekstində ahəngdarlığın, melodiyalılığın yaradılması da müşahidə olunur: “Bir gün Qam Ğan oğlu xan Bayındır yerindən turmuşdı. Şami günligi yer yüzünə dikdirmişdi. Ala sayvanı gög yüzünə aşanmışdı. Biñ yerdə ipək xalicəsi döşənmişdi” (D-10). Bu cümlələrdəki feli xəbərlərdə (turmuşdı, dikdirmişdi, aşanmışdı, döşənmişdi) -miş, -miş nəqli keçmiş zaman şəkilçisi və -dı, -di morfeminin (idi hissəciyinin ixtisars forması) təkrarlanması ilə obrazlılıq gücləndirilmişdir ki, bu da dastan poetikası baxımından səciyyəvidir.

Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, “Kitab”dakı zaman anlayışı temporallıq sahələri üzrə, daha dəqiqi, aşağıdakı istiqamətlərdə araşdırılmalıdır:

- temporallığın leksik vahidlərlə ifadəsi;
- temporallığın qrammatik şəkilçilərlə ifadəsi;
- temporallığın sintaktik vahidlərlə ifadəsi.

Həç şübhəsiz ki, “Kitab”ın bu müstəvidə öyrənilməsi bir sıra qaranlıq məsələlərə işıq sala bilər, eyni zamanda dilimizdə temporallıq sahələrinin dinamikası ilə bağlı müəy-yən təəsürat yarada bilər.

---

¹ Ə.Rəcəbli. Göytürk dilinin morfologiyası. Bakı, 2002, səh.107.

**“KİTAB”IN DİLİNDƏ ZAMAN-MƏKAN
VƏHDƏTİNİN İFADƏSİ**

Zaman və məkan anlayışlarının vəhdətindən, ayrıl-mazlığından, birinin digərini tamamlamasından, eləcə də obyektiv zamanın şüurdan asılı olmayan mövcudluğundan kifayət qədər bəhs olunub. Hətta zaman-məkan vəhdətinin bədii mətnlərdəki həlledici rolu da konkret faktlarla arqumentləşdirilib: “...Xronotoplar nəzəriyyəsi”ndə zamanla məkan vəhdətdə götürülür. İlk dəfə Eynşteynin işlətdiyi termini (yunan mənşəli xronotop sözünün hərfi mənası ”zaman-məkan” deməkdir) bədii yaradıcılığa tətbiq edən M.M.Baxtin zamanla məkan arasındakı qarşılıqlı əlaqənin fikrin obrazlı əksində oynadığı rolu göstərmişdir. Onun təlimində zamanın məkandan ayrılmazlığı bədii mətnlərin şərti-məzmun kateqoriyası hesab edilir”¹. Yaxud “Kitab”dakı mifoloji zamanı mücərrəd ümumi zaman kontekstində araş-dıran S.Rzasoy yazır: “...Oğuz xandan başlanan “Oğuz zamanı” öz-özlüyündə təkrarlanmır. Bu, KDQ-də qorunub qalmışdır. Abidədən “Oğuz zamanı” semantemi keçir. Bu, bütün zamanların struktur nüvəsində duran, onların hərəkət dinamikasının necəliyini müəyyənləşdirən zamandır... Oğuz zaman və məkanı sakral Oğuz xandan başlanır və onun paradigmatik təkrarı şəklində təşkil olunur”². “Kitab”dakı zaman-məkan vəhdətinin ifadəsinə isə tarixilinqvistik müstəvidə, demək olar ki, münasibət bildirilməyib. Bu mənada aşağıdakılara diqqət yetirək:

– hər hansı bir dildə elə bir cümlə modeli yoxdur ki, onun tərkibində zamanı və məkanı ifadə edən söz və birləşmələr işlənməsin və ya onların bərpası mümkün olmasın. Bu da təsadüfi deyil. Çünki istənilən iş, hadisə və hərəkət məhz

---

¹ R.Qafarlı. Azərbaycan türklərinin mifologiyası. DDA, Bakı, 2010, səh.17-18.

²S.Rzasoy. Mifologiya və folklor: nəzəri-metodoloji kontekst. Bakı, 2008, səh.40.

müəyyən bir zaman və məkan daxilində baş verir. Burada o da vurğulanmalıdır ki, bir sıra cümlə model-lərində zaman və məkanı ifadə edən söz və birləşmələr, hətta felin qrammatik zaman formaları işlənməsə belə, onlar yenə də zaman-məkan vəhdəti kontekstində düşünülə bilər. Məsələn, “Yox, ol, ananın babasıdır, səni dədəndir” (D-282) cümləsində zaman və məkan ifadə edən söz və birləşmələr, eləcə də felin qrammatik zaman forması yoxdur. Amma sadə bir məntiqlə başa düşülür ki, bu cümləni ifadə etmiş şəxs (“Kitab”da adı konkret olaraq ifadə edilməyən bir kişi) Uruza dediyi sözləri müəyyən bir məkanda, deyək ki, otaqda, çadırda, yaylaqda... ifadə edib. Yaxud həmin cümlədəki indiki zaman mənası asanlıqla qavranılır: birincisi, “ananın babasıdır”, “səni dədəndir” söz birləşmələri ilə ifadə olunmuş ismi xəbərlərin sonundakı -dır, -dir xəbərlik şəkilçisi indiki zaman məzmunludur; ikincisi, fikrin indiki zamanda ifadə olunması mətn kontekstində anlaşılır, daha doğrusu, assosiativ olaraq indi, hazırda, bu vaxt və s. kimi temporal leksika yada düşür (bu tip cümlə modelləri dilimizin bütün dövrləri üçün səciyyəvidir).

“Kitab”da zaman-məkan vəhdətinin ifadəsi cümlə modellərində qabarıq şəkildə görünür. Nümunələrə nəzər salaq:

– “Aydır: “A bəglər... Kafər sərhəddinə Cızıqlara, Ağlağana, Gökcə tağa aluban çıxayın” (D-126). Bu cümlədə baş verə biləcək hadisənin yeri, məkanı əvvəlcə nisbi bir məkan kimi təqdim olunur (kafər sərhəddinə - sərhədinə - Ə.T.), sonra toponimik vahidlərlə (Cızıqlar, Ağlağan, Gökcə) konkretləşdirilir. Zaman mənası isə indiki zamanın qrammatik forması (-ır: aydır) və felin əmr şəklində I şəxsin cəmini ifadə edən - ayın şəxs şəkilçisi ilə (çıqayın – çıxay) ilə reallaşdırılıb. Deməli, qəhrəmanın gələcək hərəkət trayek-toriyası obrazlı şəkildə canlandırılıb. Amma burada onu da qeyd etmək yerinə düşür ki, bu tip mətnlər bəzən simvolik – mifoloji məna kontekstində izah olunur. Məsələn, R.Kamal yazır: “Kitabi-Dədə Qorqud”un məkan semiotikası

üçün sərhəd obrazının simvolik-mifoloji mənası mühüm şərtidir: “əgər sərhəd qəhrəmanın Oğuzdan kənara çıxmasını bildirirsə, simvolik-morfoloji mənada “bu dünya”dan (“özününkü”) “o dünya”ya (“özgə”) keçməsidir. “Kafər sərhədinə çıxmaq”, “sərhədi keçmə” inisiyasiya, ovçuluq – evlənmə ritual aktlarına tərkib elementidir. Qazan xan on altı yaşına çatmış oğlunu sınaqdan keçirmək üçün özüylə kafər sərhədinə götürür...”¹. Bu fikirləri eynilə qəbul etmək olmaz: birincisi, ona görə ki, qorqudşünaslıqda həmin cümlədəki toponimik vahidlər Azərbaycanın o vaxtkı coğrafi koordinatları prizmasından izah olunur; ikincisi, yenə də qorqud-şünaslıqda xüsusi olaraq vurğulanır ki, “Kitab”da “mifolo-giya artıq daha çox metaforik-poetik funksiya daşıyır”. N.Cəfərovun fikrincə, bu, bir neçə səbəblə bağlıdır: “qədim türk epos təfəkküründən fərqli olaraq orta əsrlər türk-oğuz epos təfəkkürü mifoloji təsəvvürlərdən, demək olar ki, imtina edir; ictimai-kütləvi təfəkkürdə realizm (bu və ya digər hadisənin həqiqi mahiyyətini görməyə meyil) güclənir”²;

– “Oğuzdan köç elədi. Bərdəyə, Gəncəyə varub vətən tutdı” (D-236). Təhkiyəçinin dilindən verilmiş bu cümlədə zaman-məkan vəhdəti aydın şəkildə görünür: məkan toponimik vahidlər (Oğuzdan, Bərdəyə, Gəncəyə), zaman isə felin qrammatik zaman forması ilə (-di, -dı: köç elədi, vətən tutdı) ifadə olunub;

– “Dün yoq, ötəki gün eviñ bundan keçdi” (D-47). Bu cümlədə temporallığın hər üç sahəsi müşahidə olunur: leksik (dün); morfoloji (-di şühudi keçmiş zaman şəkilçisi); sintaktik (ötəki gün – I növ təyini söz birləşməsi). Maraqlıdır ki, bu vasitələrin hər üçü həm də eyni semantik şaxədə - keçmiş zamanı ifadə etmə xəttində birləşir: dün (dünən) – keçmiş zaman anla-

---

¹ R.Kamal. “Kitabi-Dədə Qorqud”un kommunikativ məkanı: miforitual aspekt. Bakı, 2013. səh.148.

² N.Cəfərov. Xanım, hey! (“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda müraciətlər). Bakı, 1999, səh.52-53.

yıışlı zərf; ötəki gün (o biri gün) – keçmiş zaman məzmunlu I növ təyini söz birləşməsi; -di – şühudi keçmiş zaman forması. Məkan mənası isə konkret yox, nisbi məkanı bildirən “bundan” (buradan) sözü ilə reallaşdırılıb. Yeri gəlmişkən, “dün yoq, ötəki gün” birləşməsində ellipsisə uğramış “gün” sözü bərpa edilərsə, belə bir model yarana bilər: “dün gün yoq, ötəki gün”. Əlavə olaraq onu da bil-dirək ki, bu modeldəki “srağagün” anamlı “dün” və “gün” sözləri zəngin qafiyələr kimi çıxış edir;

– “Sudan keçdi, bu göz bir qurda tuş oldu” (D-45). Su kultu və qurd toteminə birbaşa işarə olunan bu cümlədə zaman-məkan vəhdətinin mifoloji görüşlər kontekstində canlandırılması açıq-aydın görünür. Bu mənada R.Kamalın qənaətləri elmi və inandırıcıdır: “Qazan xan yağmalanmış evinin xəbərini sudan, qurddan və köpəkdən sorur. Onun su ilə, qurd və köpəklə xəbərleşməsi mifopoetik düşüncə hadisəsidir...”¹.

Türkologiyada bir sıra şəkilçi morfemləri və düzəltmə sözlərdə özünü göstərən zaman-məkan vəhdətinə, demək olar ki, münasibət bildirilməyib. Bu mənada aşağıdakılara diqqət yetirək:

Şəkilçi morfemlərində zaman-məkan vəhdəti. Bu cür şəkilçilərə nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

-anda². İki qrammatik şəkilçinin sintezindən yaranıb; -an² (indiki zaman məzmunlu feli sifət şəkilçisi) + -da (ismin yerlik hal şəkilçisi) = -anda². Burada bir məqamı xatırlatmaq lazım gəlir: “-da² yerlik hal şəkilçisinin yer-məkan anamlı “ta” hissəciyindən (əslində, “ta” leksemindən) törəmə olduğunu ehtimal etmişik”². Deməli, zaman və məkan məzmunlu şəkilçilərin qovuşması nəticəsində zaman məzmunlu -anda² feli bağlama şəkilçisi yaranıb.

---

¹ R.Kamal. “Kitabi-Dədə Qorqud”un kommunikativ məkanı: miforitual aspekt. Bakı, 2013, səh.142.

² Ə.Tanrıverdi. Dilimiz, mənəviyyatımız. Bakı, 2008, səh.72.

-anda² şəkilçili feli bağlamaları “Kitab”ın dili kontekstində nəzərdən keçirək: “Hər atanda on iki batman daş atardı” (D-57). Burada “atanda” feli bağlaması hərəkəti zamana görə tamamlayır. Dəqiq desək, bu tip cümlələrdə -anda morfemi ilə “ifadə olunan hərəkətin icra prosesi elə bir zamanı təşkil edir ki, bu vaxtda digər hadisə və ya hərəkət həyata keçirilir”¹.

“Kitab”ın dilində işlənən “Ağ ban evim dikilində yurdı qalmış, Qarıcıq anam olurunda yeri qalmış, Oğlım Uruz ox atanda puta qalmış...” misralarındakı feli bağlamalar belə izah olunur: “...Bu misralardakı dikilində, olurunda, atanda sözlərini dik-il-in-də, ol-ur-un-da, at-an-da şəklində kök və şəkilçilərə ayırmaq olar. Əvvəlki iki sözdə kökdən sonra işlənən -il və -ur felin növ şəkilçiləridir. Feli sifət şəkilçisinin həm açıq, həm də qapalı sait variantının olması (-in, -un, -an) bu şəkilçiləri çox qədim dövrlərə bağlayır. Dikilində, olurunda – tükilən yerdə, oturan yerdə, atanda-atdığı yerdə mənasındadır. Feli sifət şəkilçisi ilə hal şəkilçisi (-in, -də) birləşərək feli bağlama kimi çıxış edir və yaratdığı tərkib yer zərfliyi mənasındadır”². “Kitab”ın 1988-ci il Bakı nəşrində həmin sözlərdən ikisi (oturunda, atanda) məhz feli sifətlər kimi sadələşdirilib: oturduğu, atdığı³. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, “Kitab”ın dilində, ümumən qədim türk dilində zaman və məkan məzmunlu şəkilçi morfem-lərinin qovuşmasından yaranmış -anda² şəkilçisi həm feli sifət, həm də feli bağlama şəkilçisi kimi çıxış edib. Sonrakı dövrlərdə isə bu müvazilik ikincisinin (feli bağlama) ədəbi dilimizdə sabitləşməsi ilə yekunlaşıb. Bu hadisəyə “Kitab”ın dili kontekstində aydınlıq gətirməyə çalışan Ergin (Qəhrəmanova) Yeganə ilk olaraq diqqəti “Dastan”da işlənən bir neçə nümunəyə yönəlir: Tavla-tavla

---

¹ M.Rəhimov. Azərbaycan dilində fel şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı, 1965, səh.169.

² Q.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003, səh.489-490.

³ Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1988, səh.142.

bağlananda atuma yazıx!; Qartaş deyü sıqlayanda yoldaşıma yazıx!; Yumru-ğunda talbınanda şahin quşuma yazıx! Sonra isə belə bir şərh verir: “...ikinci qrupa daxil olan cümlələrdəki (yuxarıdakı nümunələr nəzərdə tutulur – Ə.T.) sözlər haqqında eyni fikri söyləməkdə bir qədər çətinlik çəkirik. Fikrimizcə, bu nümunələrdəki -anda² şəkilçisi hələ tamamilə feli bağlama-laşmamış, feli bağlamaya doğru inkişaf keçirməkdə olan feli sifətlərdir”¹. Müəllifin qeydləri -anda² feli bağlama şəkilçisinin dinamikası barədə müəyyən təəssürat yaradır. Amma bu dinamikamı ellipsis kontekstində izləmək, onun məntiqi əsaslarını dəqiqləşdirmək lazım gəlir. Bəri başdan qeyd edək ki, “Kitab”ın Zeynalov-Əlizadə nəşrində (Bakı, 1988) yuxarıdakı nümunələr mətnin semantikasına uyğun sadələşdirilib: bağlananda-bağlanan, sıqlayanda (sızlamaq) – sızlayan, talbınanda (qanad çalmaq) – qanad çalan. Həmin feli bağlamaları belə bərpa etmək olar (ellipsisə uğramış sözləri əlavə etməklə): bağlananda-bağlanan vaxtda (anda, zaman-da...); sıqlayanda-sıqlayan vaxtda (anda, zamanda...), talbı-nanda-talbınan vaxtda (anda, zamanda...). Bu o deməkdir ki, -anda² şəkilçisindəki -da² morfemi substantivləşmə nəticəsində ellipsisə uğramış sözün funksiyasını yerinə yetirir. Deməli, -anda² şəkilçisinin məkan deyil (əslində, prinsipcə -da² yerlik hal şəkilçisinə görə -anda² məkan məzmunlu şəkilçi kimi sabitləşməli idi), məhz zaman məzmunlu feli bağlama şəkilçisi kimi sabitləşməsi heç də təsadüfi deyil. Zaman məzmunlu gün, ay, il kimi isimlərə -da² şəkilçisinin artırılması ilə düzəlmiş gündə, ayda, ildə tipli sözlər də dediklərimizi arqumentləşdirə bilər. Burada yekun kimi o da vurğulanmalıdır ki, -anda² şəkilçisi “Kitab”ın məhz Azərbaycan dilində yazıldığını şərtləndirən ən mühüm detallardan biridir: “Bu şəkilçi indi də Azərbaycan dilində canlıdır və türk dillərindən Azərbaycan dilini

---

¹ Ergin (Qəhrəmanova) Yeganə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında felin təsriflənməyən formaları. Bakı, 2011, səh.23.

fərqləndirici bir əlamət kimi işlənməkdədir. Bu şəkilçinin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında işlənməsi bir daha isbat edir ki, ümumxalq Azərbaycan dili özünə xas olan cəhətlərlə IX-XI əsrlərdə artıq müstəqil bir dil halında formalaşmışdır”¹;

-dıqda⁴. Zaman məzmunu ifadə edən -dıqda (-dikdə, -duqda, -dükdə) feli bağlama şəkilçisi türkoloji araşdırmalarda belə səciyyətləndirilir: -dıq (keçmiş zaman məzmunlu feli sifət şəkilçisi) + -da² (ismin yerlik hal şəkilçisi). -dıqda, -dikdə şəkilçili feli bağlamalara “Kitab”ın dilində az təsadüf olunur: “Oğuzun ala gözli qızı-gəlini bildıqda//Hər kişi sözün söylədikdə” (D-197). Bu nümunələrdəki feli bağlama-lardan “bildıqda”nın transkripsiyasını “boyla (dıqda)” şəklin-də məqbul hesab edən Ə.Dəmirçizadə türkoloji araşdırma-lara, dəqiq desək, N.K.Dimitriyevə istinad edərək yazır: “...boyla (dıqda), söylə (dikdə) fellərinə bitişdirilmiş “-dıqda, -dikdə” şəkilçiləri də prof.N.K.Dimitriyevin çox doğru qeyd etdiyi kimi, -dıq, -dik şəkilçilərinə hal şəkilçisinin bitişdi-rilmə ilə əmələ gətirilmiş və işin olma anını bildirmək üçün işlənmişdir”². Heç şübhəsiz ki, “işin olma anı” -dıq, -dik şəkilçisinə bitişdirilmiş -da² yerlik hal şəkilçisi baxımından izah olunarkən ellipsisə uğramış və ya nəzərdə tutulmuş an, zaman, vaxt və s. kimi zaman məzmunlu leksik vahidlərin -da² morfemində ehtiva olunmasına da diqqət yetirilməlidir. Qeyd edək ki, problemə bu kontekstdə yanaşma -dıqda, -dikdə şəkilçisinin etimoloji əsaslarını dəqiqləşdirməyə imkan verir. Müq.ət: bildıqda (bildikdə) -bildıq anda// vaxtda//zamanda...; söylədikdə-söylədik anda//vaxtda//zamanda (burada -dıq şəkilçili feli sifətlərin qədim türk dili üçün səciyyəvi olduğunu xatırlatmaq lazım gəlir. “Oğuz-namə”də: “Toğmadıq oğlana ad qoma”);

¹ Ə.Dəmirçizadə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, 1959, səh.110.

² Yəni orada, səh.110-111.

-duğında, -duğında, -dügimdə, -dügində. Zaman məzmunlu bu feli bağlama şəkilçisində üç şəkilçi morfeminin sintezi görünür: -duq (keçmiş zaman məzmunlu feli sifət şəkilçisi); -ım, -ın, -im, -in... (mənsubiyyət kateqoriyasının şəkli əlamətləri); -da (ismin yerlik hal şəkilçisi). Ə.Dəmirçizadə “Kitab”da işlənən “baqduğında”, “gəldüğün-də” sözlərindən bəhs edərkən yazır: “...-duğumda, -dügündə şəkilçiləri -duq, -dük şəkilçisi ilə əmələ gətirilən feli sifətin və ya, daha dürüstü, M.Kaşğari “Divan”ında göstəriləni kimi, -duqi, -duqum, -duqun və -dugi, -dügüm, -dügün şəkilçiləri ilə şəxslənmiş xüsusi növlü məsdərlərin axırına yerlik hal şəkilçisi -da, -də bitişdirilməklə alınır”¹. -anda², -dıqda (-dikdə, -duqda, -dükdə) şəkilçilərində olduğu kimi, duğında, -duğında, -dügimdə, -dügində feli bağlama şəkilçisindəki -da² yerlik hal şəkilçisi də özündə ellipsisə uğrayan və ya nəzərdə tutulan zaman məzmunlu sözlərin (an, vaxt, çağ ...) məna yükünü əks etdirir. Bəzi nümunələrə nəzər salaq: “Beyrək yayı gördüğündə yoldaşlarını andı, ağladı” (D-108). Buradakı “gördüğündə” feli bağlamasını belə bərpa etmək olar: gördüğü anda (vaxtda...), yaxud “Sağım ələ baqduğında” (D-124) feli birləşmənin tərkibindəki “baqdu-ğında” feli bağlaması baqduğım anda (vaxtda...) şəklində bərpa oluna bilər.

Düzəltmə sözlərdə zaman-məkan vəhdəti. Araşdırmalar göstərir ki, zaman-məkan vəhdəti müşahidə olunan sözlərdə ilk olaraq zaman məzmunlu söz, sonra isə yer-məkan məzmunu ifadə edən şəkilçi morfemi işlənir: imdi, yildə, yaylaq... Zaman-məkan vəhdəti kontekstində izah etdiyimiz şəkilçi morfemlərində də (-anda², -dıqda, -dikdə...) əvvəlcə zaman, sonra yer-məkan məzmunlu şəkilçi morfemləri işlənir. Heç şübhəsiz ki, zaman və məkan anlamlı vahidlərin bu cür sıralanması türk dillərinin qrammatik sistemindəki qanunauyğunluqlardan biridir.

---

¹ Ə.Dəmirçizadə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili, Bakı, 1959, səh.110-111.

Zaman-məkan vəhdətini özündə əks etdirən sözlərin “Kitab”ın dili üzrə nəzərdən keçirilməsi aşağıdakı nəticələri söyləməyə imkan verir:

– ilin fəsilərini bildiren zaman məzmunlu isimlərə -da² yerlik hal şəkilçisinin qoşulması ilə düzələn zaman zərfləri: yazda, qışda. “Qışda-yazda qarı-buzı ərinməyən Qazılıq tağına gəldi çıqdi” (D-26). Burada onu da qeyd edək ki, dilçiliyimizdə yazda, yayda, qışda kimi sözlər həm də zaman mənalı isimlər başlığı altında izah olunur. Amma bu da var ki, dilçiliyimizdə necə təqdim olunmasından asılı olmayaraq, həmin sözlərdəki -da² morfemi ilkin qrammatik semantikasını itirmiş şəkilçilərdən biri kimi təhlil süzğəcindən keçirilir;

– də yerlik hal şəkilçisinin, daha dəqiqi, sözdüzəldici şəkilçi funksiyası qazanmış “-də”-nin zaman məzmunlu “yil” (il) isminə artırılması ilə yaranmış “yildə” zaman zərfi “Kitab”-da intensivliyi ilə fərqlənir: yildə. “Xanlar xanı xan Bayındır yildə bir kərrə toy edib, Oğuz bəglərin qonaqlardı” (D-10);

– ol işarə əvəzliyinə -da yerlik hal şəkilçisinin artırılması ilə yaranmış “anda” zaman zərfi indi yox, o vaxt, o zaman mənasındadır ki, bu da “anda” (onda) sözünü zaman-məkan vəhdəti müşahidə olunan sözlərdən biri kimi səciy-yələndirməyə əsas verir: anda. “Anda dəxi “ərəm, bəgəm” – deyü ögünmədim” (D-278);

– zaman məzmunlu -am// -im// -in isminə -di morfe-minin (-da yerlik hal şəkilçisinin arxaik forması) artırılması ilə indiki zaman anlayışı ifadə edən “imdi” (indi) zaman zərfi düzəlib: imdi. “Çün böylə oldı, həman imdi ilərü turmaq gərək, bəg oğlu!” (D-80); Bu cəhət “Kitab”ın dilində işlən-məyən “ertə” sözündə də özünü göstərir: er (səhər, sabah) + tə (-də yerlik hal şəkilçisinin arxaik forması) + ertə (səhər vaxtı)¹;

---

¹ Ə.Şükürlü. Zərf. Müasir Azərbaycan dili. II cild, Bakı, 1980, səh.394.

– yer-məkan məzmunlu -laq şəkilçisinin ilin fəsilələrinin adlarını bildirən isimlərə artırılması ilə yer bildirən bir sıra isimlər yaranıb: qışlaq, yaylaq... Maraqlıdır ki, “Kitab”ın dilində bu sözlərdən birincisinə (qışlaq) rast gəlinmir, ikincisi isə (yaylaq) üstün mövqedə çıxış edir: yaylaq (dağ yeri; yayda qoyun və mal-qara sürülərinin saxlandığı yer). “Qarşu yatan qara tağı sorar olsam, yaylaq kimü?” (D-102).

Diqqətçəkən məqamlardan biri də budur ki, zaman-məkan vəhdəti “y” cingiltili samiti ilə başlanan türk mənşəli bir sıra zaman və məkan məzmunlu sözləri də əhatə edir: yer-məkan semantikas: yer (yer kürəsi; yer qabığının üst qatı; torpaq və s. anlamlı); zaman semantikas: yaz, yay, yil (il), yarın (sabah)... (bu sözlər “Kitab”ın dilində intensivliyi ilə fərqlənir). Bu tip vahidlər təsadüfi oxşarlıqları yox, eyni semantik yuvadan şaxələnməni xatırladır. Həmin semantik yuvada isə nüvə kimi “yer” sözü götürülə bilər. Bu da problemə astronomiya və dilçilik kontekstində yanaşma tələb edir: “yer kürəsinin Günəş ətrafında bir dəfə dövr etdiyi müddət bir ildir”: müq.et: yer→yil (il); “y” ilə başlanan yıl//yil sözü qədim türk dilində “ışıq” mənasını ifadə edib; ilin qış ilə yay arasında olan fəslə “yazdır”: müq.et: yer→yil (il)→yaz; ilin yazla payız arasında olan fəslə “yaydır”: müq.et: yer→yil (il)→yay; “yarın” sabah, gələcək gün mənasındadır: müq.et: yer→yil (il)→yarın... Təqdim etdiyimiz bu müqayisələr daha çox dünyanın heliosentrik sistemi ilə, konkret desək, yer və başqa planetlərin Günəş ətrafında, həm də öz oxu ətrafında dolanması haqqında təlim ilə səsleşir.

“Kitab”da zaman-məkan vəhdətini əks etdirən dil vahidlərinin rəngarəngliyi türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin zənginliyini sübut edir.

TEMPORALLIĞIN LEKSİK VAHİDLƏRLƏ İFADƏSİ

“Kitab”ın dilində temporal leksika xüsusi bir lay təşkil edir. Bu tip vahidlərin ümumi mənzərəsi aşağıdakı istiqamətlərdə daha aydın görünür:

zərflər: imdi, dün, sabah, həmişə...

isimlər: yıl, gün, yaz, yay, güz, qış...

sifətlər: yarınkı, ağılı-qaralı...

qoşmalar: əvvəl, sonra, bəri...

bağlayıcı sözlər: qaçan kim, ol vaxt kim ...

frazoloji vahidlər: dün qatmaq, günlərdə bir gün, göz açıb görmək...

“Kitab”ın dilindəki temporal leksikanı yuxarıda təqdim etdiyimiz sistem üzrə təhlil etməzdən əvvəl “zaman” sözünə – onun mənşəyi, intensivliyi, sinonimliyi kimi məsələlərə münasibət bildirməyi zəruri hesab edirik. İlk olaraq qeyd edək ki, “zəman” sözü “Kitab”ın birinci cümləsində üçüncü söz kimi işlənib (Rəsul əleyhissəlam zəmanına yaqın Bayat boyından, Qorqut ata diyərlər, bir ər qopdı); “Kitab”da ərəb dilindəki forma və semantikasına uyğundur (zəman), müasir Azərbaycan ədəbi dilində isə “zaman” formasında sabitləşib; “Kitab”da “zəman” sözünün sinonimləri də qabarıqlığı ilə seçilir: zəman (Axır zəmanda xanlıq gerü...) → vaxt-vaxt (...ol vaxt Qazan evin yağma edərdi) → dəm-vaxt (Evin yağ-malattığı dəm Taş Oğuz belə bulunmadı, səbəb oldur) → bu məhəl-bu zaman (Bu məhəldə oğuz ərənləri bir-bir yetdi) → əyyam (Oğuz genə əyyamla gəlüb, yurdına qondi) → vədə (Əcəl vədə irməyincə kimsə ölməz) → çağ (Qalın Oğuzın gəlini-qızı bəzənən çağda)... Zaman sözünün assosiativliyi kontekstində dəqiqləşdirdiyimiz bu sinonim cərgənin rəng-rəngliyi “Kitab”da temporallığın ifadə vasitələrinin zənginliyini təsdiqləyən ilkin kodlar kimi çıxış edir. Şübhəsiz ki, bu cür kodların

açılması qədim türk dili, tarixi, etnoqrafiyası və mifologiyası ilə bağlı dolğun fikirlər söyləməyə imkan yaradar, bir sıra qaranlıq məsələlərə, gizli məqamlara işıq sala bilər. Çünki “Kitab” yenə də sirli-sehirli olaraq qalır. Bu da təsadüfi deyil. Çünki “mifik zaman empirik zamanın içərisində əridən ozanlar türkün kökünün uzaqlığını, ilkin-liyini təsdiqləyirdilər”¹. Bu fakt da “Kitab”da temporallığın leksik vahidlərlə ifadəsinin ayrılıqda, həm də yuxarıda təqdim etdiyimiz sistem üzrə təhlil süzgəcindən keçirilməsini şərtləndirir.

TEMPORAL ZƏRFLƏR (ZAMAN ZƏRFLƏRİ)

Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində zaman zərflərinin bir qismi semantika baxımından felin qrammatik zamanları ilə eyni xətdə birləşir. Daha doğrusu, bir sıra zaman zərfləri felin qrammatik zaman formasını konkret-ləşdirir, onun qabarıqlığını təmin edir. Digər tərəfdən, bəzi ismi xəbərli cümlələrdə zaman mənası məhz zaman zərfləri ilə ifadə olunur. Məsələn, “Kitab”ın dilində işlənmiş “imdi” (indi) zaman zərfinin funksionallığına mətn daxilində diqqət yetirək: “Görəlim, imdi yaradan neylər” (D-148); “İmdi qanı dedigim bəg ərənlər?!” (D-154). Birinci cümlədə işlənmiş indiki zaman məzmunlu “imdi” zaman zərfi həmin cümlədəki qrammatik zaman formasının (-ər//-ir neylər) daha qabarıq şəkildə ifadə olunmasını təmin edib. İsmi xəbərli ikinci cümlədə isə indiki zaman mənası daha çox “imdi” sözü ilə reallaşdırılıb. Yaxud keçmiş zaman məzmunlu “əvvəl” zaman zərfinin eyni cümlə daxilində iki dəfə həm də müxtəlif funksiyalarda çıxış etməsinə təsadüf olunur: “Qızların yolu əvvəldir, əvvəl sən at!” (D-199). Bu cümlənin ümumi semantik yükündə zaman mənasının qabarıq

---

¹ R.Qafarlı. Azərbaycan türkünün mifologiyası. DDA, Bakı, 2010, səh.19.

şəkildə təzahürü müşahidə olunur ki, bu da təsadüfi deyil. Çünki həmin cümlədəki ismi xəbər də, zaman zərfliyi də məhz zaman zərfləri ilə (əvvəl sözü ilə) ifadə olunub. Qeyd edək ki, “Kitab”ın dilindən verdiyimiz yuxarıdakı cümlə modelləri müasir ədəbi dilimiz üçün də səciyyəvidir. Daha dəqiqi, bu tip cümlələr müasir ədəbi dilimizdə təkmilləşmiş, zənginləşmiş şəkildədir.

Azərbaycan dilçiliyində zaman zərflərinin semantikasi ilə felin qrammatik zamanlarının yaxınlığına müxtəlif prizmalardan yanaşılıb: T.Hacıyev zaman zərflərinin semantikasına tarixi-lingvistik müstəvidə aydınlıq gətirir: “...felin qrammatik zamanlarına müvafiq zaman zərfləri zamanın müxtəlif müddətlərini bildirir. Keçmiş zaman anlayışı göstərilir: əvvəl(-lər); qabaq(-lar); çoxdan, əzəldən, onda// anda; dünən//dün, o gün, o vaxt... İndiki zaman məzmunu bildirilir: indi//imdi, şimdi; hazırda, dərhal, bu gün, bu axşam... Gələcək zaman anlayışı verilir: sabah//səhər//danla, sonra (lar)... Eyni zamanda bütün zamanları əhatə edən, universal zaman məzmunu verən zərflər də var: həmişə, dəmadəm, daim, müdam, hər gün, hər axşam, hər səhər, hər an, yenə...”¹. Y.Seyidov ismi xəbərlərə aid olan zaman zərflərinə tam başqa bucaqdan yanaşır: “...Zərf cümlədə hərəkət bildirməyən sözlərə də aid ola bilər: O indi tələbədir, sabah mütəxəssis olacaqdır. Buradakı indi zərfləri ismi xəbərə (tələbədər) aiddir. Bu o demək deyil ki, zərf həm də əşyanın əlamətini (burada zamanın) bildirən nitq hissəsi kimi təriflənsin. Ona görə də zərfləri hərəkətin əlamətini bildirən nitq hissəsi kimi təqdim etmək kifayətdir”². Ə.Şükürov zaman zərflərini adi, konkret və davamlı olmaqla üç istiqamətdə qruplaşdırır: adi zaman anlayışı ifadə edən zərflər

---

¹ T.Hacıyev. Zərf. – H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, səh.193.

² Y.Seyidov. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı, 2000, səh.365.

(indi, dünən, ertə); konkret zaman anlayışı ifadə edən zərflər (indicə); davamlı zaman anlayışı ifadə edən zərflər (çoxdan, illərlə, aylarla, ildən-ilə, gündən-günə, gecədən-gecəyə)¹. İ.Tahirov Azərbaycan və ingilis dillərindəki zaman zərflərini temporallıq sahəsinin üfüqi strukturu, daha dəqiqi, mikrosahələri kontekstində təhlil edir: “keçmiş zamanın mikrosahəsi – zərflər (dünən, bildir, onda, yaxında); indiki zamanın mikrosahəsi – indi, anən...; gələcək zamanın mikrosahəsi – sabah, səhər, həmişə...”². “Kitab”da işlənmiş temporal zərflərin səciyyəvi cəhətləri həm də bu tip araşdırmalara istinadən dəqiqləşdirilməlidir. Bu mənada “Kitab”dakı temporal zərflərlə bağlı ilk olaraq aşağıdakıları qeyd etmək olar:

– “Kitab”ın dilində işlənmiş temporal zərflər müxtəlif zaman anlayışlarını ifadə edir: keçmiş zaman məzmununu ifadə edənlər: əvvəl, əzəldən, dün...; indiki zaman məzmununu ifadə edənlər: imdi, şimdiki, dərhal...; gələcək zaman məzmununu ifadə edənlər: sabah, sonra, taqla...;

– “Kitab”dakı temporal zərfləri mənşəyinə görə üç yerə bölmək olar: türk mənşəlilər: imdi, dün, taqla...; ərəb mənşəlilər: əvvəl, sabah, daim...; fars mənşəlilər: həmişə, dərhal (“hal” morfemi ərəb mənşəlidir)...;

– “Kitab”da intensivliyi ilə fərqlənən temporal zərflər qədim türk abidələrinin dili baxımından da səciyyəvidir: “Kitab”da – imdi, dün, gecə...; Orxon-Yenisey abidələrində - amtı, tün, kiçə...; M.Kaşğarının “Divan”ında - əmdi, tün, keçə...;

– “Kitab”ın dilində rast gəlinən temporal zərflərin müasir Azərbaycan dilində işlənmə səviyyəsi belədir: ədəbi dilimizdə eynilə işlənənlər - əvvəl, həmişə, gecə...; ədəbi dilimizdə fonetik dəyişmə ilə sabitləşənlər: imdi→indi, genə//yenə→yenə...; “Ki-

---

¹ Ə.Şükürlü. Zərf – Bax: Müasir Azərbaycan dili, II. Bakı, 1980, səh.408.

² İ.Tahirov. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, 2007, səh.77-87.

tab”dakı forma və semantikasını şivə səviyyəsində eynilə mühafizə edənlər: imdi, yazın... (hər iki söz daha çox Azərbaycan dilinin qərb şivələri baxımından səciyyəvidir)...;

– “Kitab”ın dili üçün səciyyəvi olan temporal zərfləri quruluşuna görə üç yerə ayırmaq olar: sadə zaman zərfləri: dün, daim, əvvəl...; düzəltmə zaman zərfləri: imdi, yazın (yaz-da)...; mürəkkəb zaman zərfləri: dünli-günli...

Bu tezislər belə bir fikri reallaşdırır: “Kitab”ın dilində işlənmiş keçmiş, indiki, gələcək və universal zaman anlayışlı zərflərin hər biri ayrılıqda təhlil süzgəcindən keçirilməli, onların mətndəki mövqeyi, leksik-semantik yükü, poetik kateqoriyalar daxilindəki rolu kimi məsələlərə aydınlıq gətirilməlidir.

Keçmiş zaman məzmunlu zərflər

Anda (onda). Qeyd etdiyimiz kimi, ”anda” sözü “ol+da” modeli əsasında yaranıb: “Anda dəxi “ərəm, bəgəm” – deyü öyünmədim” (D-278).

Baya (bayaq). “Bir az bundan əvvəl, qabaqca” anlamlı “bayaq” sözü “Kitab”da “baya” şəklində həm də cəmi bir dəfə işlənib: “Baya mırlardı. Şimdi xırlamağa başladı (D-160). Ardicil verilmiş bu cümlələrdən birincisində keçmiş (baya-bayaq), ikincisində indiki zaman (şimdi) anlayışlı zaman zərfi işlənib ki, bu da mətndəki antitezanı qüvvət-ləndirir: baya(q) – şimdi; mırlamaq-xırlamaq (mırla-xırla vahidləri həmqafiyə sözlər kimi çıxış edir).

Dün (dünən). “Kitab”da “dün” sözünün “dünən” mənasında işlənməsinə az təsadüf olunur: “Dün yoq, ötəki gün eviñ bundan keçdi” (D-47). Gecə, axşam, qaranlıq anlamlı “dün” sözü isə intensivliyi ilə diqqəti cəlb edir: “Dünlə kərvan keçdügin turğay bilir” (D-5). Burada onu da qeyd edək ki, müasir dilimizdəki “dünən” sözünün “dün+gün” modelinin inkişafı əsasında yaranması türkolo-giyada xüsusi olaraq qeyd olunur.

Əvvəl. Ərəb mənşəli, ilk dəfə, birinci dəfə anlamlı “əvvəl” sözü “Kitab”da həm zaman zərfi, həm də qoşma kimi işlənib: Zaman zərfi kimi: “İmdi incinmə, xanım, əvvəl onun əlin öpdigimizə” (D-74); qoşma kimi: “Oğuzın ögincə bundan əvvəl kimsə köçməzdi” (D-214).

Əzəldən. Ərəb mənşəli daimilik, ilkin və s. anlamlı “əzəl” sözünə türk mənşəli -dən şəkilçisinin artırılması ilə düzəlib, “Kitab”da intensivliyi azdır, konkret desək, cəmi bir dəfə atalar sözləri daxilində işlənib: “Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz” (D-3). Bu nümunə ilə bağlı onu da qeyd edək ki, keçmiş zaman anlayışlı “əzəldən” sözündəki “əz” hissəsinin alliterasiyası ilə (əz-qəza, gəlməz) poetik mənə qüvvətləndirilib.

İndiki zaman məzmunlu zərflər

Dərhal. Qeyd etdiyimiz kimi, bu söz ərəb və fars mənşəli morfemlərin sintezi əsasında yaranıb. O saat, tez, əlüstü və s. kimi mənaları ifadə edən “dərhal” sözü “Kitab”-da az işlənib: “Təmə edüb, dərhal cima eylədi” (D-215).

İmdi. Hazırda, bu anda, hazırkı vaxtda və s. anlamlı “imdi” sözü “Kitab”da intensivliyi ilə fərqlənir: “Görəlim, imdi yaradan neylər” (D-148). Müasir ədəbi dilimizdə “indi” şəklində sabitləşən bu söz şivələrimizdə (qərb şivələrində) “Kitab”dakı forma və semantikasına uyğun işlənir.

Şimdi. İndi mənasını ifadə edən “şimdi” sözü “Kitab”da bir neçə dəfə işlənib: “Həm şimdi nə yersən, nə içərsən və nəyə binərsən?” (D-274). Qeyd etdiyimiz kimi, müasir ədəbi dilimizdəki “indi” sözü “şimdi”nin yox, “imdi”nin fonetik tərkibcə dəyişikliyə uğramış variantıdır.

Həman. Bu əvəzlik “Kitab”da “dərhal” mənasında işləndiyi üçün şərti olaraq indiki zaman məzmunlu zərflər sırasında veririk: “Həman Beyrək atdan endi” (D-79). “Kitab”ın dilində “həman” sözünün “imdi” sözündən əvvəl işlənərək onun

semantik tutumundakı indiki zaman mənasını qüvvətləndirməsi də müşahidə olunur: həman imdi – günü bu gün, məhz indi, elə indi. “Çün böylə oldı, həman imdi ilərü turmaq gərək, bəg oğlı!” (D-80). Yeri gəlmişkən, “Dədə sözü işığında” kitabında Baniçiçəyin dilindən verilmiş “...bir yasduqda baş qoduğım!” ifadəsinin (mətndən aydın olur ki, toydan 16 il əvvəl deyilib) “ər-arvad” mənasında işləndiyini əsaslandırmaq üçün bir neçə arqument gətirmişdik: Baniçi-çəyin xristian qızı olması və ya qeyri-müsəlman həyat tərzi keçirməsi; Beyrəyi öz çadırında qəbul edərkən özünü sərbəst aparması və s. Bu sətərə yuxarıdakı cümlənin semantika-sından doğan bir fikri də əlavə etmək olar: Baniçiçək Beyrəklə öz toyunu həmin an, dərhal, lap tez etdirmək fikrində israrlıdır. Bu da həmin cümlədən əvvəl təhkiyəçinin dilindən verilmiş “Beyrək üç öpdü, bir dişlədi” cümləsinin semantik yükü ilə birbaşa bağlanır. Deməli, “həman imdi” ifadəsində Beyrəklə Baniçiçəyin toydan əvvəl ər-arvad münasibətində olmaları üstüörtülü şəkildə canlandırılıb. Bu da “Kitab”ın poetik strukturundakı başqa detallara işıq sala bilər: Baniçiçəyi istəyənlərin Dəli Qarcar tərəfindən öldürülməsi; Beyrəyin Dəli Qarcardan ehtiyat etməsi; Baniçiçək Beyrəyin göbəkəsmə adaxlısı olsa da, elçiliyə heç kimin yox, məhz müdriklər müdriki Dədə Qorqudun göndərilməsi kimi məsələlərə məhz həmin hadisə kontekstində aydınlıq gətirmək olar.

Gələcək zaman məzmunlu zərflər

Andan. “Ol+dan” modelinin inkişafı əsasında yaranmış “andan” zərfi “Kitab”da həm ayrılıqda, həm də “sonra” qoşması ilə birlikdə işlənib: “Andan öldürərsən, mərə kafər, öldür məni...” (D-281); “Andan sonra Qazan ilə işümüz xeyir ola!” (D-295). Birinci cümlədəki “andan” sonra mənasında çıxış etmişdir.

Sabah. Ərəb mənşəli bu söz “Kitab”da “yarın” mənasında müşahidə olunur: “Mərə, sabah şahinləri al, xəlvətcə ava binəlim!” (D-272). “Alar sabah” (Alar sabah sapa yerdə dikiləndə ağban evli...) birləşməsində isə günün başlanğıcı, sübh vaxtı mənasında işlənmişdir.

Sonra. Türkoloji ədəbiyyatda “son+ğaru” modelinin inkişafı əsasında yarandığı göstərilir. “Kitab”da “sonra” şəklindədir: “Sonra oğlana gərək olur, a bəglər!” (D-126). Bu cümlədə temporallığın leksik və qrammatik ifadə vasitələri eyni semantik şaxədə birləşir: sonra (gələcək zaman anlayışlı zərf), -ur qeyri-qəti gələcək zamanın qrammatik forması; gərək olur=gərək olar).

Taqla. “Kitab”da həm ayrılıqda, həm də birləşmə daxilində işlənib: taqla (sabah, yarın...). “Taqla qızıyı maña verərsən” (D-183); ala taqla (sübh tezdən). “Ala taqla yerindən turı gəlmiş, oğulu tutdurduqmu? (D-194). Dialek-tologiyaya dair ədəbiyyatda taq, taqla sözlərinin şivələrimizdə müxtəlif fonetik variantlarda mühafizə olunduğu göstərilir: danna (Bakı şivəsi) danna//dannarı (Göyçay şivəsi), daq, dənzü – dan üzü (Qazax-Borçalı şivəsi). Yeri gəlmişkən, “Kitab”ın dilində “səhər tezdən”, “sübhədən” anlamlı “erkən” sözünə də rast gəlinir (cəmi bir dəfə işlənib): “Erkən bindilər, av yerinə vardılar” (D-272). O.Ş.Gökyayın fikrincə, “Kitab”da “erkən” sözü ayrılıqda yox, birləşmə daxilində işlənib: “erken binmek – erkenden atlanmaq, erkenden atlara binmek, erkenden atlanıp yola çıkmak”¹. Bizə görə, “erken” sözü “Kitab”da tam müstəqil şəkildə işlənib. Yəni həmin cümlədə “erkən” sözü zaman zərfliyi, “bindilər” isə feli xəbər vəzifəsindədir. Konkret desək, “erkən bindilər” vahidi bir sintaktik suala cavab vermədiyi üçün bir cümlə üzvü kimi götürülə bilməz. Bu isə “erkən” sözünün “Kitab”ın dilində müstəqil şəkildə işləndiyini təsdiqləyir.

---

¹ O.Ş.Gökyay. Dedem Korkudun kitabı. İstanbul, 2000, səh.205.

Universal zaman məzmunlu zərflər

Dünli-günli (gecəli-gündüzlü). “Kitab”da yan-yana işlənmiş antonimlərdəndir, daha çox zaman müddətinin uzunluğunu ifadə edən vahidlər sırasında verilir. Dünli-günli sözünün “Kitab”dakı antonimliyinə mətn daxilində diqqət yetirək: “Üç gün dünli-günli yortdı” “Kitab”da bu antonim-liyin sinonim variantlarına təsadüf olunur ki, bu da “Dastan”ın zənginlik göstəricilərindən biri kimi dəyərlən-dirilə bilər: “Gecə-gündüz deməyüb yürüdü” (D-95). Ə.Rəcəbli göytürk dilində işlənmiş tünli-künli (gecəli-gündüzlü) sözünü həm sifət, həm də zərf kimi səciyyə-ləndirib: “...bu şəkilçi ilə əmələ gələn sözlər istər ayrılıqda, istərsə mürəkkəb söz kimi sifətin öz funksiyasında – təyin kimi işlənmiş, daha çox mürəkkəb zərf səciyyəsi daşıyır, hər halda, cümlənin zərfliyi vəzifəsində çıxış edir”¹. Deməli, müəllif “tünli-künli” sözünü şərti olaraq zərf hesab edir ki, bu da dilçiliyimizdəki uyğun nəzəriyyələrlə üst-üstə düşür.

Daim. Ərəb dilinə məxsus olan bu söz türkologiyada, əsasən, zaman müddətinin daimliyini, uzunluğunu ifadə edən sözlər sırasında izah olunur, “Kitab”da cəmi dörd dəfə işlənib: “Həmişə Qazanın başına buñlu gəlsün, tayısı Aruzı daim aña tursun” (D-293). Bu cümlədə həmişə və daim temporal zərflərin sinonimliyi ilə poetik mənanın qüvvətləndirilməsi də özünü göstərir (fars mənşəli həmişə temporal zərfi “Kitab”da cəmi bir dəfə işlənib).

Genə//yenə. Türkologiyada etimologiyası, əsasən, belə göstərilir: yenə (yan – qayıtmaq, geri dönmək + -a//ə feli bağlama şəkilçisi; lüğəti mənası – geri dönərək, qayıdaraq)². “Kitab”da iki variantda müşahidə olunur: genə. “Genə toy edib, atdan–ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı”

---

¹ Ə.Rəcəbli. Göytürk dilinin leksikası. Bakı, 2004, səh.222.

² Müasir Azərbaycan dili. II cild, Bakı, “Elm”, 1980, səh.394.

(D-10); yenə. “Yenə evini dikdi” (D-65). “Kitab”ın dilində “genə” sözünün ardıcıl verilmiş cümlələrdə üç dəfə təkrarlanması ilə ahəngdarlığın yaradılmasına, eyni zamanda poetik mənanın qüvvətləndirilməsinə təsadüf olunur: “Zamanla Oğuz genə yaylaya köçdi. Çoban genə bu binara gəldi. Genə qoyun ürkdi” (D-215). Bu cümlələrdəki “genə” sözünün işlənmə yeri də maraqlıdır. Belə ki, “genə” sözü birinci cümlədə üçüncü, ikinci cümlədə ikinci, üçüncü cümlədə isə birinci söz kimi işlənilib. Heç şübhəsiz ki, bu cür sıralanma mətndəki “genə” sözünün semantik yükünün qabardılması ilə bağlıdır. Bir cəhəti də qeyd edək ki, “Kitab”ın dilindəki “genə” sözü müasir ədəbi dilimizdə “yenə” formasında sabitləşib. Semantik yükü isə bir sıra dilçilər tərəfindən izah olunub. Məsələn, İ.Tahirov “yenə” sözünü düzgün olaraq “hərəkət, proses və hadisələrin zaman daxilində təkrarlılığını ifadə edən sözlərdən” biri hesab edir¹.

TEMPORAL İSİMLƏR

Bu tip vahidlərin səciyyəvi cəhətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

“Kitab”da üstün mövqedə görünən temporal isimlər (zaman məzmunlu isimlər), əsasən, bunları əhatə edir: ay, gecə, gün, güz, yil, zəman və s.;

“Kitab”dakı temporal isimlərin əksəriyyəti türk mənşəlidir: ay, gün, yil... Ərəb-fars mənşəli temporal isimlərə isə az rast gəlinir: zəman, məhəl, dəm...;

“Dastan”ın dili baxımından səciyyəvi olan temporal isimlərin əksəriyyəti müasir Azərbaycan ədəbi dilində eynilə, bir

---

¹ İ.Tahirov. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, 2007, səh.120.

hissəsi isə cüzi fonetik dəyişmələrlə sabitləşib: ay, gün, gecə, yaz, qış, yıl... Müasir ədəbi dilimiz üçün arxaizm hesab olunan temporal isimlərin əksəriyyəti şivələrimizdə, əsasən, “Kitab”dakı forma və semantikasına uyğun işlənir: güz, öylən, ekindü...;

“Kitab”dakı türk mənşəli temporal isimlər digər qədim türk abidələrinin dili üçün də səciyyəvidir: “Kitab”da: ay, yıl, güz, qış...; Orxon-Yenisey abidələrində: ay, yıl, küz, kış...; M.Kaşğarının “Divan”ında: ay, yıl, küz, kış...; Yusif Xas Hacıbin “Qutadğu Bilig” poemasında: ay, yıl, güz, kış... Bu sözlərin hər birində qədim türkün tarixi yaşayır;

“Kitab”dakı zaman anlayışlı isimlərin leksik-semantik qrupları rəngarəngliyi ilə fərqlənir: günün (24 saat mənasında) hissələrinin adı kimi çıxış edən sözlər: dün (gecə) gündüz, ekindü...; fəsil adları: yaz, yay, güz, qış; vaxtın, zamanın hesablanmasını ifadə edən sözlər: ay, gün, yıl... **Aydındır ki, gün (günəş) nə çıxır, nə də ki batır. Yer isə öz oxu və günəş ətrafında fırlanır. Dəqiq desək, yerin öz oxu ətrafında fırlanma dövrü bir gün, Günəş ətrafında fırlanma dövrü isə bir ulduz ilidir. Amma qədim türkün, ümumən qədim dövrlərdə yaşamış insanların düşüncəsinə görə, gün (günəş) doğur (çıxır) və batır.** Yəni qədim dövrün insanları işıq və qaranlıqı daha çox Günəşin hərəkət trayektoriyası ilə (Günəşin hərəkət trayektoriyası: bu birləşmə sonrakı səhifələrdə də şərti olaraq verilir) əlaqə-ləndirməyə çalışıblar. Bu, eynilə müasir dilimizdə də yaşamaqdadır: Gün çıxdı, hava işıqlandı: Gün batdı, hava qaraldı. Bu mənada Günəşin bir gün ərzində (bir gecə və bir gündüz = 24 saat) görünmə vəziyyətinə görə günün hissələrinin adlandırılmasını “Kitab”ın dili kontekstində nəzərdən keçirək. Bəri başdan qeyd edək ki, “Kitab”ın dili bu müstə-vidə daha zəngin görünür. İlk olaraq günün hissələrinin adlarını zaman kəsiklərinə uyğun şəkildə sıralayaq:

“Taň ötdi, gün toğdı” (D-90) = dan vaxtı, üfük qızaran vaxt, gün çıxan vaxt, gündüz;

“Mərə qocalar, ekindü vəqti munı maña çevirəsiz, yiyəm” (D-226) = ekindü vəqti = günün ikinci yarısı, günorta;

“Qaranqu axşam olanda qayğılu çoban” (D-40) = axşam, qaranlıq olanda, şər qarışanda;

“Arxu beli, Ala tağı dünin aşdın” (D-186);

“Dün uyxusından kafər otağa qoyuldı” (D-90) = dün//dünün gecə;

“...dün burcuğında Qazan bəgiñ ordısına gəldi” (D-38) = dün burcuğı = gecə yarısı.

Bu cümlələrdə işlənmiş günün hissələrinin adlarını aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

gün toğdı (gün çıxan vaxt, gündüz) → ekindü vəqti (günün ikinci yarısı, günorta) → qaranqu axşam (axşam, şər qarışanda) → dün//dünün (gecə) → dün burcuğı (gecə yarısı) → gün toğdı (gün çıxan vaxt, gündüz = bir gün (bir gecə və bir gündüz = 24 saat). Bu sistemdəki söz və birləşmələrin semantikasını onu deməyə əsas verir ki, qədim türk bir gün ərzindəki konkret zaman kəsiklərini Günəşin hərəkət trayektoriyasına (əslində, yerin öz oxu ətrafında fırlanmasına) uyğun şəkildə adlandırır. S.Xəlilov yazır: “Cisim mərkəz kimi götürüldükdə buna məkanın (mühitin) dəyişməsi kimi də baxmaq olar. Yəni cisim fəzada (astronomik məkanda) nisbi yerini dəyişmir, amma zaman hər halda keçir; bir məkan – mühit başqası ilə əvəzlənir. Mexanikada və ya həndəsi təsəvvürlərə görə, əgər cisim (nöqtə) yerini dəyişməyibsə, deməli, hərəkət etməmişdir və ya başqa sözlə, zaman keçməmişdir”¹. Müəllifin fikirləri də yuxarıda təqdim etdiyimiz sistemə daxil olan dil vahidlərinin təsadüfi olmadığını əsaslandırır.

Günəşin “gün” (24 saat mənasında) adlandırılmasını M.Füzuli “Leyli və Məcnun” poemasında poetik şəkildə canlandırır:

---

¹ Əbu Turxanın hikmət dünyası. Prof. Dr.Səlahəddin Xəlilovun təqdimatında. Bakı, 2012, səh.104.

Gün şərti demişlər afitabı
Billah ki, bu nüktədir hesabı,
Hər gün ki, görünməz afitabım.
Mən gün deməzəm, budur hesabım.

Bu misralarda şair obrazın həyəcanlı, sarsıntılı anlarını Günəşin “gün” adlandırılması, daha dəqiqi, “afitab (günəş) = gün şərti” kontekstində təqdim edir: əgər afitab (günəş) görünürsə, deməli, Məcnun üçün həmin gün hesabda yoxdur.

Nəsiminin şeirlərində bir beyt daxilində zaman məzmunlu isimlərin ardıcıl sıralanması ilə poetik mənanın gücləndirilməsi müşahidə olunur:

Ruzümü şəbüm, ayü yilim, həftəvü günüm
Novruzümü eydüm, diləgüm, qədrü bəratum.

Göründüyü kimi, şairin lirik “mən”i üçün ən müqəddəs gün bəratdır. Ərəb mənşəli “bərat” sözünün beytdəki mənası isə belədir: “...islam dininə görə: Məhəmmədə peyğəmbərlik xəbərinin verilməsi, qızı Fatimənin toyu, 12-ci imam Mehdi-nin anadan olan günü və gecəsi (bütün bu hadisələr hicri-qəməri təqviminin 8-ci ayı şəbanın 15-də olmuşdur)”¹. “Bərat” lirik “mən” üçün gündüzdən, gecədən, həftədən, aydan, ildən, hətta Novruz bayramından da gözəl və müqəddəsdir – bütün günlərin fəvqündə duran bir gündür. Çünki həmin gün Məhəmmədə peyğəmbərlik verilib. Bu mənada yuxarıdakı beytdə semantik dinamikanın “ruz” (gündüz) sözü ilə başlanıb “bərat” sözü ilə tamamlanması məhz poetik mənəni qüvvətləndirməyə xidmət edir. Bir cəhəti də qeyd edək ki, beytdə işlənmiş ərəb-fars mənşəli ruz, həftə və Novruz kimi zaman məzmunlu isimlərə “Kitab”ın dilində təsadüf olunmur. Daha dəqiqi, “Kitab”ın dilində bu sözlərdən ikisinin sinonimi müşahidə olunur: “ruz” – gecə, gündüz; həftə – yedi gün (“Yedi günlük azuğla “çıqayın” – D-

---

¹ Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, 1981, səh.22.

126). Sonuncu nümunədəki “yedi gün” (lük) birləşməsi ilə “həftə” sözünün semantik tutumu eyni xətdə birləşir. Bu da həmin zaman kəsiyinin “Kitab”ın dilində leksik yox, sintaktik temporalıq vasitəsi ilə ifadə olunduğunu açıq-aydın şəkildə göstərir.

M.Kaşğarının “Divan”ında Günəşin doğması, yeddi qardaş ulduzunun dönməsi kimi məsələlər bədii mətnlərə istinadən izah olunur:

“Kara tünüg keçürsədim,
Ağır unı uçursadım,
Yetigənig kaçur sadım.
Sakış içrə künüm toğdı.

* * *

Qara gecənin keçməsinə dilədim,
Ağır yuxunu uçurmaq istədim,
Yeddi qardaş ulduzunu neçə dəfə saydım,
Sayarkən günəşim doğdu.

Qaranlıq gecənin keçməsinə, ağır yuxunun uçmasını istədim. Yeddi qardaş ulduzunun (Böyük Ayı bürcü) dönməsini dəfələrlə saydım, mən sayarkən, nəhayət, günəşim də doğdu”¹. İlk təsəvvürə görə, “Günəş” (gün işığı) günortadan sonra qayıtmağa, dönməyə başlayır. Bu cür təsəvvürlərin ifadəsinə müasir dilimizdə də rast gəlinir: Günün dönən vaxtıdır; Gün dönəndə gələrsən. Bu semantik yük, daha doğrusu, “Günəşin dönməsi, qayırması” mənası M.Kaşğarının “Divan”ında belə verilib: “kün kıyıldı = günəş zenitdən endi” (III cild, s.185). Qeyd edək ki, “kün kıyıldı” “günəş zenitdən keçdi” mənasına daha çox uyğun gəlir. Yaxud “Divan”dakı başqa fakta diqqət yetirək: “tünərđi yer = qaranlıq oldu. Zaman üçün də belə deyilir: tünərür-tünərmək” (II cild, s.119). Buradakı “tün” sözü “dön” felinin ilkin formalarından biri kimi görünür.

---

¹ M.Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. III cild, Bakı, 2006, səh.233.

Maraqlıdır ki, Günəşin həmin zaman kəsiyindəki hərəkəti müasir dilimizdə “əyilmək” feli ilə ifadə olunur: “Əyilmək. Batmağa doğru meyil etmək (Günəş haqqında): Gün əyilər, saralar... (Bayatı)... Gün əyiləndən sonra sahənin üzərində dəstə-dəstə quşlar uçuşurdu (İ.Hüseynov)...”¹. Çoxmənalı “əyilmək” feli bu mənə yükünə görə (axşama yaxın günəşin üfüqdən çəkilməsi mənasında işlənmiş “gün əyilmək” frazeminin semantikasi nəzərdə tutulur) “dönmək” (Günəşin hərəkətini ifadə etmək kontekstində) feli ilə eyni semantik yuvaya daxil olur ki, bu da dediklərimizi başqa bucaqdan təsdiqləyir. Deməli, yuxarıdakı sistemdə (günün hissələrinin adları sıralanmış sxem nəzərdə tutulur) “günorta” anlamlı “ekindü vəqti” birləşməsindən sonra “günün dönən vaxtı”, “gün dönəndə” və ya “gün əyiləndə” tipli ifadələr verilə bilər ki, bu da həmin cərgədəki semantik dinamika ilə birbaşa bağlıdır. Digər tərəfdən, bu assosiativlik gecə anlamlı “dün” sözünün çoxmənalı “dön” (mək) felinin semantik konversiyası əsasında yarandığını düşünməyə əsas verir (ö→ü əvəzlənməsi də mümkündür: dön-dün). Belə ki, qədim türk dilində olduğu kimi, “Kitab”ın dilində də “gün dönəndən tan ötənə qədərki müddət” (gün dönəndən gün çıxana qədərki zaman kəsiyi) “gecə” və “dün//dünün” sözləri ilə ifadə olunub (yuxarıdakı nümunələrə bax). Bu dinamikliyi belə davam etdirmək olar: “Kitab”ın dilində “bu gündən əvvəlki gün, keçən gün, irəliki gün” mənası “dün “sözü ilə ifadə olunub ki, bu da arxada qalan gecəyə və gündüzə işarə kimi başa düşülə bilər: “Dün yoq, ötəki gün eviñ bundan keçdi” (D-47). Diqqətçəkən məqamlardan biri də budur ki, müasir dilimizdəki keçmiş zaman anlayışlı “dünən” sözü türkologiyada məhz “dün +gün=dünün=dünən” modelində izah olunur. Bu isə “gecə anlamlı “dün” sözü keçmiş zaman anlayışlı “dünən” zaman zərfində daşlaşmış vəziyyətdədir” – mülahizəsini söyləməyə imkan verir.

---

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild, Bakı, 1980, səh.243.

S.Rzasoy doğuluşla bağlı ritual-mifoloji semantikadan bəhs edərkən göstərir: “Qadın ritual-mifoloji kontekstdə hərəkəti bildirir, hərəkət funksiya ilə bağlıdır. Bu, hərəkətlə bağlı leksik-semantik söz yuvasından çıxmış ilkin köklərinin qadının funksional semantikasına ilə bağlı ilkin söz kökləri ilə bağlılığı boyunca daha aydın başa düşülür:

doğmaq ----- “do” kökü
törətmək----- “to” kökü (Qadın)
tərpənmək ----- “tə” kökü
durmaq ----- “du” kökü (Hərəkət)”¹.

Bu cəhət Günəşin (gün işığının) hərəkətinə uyğun olaraq adlandırılmış müddəti müəyyən olan zaman kəsiklərinin adlarında da özünü göstərir:

Künəş//günəş toğdı//doğdu – to//do kökü, kün//gün (gündüz)

Künəş//günəş töndü//döndü – tö//dö kökü, tün//dün (gecə)

Tün//dün, kün//gün ötdü – tünkün//düngün//dünən (arxada qalan bir gün, dünən)

Fikrimizcə, keçmiş zamanın qrammatik forması olan -dı⁴ şəkilçisi də çoxmənalı “dön” felinin semantik konver-siyası ilə yaranmış “dün” (dünən) sözü əsasında reallaşmış. İlk olaraq -dı⁴ şühudi keçmiş zaman şəkilçisinin etimologiyası ilə bağlı türko-loji ədəbiyyatdakı çoxsaylı fikirlərdən bir neçəsinə diqqət yetirək: “-dı şəkilçisi sonu -dı (-tı) ilə qurtaran feli ad əsasında yaranıb” (R.M.Melioranski); “-dı şəkil-çisi feli adların yaranmasında iştirak edən -duq şəkilçisi əsasında formalaşmış (O.Bötlinq); “-dı şəkilçisi -t mənsubiy-yət şəkilçisi ilə -it⁴ feli isim şəkilçisi əsasında reallaşmış (N.K.Dmitriyev); “-dı şəkilçisi tur (dur) morfemindən törəmədir” (V.V.Radlov); “-dı şəkilçisi forma və semantikasına görə -t şəkilçisi qoşulmuş feli adlarla eyni xətdə birləşir, onun bir variantı kimi çıxış edir” (V.M.Nasilov)... K.Bəşi-

---

¹ S.Rzasoy. Oğuz mifinin paradigmaları. Bakı, 2004, səh.27.

rov bu cür fikirləri təqdim etdikdən sonra A.M.Şer-bakın mövqeyini müdafiə edərək yazır: “A.M.Şerbak bu qənaətə gəlir ki, -dik, -duq variantı ilə yanaşı, türk dillərində -duğ, -düg forması da olmuşdur ki, -dı⁴ forması bundan törəmişdir. Müəllif türk dilində mövcud olan yazduk (yazılmış) - yazdı (o yazdı) və zavallılıq (yazıqlıq) – zavallı paralellərinə istinad edərək sübuta çalışır ki, hər iki nümunədə səsdüşümünün mahiyyəti xaraktercə eyni əsasla baş vermişdir”¹. İ.Vəliyev isə -dı şəkilçisinin etimologiyasına tam başqa bucaqlardan yanaşır. Müəllif ilk olaraq -dı şəkilçisinin etimologiyası ilə bağlı fikirlərin, demək olar ki, hamısını təhlil süzgecindən keçirir. Sonra isə müxtəlif mənbələrə istinad edərək yazır: “Bizim fikrimizcə, -dı şəkilçisi qədim türk dillərində keçmiş zamanı ifadə edən -duq//-dük şəkilçisindən törəmişdir. Qədim türk tayfalarının bir neçəsində -dı//-di şəkilçili keçmiş zaman forması əvəzində onunla eyni funksiyaya malik olan -duq//-dük keçmiş zaman şəkilçisi də işlənir və bu formanın qoşulduğu fel -dı//-di şəkilçili keçmiş zamanın ifadə etdiyi mənanı bildirir, yəni bu forma vasitəsi ilə də keçmişdə icra olunmuş iş və hərəkət haqqında şahidlik yolu ilə xəbər verildiyi göstərilir: məsələn, ...Ol ya kurduk – o, yay qurdu; mən ya kurduk – mən yay qurdum... Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində -duq//-dük forması qəbul etmiş fel təsriflənərkən şəxs sonluğu qəbul etmədən bütün şəxslər üzrə işlənmişdir...:

tək

cəm

I şəxs – mən kurduk	biz kurduk
II şəxs – sən kurduk	siz kurduk
III şəxs – ol kurduk	onlar kurduk

İ.Vəliyev fikirlərini belə yekunlaşdırır: “Ola bilsin ki, bu forma “mən gəldük” şəklində ifadə olunmuş, sonralar tədricən şəxs əvəzliyi olan “mən” feldən sonra əlavə olunmuş (mən gör-

---

¹ K.Bəşirov. Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik morfemlər. Bakı, 2009, səh.136.

dük mən), nəticədə isə gördüm forması əmələ gəlmişdir (mən gördük>mən gördük mən)> mən gördü mən> mən gördüm>gördüm)¹. Müəllifin M.Kaşğarinin “Divan”ın- dan təqdim etdiyi nümunələr də təsdiq edir ki, qədim dövrlərdə feldən sonra nə şəxs şəkilçiləri, nə də ki onların etimoloji əsası olan şəxs əvəzlilikləri işlənib. Yəni keçmiş zaman funksiyasını yerinə yetirmiş -duq, -dük şəkilçisindən sonra heç bir qrammatik morfemə rast gəlinmir. Burada sual yaranır: Keçmiş zamanın qrammatik forması kimi işlənmiş -duq, -dük şəkilçisinin arxetipi kimi hansı söz götürülə bilər? Müqayisə və qarşılaşdırmalar keçmiş zamanın ilkin qrammatik formalarından biri hesab olunan -duq, -dük şəkilçisi, eləcə də şühudi keçmiş zamanın qrammatik forması kimi sabitləşmiş -dı⁴ şəkilçisi ilə keçmiş zaman anlayışlı “dün” (dünən) zaman zərfi arasında semantik-qrammatik bağlılıq olduğunu göstərir. Bu fikrin düzgünlüyünü belə arqumentləşdirmək olar: hər ikisi keçmiş zamanı ifadə edir, daha doğrusu, keçmiş zaman mənası birində leksik (dün, dünən), digərində qrammatik (-duq, -dük; -dı⁴) vasitə ilə ifadə olunub; hər ikisi, əsasən, eyni fonetik tərkibə malikdir: dün//dünən (keçmiş zaman anlayışlı zərf); -duq, -dük (keçmiş zamanın sabitləşmiş qrammatik forması); dün (dünən anlamlı) sözünün sonundakı “n” səsinin düşməsi ilə -dı⁴ formasının sabitləşməsi mümkündür (müq.ət: örtülü – qapalı hecadan örtülü-açıq hecaya keçid nəticəsində sabitləşmiş sözlər: qapıq-qapı, qoraq-qora...); keçmiş zamanın ilkin forması kimi çıxış edən -duq, -dük morfe-mindəki “q” və “k” səslərinin düşməsi də mümkündür (yuxarıdakı sözlər kimi). Amma burada istər-istəməz yeni bir sual yaranır: keçmiş zaman anlayışlı dün (dünən) sözünün sonundakı “n” səsi ilə -duq, -dük şəkilçisindəki “q” və “k” səsləri arasında hansı bağlılıq var, onları birləşdirən cəhət nədir? Birincisi, “gecə” və “dünən” mə-

---

¹ İ.Vəliyev. Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində keçmiş zamanın ifadə formaları. Bakı, 2009, səh.45-46.

nasında işlənmiş “dün” sözünün çoxmənalı “dön”mək felinin semantik kon-versiyası əsasında yarana bilməsini ehtimal etmişik (bax: gecə anamlı “dün” sözünün “Günəş döndü” tipli cümlələr kontekstində izahı). İkincisi, F.Cəlilov “dön” felinin türk dillərindəki allomorflarından bəhs edərkən onun “dön-don-dün; tön-tönq-tünq” kimi variantlarını göstərir¹. Bu mənada “dön” felinin ilkin formasını bərpa etməyə çalışaq: tönq//dönq. Sonuncunun -duq, -dük formasına düşə bilməsi də mümkün hadisələrdəndir. Yəni “dönq” felindəki qovuşuq “nq” səsinin “q” və “k” səsləri ilə əvəzlənməsi türk dilləri üçün səciyyəvidir. Belə ki, “... “n” səsinin qədim şəkli qovuşuq nq, nğ, ng olmuşdur ki, bunu türk dillərinə aid qədim abidələrdə, klassiklərimizdə və dialektlərimizdə görə bilərik... Daha sonralar qovuşuq “nq” səsi get-gedə öz hissələrinə parçalanmış, bir qrup dialektlərdə bu səsin “n” ünsürünə, başqa bir qrup dialektlərdə isə q, ğ, g ünsürünə üstünlük verilmişdir”². M.Məmmədli isə qovuşuq “nq” səsinin qıpçaq qrupu türk dillərində “k” və “q” səsləri ilə əvəzlənməsini konkret faktlarla əsaslandırılıb³. Bir cəhəti də qeyd edək ki, müasir ədəbi dilimizdəki “dönmək” feli qərb şivələrində ilkin forma və semantikasına uyğun işlənir: Sonra dönersən; Geri dönməx` tezdi. Yaxud “nq” səs birləşməsi Şəki şivəsində eynilə mühafizə olunur: donqur (donur), danqır (danır)⁴. Deməli, -duq, -dük keçmiş zaman forması “dönq” (mək) felinin konversiyası əsasında yaranıb – fikri də mümkün mülahizələrdən hesab oluna bilər. Bütün bunlar keçmiş zaman anlayışlı “dün” zərfinin -di⁴ qrammatik zaman formasına transformasiyasını modelləşdirməyə də imkan verir: Dün get dün = Dünən getdi. Belə bir sistem isə şəxs-xəbərlik şəkildələrinin şəxs əvəzlilikləri əsasında yaran-

¹ F.Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, səh.183.

² M.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962, səh.76.

³ M.Məmmədli. Azərbaycan dilində ismin qrammatik kateqoriyaları. Bakı, 2003, səh.123.

⁴ M.İslamov. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, 1968, səh.40-41.

dığını təsdiqləyən nümunələrlə səsləşir: “Bən bunun alınına niyə tayaq olurbən – tururbən = Mən niyə bunun alınına dayaq olub dururam?” (“Kitab”); “-mən tənqriğə sığınur mən = mən tanrıya sığınırım” (M.Kaşğari. “Divan”).

Keçmiş zamanı ifadə edən -dıq feli sifət şəkilçisi qədim türk abidələri, o cümlədən “Kitab”ın dili üçün səciyyəvi olub. Müqayisə və qarşılaşdırmalar göstərir ki, müasir türk dillərində fərqli fonetik tərkiblərdə müşahidə olunan bu şəkilçinin etimologiyası ilə bağlı müxtəlif fikirlər var: B.Serebrennikovun fikrincə, “-dıq feli sifət şəkilçisi -t və -ik şəkilçilərinin sintezi əsasında yaranıb”¹; S.Əlizadəyə görə, “...-dığı, -digi formalı feli sifətlər nisbət şəkilçiləri ilə fərqlənir. Həmin şəkilçilərlə formalaşan feli sifətlərin feli adlar, substantivləşmiş məsdərlər kimi dərk olunması XVI əsrin yazı dilində xüsusi nəzərə çarpan qrammatik meyil-lərdən idi”²; H.Mirzəzadə isə -dıq feli sifət şəkilçisinə tam başqa prizmadan yanaşır: “...Birincilərdən fərqli olaraq -dığı, -digi şəkilçisi tərkib etibarilə mürəkkəbdir. Buraya şühudi keçmiş zaman şəkilçisi -dı⁴ və isim düzəldən -q, -k, nəhayət, bir də şəxs sonluğu daxildir. -dığı, -digi şəkilçisi üçüncü şəxsi ifadə etməsinə baxmayaraq, yerinə görə hər üç şəxsin təkisi və cəminə görə də işlənə bilər”³; Qeyd edək ki, bu fikirlər yuxarıda təqdim etdiyimiz -dıq morfeminin etimoloji əsasları ilə əks qütbədə dayanır. Fikrimizcə, -dıq şühudi keçmiş zaman forması ilə -dıq feli sifət şəkilçisi eyni xətdə birləşir. Daha doğrusu, -dıq feli sifət şəkilçisi -dıq şühudi keçmiş zaman şəkilçisindən törəmədir: birincisi, ona görə ki, hər ikisi fonetik tərkibcə eynidir; ikincisi, hər ikisi keçmiş zaman mənasını ifadə etmə xəttində birləşir; üçüncüsü,

---

¹ Б.Серебренников, Н.Гаджиева. Сравнительно историческая грамматика тюркских языков. Баку, 1979, стр.230.

² S.Əlizadə. Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili. Bakı, 1985, səh.69.

³ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, səh.170.

-duq feli sifət şəkilçisinin -dıq şühudi keçmiş zaman şəkilçisindən əvvəl yarana bilməsi məntiqə ziddir. Qeyd etdiyimiz kimi, -dı⁴ qrammatik zaman forması ilə -dıq keçmiş zamanın ilkin qrammatik forması eyni semantik yuvaya daxildir. Bu sistemdə isə “-dı⁴” şəkilçisi “-dıq⁴”-dan törəmə hesab olunur: “-dıq şəkilçisi də vaxtilə zaman şəkilçisi kimi işlənmişdir. Başqa sözlə, hazırda dilimizdə şühudi keçmiş zaman şəkilçisi kimi məhsuldar olan -dı, -di, -du, -dü qədimdə -dıq formasında olmuşdur. Zaman keçdikcə q səsi düşmüş, -dıq, -dı şəklində sabitləşmişdir. Deməli, -dıq formasını -dı şəkilçisinin adyektiv variantı adlandırmaq olar”¹. Bütün bu qeydləri (eyni zamanda -dıq⁴ feli sifət şəkilçisinin -dıqda⁴ və -dıqca⁴ feli bağlama şəkilçilərində iştirakını) leksik və qrammatik temporalıq vasitələrinin dinamikası kontekstində sistemləşdirək:

tönq//dönq (Günəşin dönməsini ifadə edən “dön” felinin qədim formaları) → dünq//dünq//dün (“dünən” sözü-nün ilkin formaları) = -duq, -dük (keçmiş zamanın ilkin qrammatik forması = -dı, -di, -du, -dü (şühudi keçmiş zamanın tam sabitləşmiş forması);

-duq, -dük (keçmiş zamanın ilkin qrammatik forması) → -dıq, -dük (keçmiş zamanı ifadə edən feli sifət şəkilçisinin ilkin forması) → + mənsubiyyət şəkilçiləri = -dığım⁴, -dığın⁴, -dığır⁴, -dığımız⁴, -dığınız⁴, -dıqları⁴ (müasir Azərbaycan ədəbi dilində sabitləşmiş feli sifət şəkilçiləri);

-duq, -dük (keçmiş zamanı ifadə edən feli sifət şəkilçisinin ilkin forması) → + -da² = -dıqda⁴ (feli bağlama şəkilçisi);

-duq, -dük (keçmiş zamanı ifadə edən feli sifət şəkilçisinin ilkin forması) → = -ca² = -dıqca⁴ (feli bağlama şəkilçisi).

Göründüyü kimi, Günəşin hərəkət trayektoriyası ilə bağlı olaraq yaranmış sözlər zaman məzmunlu isim və zərfləri, keçmiş zamanı ifadə edən -dı⁴ qrammatik şəkilçisini, keçmiş

¹ C.Cəfərov. Nitq hissələrində keçid prosesləri. Bakı, 1983, səh.55.

zaman məfhumunu özündə ehtiva edən -dıq⁴ (-dığım⁴, -dığın⁴, -dığı⁴, -dığımız⁴, -dığınız⁴, -dıqları⁴) feli sifət şəkilçisini, hətta -dıqda⁴, -dıqca⁴ kimi feli bağlama şəkilçilərini də əhatə edir.

Dün//gecə, gündüz sözlərini, eyni zamanda fəsil adlarını Günəşin (ışığın) hərəkəti trayektoriyası və düşmə dərəcəsi baxımından nəzərdən keçirək. Bəri başdan qeyd edək ki, M.Kaşğarının “Divan”ında “qış” sözünün “kışar” (Günəş göyün ortasından çəkilsə. Yenə belə deyilir – kışar-kışmaq (MK. III, səh.179), “güz” (payız) sözünün “küzər” (öd küzərdi= mövsüm payızlaşdı. Payız fəsli girdi...küzərür – küzərmək. MK.II. səh.113) şəklində işlənməsinə rast gəlinir. “Kitab”dakı “dan vaxtı, üfük qızardığı vaxt” anlamlı “alar” (“Alar sabah Dirsə xan qalqubanı yerindən uru turıb...”) sözü də həm müəyyən zaman kəsiyini ifadə etməsinə, həm də formasına görə M.Kaşğarının “Divan”ında işlənmiş kışar (qış), küzər (güz-payız) sözləri ilə səsləşir, onlarla eyni semantik yuvaya daxil olan sözlərdən biri kimi çıxış edir. Bu mənada günün hissələrini ifadə edən sözlərin (gecə. gündüz...) həmçinin fəsil adlarının (yaz, yay, güz (payız), qış) izahında həmin formaya uyğun (kışar – qış; küzər-güz; alar – sübh vaxtı) bərpa məqbul hesab oluna bilər. Məsələn, belə:

– kün//gün (ışıq) al + ar = alar (qızarmaq) = alar vaxtı, üfük qızarıanda;

– kün//gün (ışıq) tüş//duş + ər = küntüşər//gündüşər →küntüşər//gündüşər = küntüş//küntüs → küntüz = gündüz (gün düzər = gündüz modelində də düşünülə bilər);

– kün//gün (ışıq) tön//dön + ər = tönər//dönər = tün//dün (gecə);

– kün//gün (ışıq) keç + ər = keçər→keçə = gecə;

– kün//gün (ışıq) yar + ar = yarar (məcazi mənada: göyü iki yerə bölər) → yarar → yazar + yaz;

– kün//gün (ışıq) yay + ar = yayar (ışığın çox yayılması, işıqlanma dərəcəsinin çox olması) = yay;

Язизхан Танрыверди

– kün//gün (ışıq) + küz (köz) + әr = күzәр → күz = güz (payız);

– kün//gün (ışıq) kış//qış + ar = kışar//qışar = kış//qış = qış...

Maraqlıdır ki, 30 günün (əslində, 29,5 günün) ay adlandırılması gecələr Günəş işığı ilə işıqlanan Ayın yer ətrafında 1 dəfə dövrə vurmaı ilə bağlıdır. 12 ay və ya 365 günün yıl//yıl//il adlandırılması da assosiativ olaraq Günəş işığını, işıq, od anlamlı yal//yıl morfemini yada salır. Buraya qədər dediklərimiz “Kitab”da işlənmiş zaman məzmunlu isimlərin hər birini ayrılıqda, həm də tarixi-linqvistik müstəvidə nəzərdən keçirməyi diktə edir. “Kitab”dakı zaman anlayışlı isimləri leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə üç istiqamətdə qruplaşdırmaq olar:

Günün hissələrinin adları

İlk olaraq qeyd edək ki, türkologiyada alar, ayda, gecə, yazın kimi sözlər işlənmə yerinə görə bəzən isim, bəzən də zərf başlığı altında verilir. “Kitab”ın dilində işlənmiş bu tip sözlərin ümumi mənzərəsi daha aydın görünsün, - deyə onların hər birinin isim başlığı altında verilməsini daha məqbul hesab edirik.

Alar. “sübh vaxtı, dan vaxtı, üfüq qızardığı vaxt” və s. anlamlı “alar” sözü “Kitab”da I növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi çıxış edir: alar sabah. “Alar sabah Dərsə xan yerindən uru turdı” (D-21); alar tañla (səhər tezdən). “Alar tañla yerindən turan yigit, nə yigitsən?” (D-287). Qorqudşünaslıqda “alar tañ” daha çox I növ təyini söz birləşməsi modelində izah olunur. Amma bu sinonim qoşa sözlər baxımından da şərh edilə bilər (müq.et: alar – üfüq qızardığı vaxt, sübh vaxtı; tañ – Sabah açılarkən, günəşin üfüqdə ilk ağarması...). Digər tərəfdən, o da qeyd oluna bilər ki, müasir dilimizdəki “səhər çağı, səhər gün çıxmaq üzrə olanda, dan yeri sökülən vaxt” anlamlı “ala-toran” sözü “Kitab”dakı “alar tañ”

ifadəsinin fonetik deformasiyalarla sabitləşmiş forması kimi görünür. Müq. et: alar tañ; ala –toran. Bunlardan birincisi, yəni “alar tañ” metateza ilə işlənərsə, belə bir forma alınar: alatan. Bu fonetik tərkibdəki “tr” samitlərinin arasına “o” saitinin artırılı bilməsi də dilimizdəki mümkün fonetik hadisələrlə səsləşir (alatan = ala – toran). Amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir dilimizdə “toran” sözü müstəqil şəkildə tək cə “sübh gün çıxan vaxt, səhər çağı” yox, həm də “axşam qaranlığı çökdüyü zaman” mənasında işlənir. Fikrimizcə, bu, işıqdan qaranlığa (gündüzdən gecəyə) və əksinə, qaranlıqdan işığa (gecədən gündüzə) keçidi ifadə edən sözlərdən biri kimi götürülə bilər. Təsadüfi deyil ki, müasir dilimizdəki “alatoran” sözünün birinci mənası da məhz “bir az qaranlıq, yarı-qaranlıq, yarıışıq” kimi sözlər kontekstində təqdim olunur.

“Kitab”da “alar sabah” birləşməsinin “alan sabah” (səhər çağı) şəklində işlənməsi də müşahidə olunur: “Alan sabah sapa yerdə dikiləndə” (D-204). A.Məmmədova bunlardan birincisini qırmızı anlamlı “al” morfemi ilə əlaqələndirir: “Alar kəlməsi hər halda qırmızı mənasını da ifadə edən **al** kökü ilə bağlıdır. Ola bilsin ki, səhər tezdən günəşin çıxmasından öncə göy üzünün qırmızı rəngə boyanması **alar** sözünün “sübh vaxtı” anlamını ifadə etməsinə gətirib çıxarıb”¹. Müəllifin güman şəklində təqdim etdiyi “alar” sözü formasına görə zaman məzmunlu “kışar” (qış) və küzər (güz, payız) sözləri ilə eyni xətdə birləşir. Digər tərəfdən, “Kitab”da qızarmaq anlamlı “almaq” felinin dissimilyasiya hadisəsi nəticəsində “almaq” şəklində işlənməsinə təsadüf olunur: “Qazan bəg aladı” (D-124). M.Kaşğarının “Divan”ında isə “alar” şəklindədir: “talka alardı = üzüm qızardı” (III c., səh.229). Bu mənada “alan” sözü də “alar”ın fonetik variantı hesab oluna bilər. Maraqlıdır ki, “Kitab”da “alar” sözünün tək cə “alan” yox, həm

---

¹ A.Məmmədova. “Dədə Qorqud kitabı”nın leksikası. Bakı, 2009, səh.22.

də “ala” formasında işlənməsinə rast gəlinir: ala tañla (sübh tezdən, səhər çağı). “Ala tañla yerindən turı gəldiñ, oğulu tutdurduñmu?” (D-194). Bunların üçü də eyni semantik yükə malikdir: alar tañla – sübh vaxtı, səhər çağı; alar sabah – sübh vaxtı, səhər tezdən; ala tañla – səhər tezdən. Bu isə həm də onu deməyə əsas verir ki, “alar” sözü müasir dilimizdəki “alatoran” sözündə fonetik dəyişikliyə uğramış vəziyyətdə sabitləşib (yuxarıdakı şərhlərə bax: alar tañla = ala-toran).

Таң. “Kitab”da “tan ötmək” (dan yeri qızarmaq) və “tañ yelləri əsmək” (dan yelləri əsmək) kimi birləşmələrdə müşahidə olunur: “Tañ ötdi, gün toğdı” (D-90); “Salqum-salqum tan yelləri əsdigində, Saqallu boz ac turğay sayra-dıqda” (D-21). Poetik siqlətli bu tip misralar türk poetik təfəkkürünün zənginliyini açıq-aydın şəkildə göstərir. Burada onu da vurğulayaq ki, təbiət hadisələrinin, xüsusən də dan yerinin sökülməsinin bu cür obrazlı ifadəsi başqa xalqların ədəbiyyatı üçün də səciyyəvidir. Rus şeirinin klassiklərindən biri Afonisi Fetin “Dan söküləndə” şeiri də dediklərimizi sübut edir. Həmin şeiri Qoca Xalidin tərcüməsində eynilə təqdim edirik:

Gecə yanıb-tökülür;
Ta dan yeri sökülür;
Kölgə, tayaya doğru
Çəkilir oğrun-oğrun;
Üfüq nura bölünür;
Safdı soyuq hava da,
Quşlar dinir yuvada...
Gün əzilib-büzülür,
Qəlbə fərəh süzülür.

Bədii tərcümənin bütün prinsiplərinə əməl olunmuş bu şeir parçasında Qoca Xalidin poetik ruhu, şirin və obrazlı dili qabarıq şəkildə görünür. O, sanki “Dan söküləndə” şeirini tərcümə etməyib, onu yenidən yaradıb. Açığını deyim ki, son dövrlərdə bu cür bədii tərcümələrə çox az rast gəlinir.

Gün. (“gün” sözü həm də “gündüz” mənasını ifadə etdiyi üçün şərti olaraq bu bölməyə daxil edilir). “Kitab”da “gün” sözünün üç əsas mənada işlənməsi müşahidə olunur: gün (günəş mənasında); gün (“24 saat” mənasında); gün (gündüz mənasında).

Müqayisə və qarşılaşdırmalar göstərir ki, “Kitab”da “planet sisteminin işıq və istilik verən, közərməmiş böyük şar şəklində olan mərkəzi göy cismi” anlamlı gün” (günəş) sözü üstün mövqedə görünür:

“Taň ötdi, **gün** toğdı” (D-90); “Köksi gözəl qaba tağlara **gün** dəgəndə” (D-21); “Dəpəgöz **günə** qarşu arxasın vermiş” (D-225). ... “Günəş” anlamlı “gün” sözünün digər işlənmə məqamları isə belədir: toponimik vahiddə birinci komponent kimi işlənməsinə rast gəlinir.: Günortac (Qalarda – qoparda yerim Günortac); antroponimik vahiddə ikinci komponent kimi müşahidə olunur: Qaragünə; bir sıra təşbeh və epitetlərin daxilində ən həlledici detal kimi görünür: “Aydan arı, **gündən görkli** qız qardaşın Banıçiçəği Bamsı Beyrəgə diləməgə gəlmişəm!” (D-83); “Toz yarıldı, **gün kibi şıladı**, dəniz kibi yayqandı” (D-127).

“24 saat” anlamlı “gün” sözünün də intensivliyi özünü göstərir. Bir neçə məqama diqqət yetirək:

– hər gün anlamlı “gündə” zaman zərfində kök morfemi kimi çıxış edir: “**Gündə** altmış adam verin yeməgə!” (D-219);

– “ol gün” I növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi kimi işlənərək keçmiş zaman mənasını reallaşdırır: “**Ol gün** qara polat uz qılıclar çalındı” (D-132);

– indiki zaman məzmunlu “bu gün” söz birləşməsində əsas tərəf kimi işlənib: “Bən **bu gün** Qonur ata qaqaram, üç günlük yolu bir gündə aluram...” (D-43);

– “bir gün” I növ təyini söz birləşməsində həm keçmiş, həm də gələcək zaman mənası ifadə olunur ki, burada da əsas tərəf kimi məhz “gün” sözü çıxış edir: keçmiş zaman mənasında – “**Bir gün** Qam Ğan oğlu xan Bayındır yerindən tur-

mışdı” (D-10); gələcək zaman mənasında – “**Bir gün** ola, düşəm öləm, yerimdə-yurdımda kimsə qalmıya!” (D-68).

“Gündüz” anlamlı “gün” sözünə isə az təsadüf olunur: “Üç gün **dünli-günli** yortdı” (D-263). Buradakı “dünli-günli” mürəkkəb sözünün birinci komponenti gecə(li), ikincisi isə gündüz(lü) mənasındadır. Konkret desək, həmin arxaik formanı sadələşdirdikdə belə olur: gecəli-gündüzlü. Qeyd etdiyimiz kimi, “Kitab”da bu formaya da təsadüf olunur: gecə-gündüz. “**Gecə-gündüz** demədilər, yortma oldı” (D-301). Deməli, “Kitab”ın poetik strukturunda anto-nimlik və sinonimliyin sintez şəklində təzahüründən də bəhs etmək olar: dünli-günli//gecə-gündüz. Hər iki söz daim, vaxt bilmədən, bütün günü və gecəni kimi mənaları ifadə edir.

“Kitab”da “gündüz” və “24 saat” anlamlı “gün” sözünün mənə fərqi mətnin semantik yükünə, xüsusən də həmin mətndəki dün və gecə sözlərinə görə müəyyənləşir: “Qırq gün-qırq gecə toy-dügün eylədilər” (D-120). Heç şübhəsiz ki, “qırq gün” modelindəki “gün” isminin “gündüz” mənə-sında işləndiyini əlavə arqumentlərlə təsdiqləməyə ehtiyac yoxdur.

“Gün” sözü ilə bağlı bir məqama da diqqət yetirmək lazım gəlir: “Kitab”da “el-gün” sözünün mətn daxilində yurd, el-oba mənasında işlənməsi özünü göstərir: “Elim-günüm çapılmadı...” (D-299). A.Məmmədova “gün” sözünün çoxmənalılığından bəhs edərkən “el-gün” sözünə də münasibət bildirir: “...dildə qarışıqlıq və dolaşlıqlığı aradan qaldırmaq üçün dil özü təbii-morfoloji yolla üç sözü bir-birindən ayırmışdır (gün, günəş, gündüz). Ancaq leksemin “el, oba” mənası hələ də el-gün birləşməsi halında işlənir və S.Vurğunun bir misrası ilə daha da məşhurlaşmışdır (Elim, günüm, obam sənsən)”¹. Bu fikrin davamı olaraq onu da qeyd edək ki, “el-gün”ün şivələrimizdə mühafizə olunması dialektologiyaya dair əsərlərdə xüsusi olaraq göstərilir.

---

¹ A.Məmmədova. “Dədə Qorqud kitabı”nın leksikası. Bakı, 2009, səh.103.

Məsələn, E.Əzizov arxaik “elkün” sözünün Şəki şivəsində “qo-hum-qardaş” mənasında işləndiyini faktlarla əsaslandırır¹. Bu sözlərin müəllifi də “el-gün” sözünün qərb şivələrində ilkin forma və semantikasına uyğun işləndiyini göstərib: Toyda elin-günün başda olmalıdı; Elhizə-gününüzə noluf kin?².

“Gündüz”. “Kitab”da “gecə-gündüzün işıqlı hissəsi, gündoğandan günbatana qədər müddət” anamlı “gündüz” sözü cəmi dörd dəfə, həm də “bütün günü və gecəni, vaxt bilmədən...” anamlı “gecə-gündüz” mürəkkəb sözünün tərkibində işlənilib: “Gecə-gündüz yortdılar. Nəgahandan yetdilər” (D-192). Müasir ədəbi dilimizdə eynilə işlənən “gündüz” sözü Orxon-Yenisey abidələrində “küntüz” şəklindədir. Burada Ə.Rəcəblinin bir fikrini eynilə xatırlatmaq lazım gəlir: “-tüz şəkilçisi Göytürk dilində qeyri-məhsuldar sözdüzəldici şəkilçidir, isimlərə artırılıb isim əmələ gətirir. Göy-türk (Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin) dilində təkcə bir sözə artırıldığı müşahidə edilmişdir; məsələn: kün “gün” – kuntüz (KT. s.27) “gündüz”. Türk bodun üçün tün udımadım, kuntüz olurmadım (KT. s.27) “Türk xalığı üçün gecə uyumadım, gündüz oturmadım”³. Fikrimizcə, kuntüz (gün-düz) sözündəki “tüz” (düz) morfemi tam müstəqil leksik məənaya malik söz kimi təhlil olunmalıdır.

Ə.Abdullayev “gündüz” sözünün “düz” hissəsini şəkilçi yox, kök morfemi hesab edir: “A.Qaben “gündüz” sözünün qədim türk dilində “küntüri (kunturi) şəklində işləndiyini qeyd edir. İndi də Azərbaycan dialektlərində “küntürrük” sözü işlənir. Məsələn, günüm – dürrigim yoxdı. Sənə gəldim-gəlmədim bir kündirriyim olmadı (Şamaxı rayonu, Məlik-çobanı kəndi). Mənası odur ki, günüm yaxşı keçməyib, gün görməmişəm. Üdür (üldür) isə qədim monqolca “gün” “день” de-

---

¹ E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, səh.268.

² Ə.Tanrıverdi. “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası. Bakı, 2007, səh.232.

³ Ə.Rəcəbli. Göytürk dilinin leksikası. II, Bakı, 2004, səh.242.

məkdir”¹. Bu fikir eynilə, yəni “gündüz” sözündəki “dür” morfemi “день” anlamlı “üldür”ün bir forması kimi qəbul edilərsə, “gündür” sözünün ifadə etdiyi semantik yük bu cür olur: gün+üldür (24 saat) = gündür. Bu isə məntiqə ziddir. Amma bu da var ki, “küntüri” sözü kün (gün) + turmaq//durmaq (olmaq) = “gündüz” mənasına uyğun gəlir. Yaxud monqol dilindəki “üldür” sözünə belə bir yozum vermək olar: “ül” işıq anlamlı “yal” arxetipinin “yil” (il) forması ilə “dür” isə “olmaq” anlamlı “tur-dür”lə eyni xətdə birləşir: ül (ışığı) + dür = üldür (gündüz). Günəşin hərəkət trayektoriyasına uyğun şəkildə verdiyimiz bu şərtlər məntiqə zidd deyil. Deməli, “gündüz” sözünü tam yeni müstəvidə araşdırmaq lazım gəlir. İlk olaraq qeyd edək ki, “gündüz” sözünün assosiativliyi “Gün (günəş) işığı düşür ki, gündüz olur” cümləsini yada salır. Bu da belə bir modeli reallaşdırır: Gün düşər = gündüz. Bu fikrin düzgünlüyü uç arqumentlə təsdiqlənə bilər: “güney” sözü gün düşən yer, “quzey” isə gün düşməyən yer mənasındadır; “kүн түşər” (gün düşən vaxt) modeli formasına görə kışar (qış), күzər (güz – payız), alar (dan söküləndə) kimi zaman məzmunlu sözlərlə eyni xətdə birləşir; “kүн түşər” modelinin fonetik dəyişmələrlə “gündüz” şəklinə düşə bilməsi türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi baxımından məqbul hesab oluna bilər (k→g, t→d, ş→s→z səs əvəzlənmələri və “ər” hecasının düşməsi). Belə bir izah tək cə formasına deyil, həm də semantikasına görə “gündüz” sözünün etimoloji əsaslarına uyğun gəlir. Amma “gecə” anlamlı “dün” sözünün birbaşa Günəş işığının hərəkətini ifadə edən “Gün döndü”, “Gün əyildi” tipli cümlələrin semantikasi ilə bağlandığını (əvvəlki səhifələrə bax) əsas götürdükdə istər-istəməz “gündüz” sözünün etimologiyasını həmin cümlələrin seman-

---

¹ Ə.Abdullayev. Azərbaycan dilində r~z nisbəti. Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı. III c., Bakı, 2013, səh.17.

tikası ilə əks qütbdə dayanan cümlələr kontekstində təhlil etmək zərurəti yaranır. Heç şübhəsiz ki, Gün döndü//Gün əyildi tipli cümlələrin semantik yükü ilə əks qütbdə dayana bilən cümlələrdən ilk yada düşəni məhz “Gün düzədi” cümləsidir (müq.ət: günün dönən//əyilən vaxtı = dün//gecə; günün düzələn vaxtı = gündüz). Bu cümlənin semantikasına uyğun olan ilkin formanı, arxetipi bərpa etməyə çalışaq: kün tüzər (gün işığı düz olan vaxt) → küntüz = gündüz (k→g; t→d səs əvəzlənmələri türk dilləri üçün səciyyəvidir). Belə bir bərpa isə tarixən işlənmiş zaman məzmunlu alar (dan söküləndə), güzər (güz, payız), kışar (qış) kimi sözlərin ilkin formaları ilə eyni xətdə birləşir. Nəhayət, onu da qeyd etmək yerinə düşür ki, “gündüz” sözünün birbaşa gün işığı ilə bağlılığını Y.V.Çəmənzəminli obrazlı şəkildə canlandırır: “Dan yeri yenicə sökülürdü ... ay və ulduzlar günün parlaq şüaları qarşısında işıqdan düşüb, sönük bir halda gözdən itirdilər”.

Ekindü. “Günorta üstü, günün ikinci yarısı, günortadan sonrakı vaxt” və s. anlamlı “ekindü” sözü “Kitab”da cəmi bir dəfə həm də II növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi işlənib: ekindü vəqti. “Mərə qocalar, ekindü vəqti muni maña çevirəsiz yiyəm” (D-226). “Ekindü” sözü şivələri-mizdə müxtəlif fonetik variantlarda mühafizə olunur. Bu barədə dialektologiyaya dair ədəbiyyatda kifayət qədər məlumat var: Şəki şivəsində ilkindi (günortadan sonra axşama yaxın vaxt); Lənkəran şivəsində ikitdi (axşamüstü); qərb şivələrində ikindi/ilkindi (günbatan vaxt). A.Məmmədova “Kitab”da işlənmiş bu sözün “ekindü” deyil, “ikindi” şəklində transkripsiyasını məqbul hesab edərək yazır: “Ədəbi dilimizdə işlənmə məqamı uzun müddət daralan ikindi leksik vahidinə islam dininin yeni bir axında müasir dövrümüzə və həyatımıza girməsi nəticəsində (ikindi vaxtı qılınan namaz) daha tez-tez rast gəlirik”¹. Burada onu da

---

¹ A.Məmmədova. “Dədə Qorqud kitabı”nın leksikası. Bakı, 2009, səh.39.

qeyd etmək yerinə düşür ki, “ikindi” sözü M.Kaşğarının “Di-
van”ında məhz “ikindi namazı vaxtı” mənasında işlənib (MK.I,
səh.196). “Kitab”da “ekindü” sözü ilə eyni semantik yuvaya
daxil olan öylə//öyni sözü də müşahidə olunur: “Öylədən sonra
evinə gəldi (D-2); “Yanmış arpa ətməgi acı soğan öyni deyil!
(D-144). “Kitab”da “günorta”, “günorta yeməyi” mənasında
işlənmiş bu söz Azərbaycan dili şivələrində ilkin fonetik- se-
mantik tərkibinə uyğun şəkildə mühafizə olunur: Qərb şivə-
lərində: öynə; Quba şivəsində: öynə, ö:nə.

Axşam. Günün əsas hissələrindən birinin adı olan “axşam”
(günün axırından gecənin başlanmasına qədər olan vaxt, gün-
batan vaxt) sözü “Kitab”da bir neçə dəfə işlənib: “Qaranqu ax-
şam olanda qayğılu çoban!” (D-40); “Öylən varub axşam gəl-
mək olmaz” (D-172). Birinci nümunədə Günəşin batmasından
əvvəlki zaman kəsiyini ifadə edən “qaranqu axşam” birləşməsi
belə sadələşdirilib (“Kitab”ın 1988-ci il Bakı nəşri nəzərdə
tutulur): qaranlıq axşam. Qeyd edək ki, birinci nümunədəki “qa-
ranqu” ilə müasir dilimizdəki hava qaralmaq, axşam olmaq an-
lamlı “qaranlıq düşmək” (çökmək, qovuşmaq, qarışmaq) frazemi
eyni semantik yuvaya daxil olur. Daha doğrusu, bu semantik
yuvada “qaranqu” nüvə söz kimi görünür. Azərbaycan dilinin
qərb şivələrində “şər qarışanda” anlamlı “qaranlıq qarışanda”
ifadəsi işlənir ki, bu da “Kitab”dakı “qaranqu” ilə səsleşir. Yeri
gəlmişkən, İ.Tahirov -anda² şəkilçili felii bağlamalarla yaranan
tərkiblərdən bəhs edərkən göstərir: “...Bəlkə, axşam qaranluq
qarışanda oğurlanıb sizə gəldim (İ.Şıxlı). Qeyd edək ki, **şər qarı-
şanda** birləşməsi **qaranlıq qarışanda** ifadəsindən daha məqbul-
dur”¹. Heç şübhəsiz ki, müasir ədəbi dilimizin normaları ba-
xımından yanaşdıqda “şər qarışmaq” ifadəsi daha məqbuldur.
Amma bədi üslub, konkret desək, obrazın dili baxımından ya-

---

¹ İ.Tahirov. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, 2007,
səh.252.

naşdıqda məhz “qaranlıq qarış-maq” ifadəsi düzgündür. Belə ki, İ.Şıxlı yaratdığı obrazı qərb şivələrinə uyğun şəkildə danışıdırıb. Bu da obrazlılığın gücləndirilməsindən, poetik mənanın qüvvətləndirilməsindən başqa bir şey deyil.

Dün//dünin. Gecə anamlı “dün” sözünün Günəşin batması, yaxud batmağa doğru meyil etməsini ifadə edən “dön” felinin, daha doğrusu, onun “dün” allomorfunun semantik konversiyası əsasında yarana bilməsi şübhə doğurmur (əvvəlki səhifələrə bax). Müqayisələr göstərir ki, bu söz “Kitab”da tək-cə “gecə” yox, həm də “dünən” mənə-sində işlənib: “gecə” mənasında – “Dün qatdı köçdi” (D-190); “Üç gün dünli-günli yortdı” (D-263)...; “dünən” mənasında – “Dün yoq, ötəki gün eviñ bundan keçdi” (D-47). Qeyd edək ki, “Kitab”da “gecə” anamlı “dün”, eyni zamanda onun “dünin” formasının üstün mövqedə işlənməsi açıq-aydın şəkildə görünür. “Dünin” formasının epifora yaratmada iştirakı da dediklərimizi sübut edir:

“Arxu beli, Ala tağı **dünin** aşdın
Aqındılı suyn **dünin** keçdiñ,
Qanlu kafər elinə **dünin** girdiñ...”

“Dün” sözünün “gecə yarı” anamlı “dün burcuğı” birləşməsində tərəflərdən biri kimi çıxış etməsi də yuxarıdakı tezisləri qüvvətləndirir: “...dün burcuğında Qazan bəgiñ ordısına gəldi” (D-38).

Bir cəhəti də vurğulayaq ki, “dün” sözü müasir dilimizdəki “dünən” və “tünlük” (adamların bir yerə çox yığılması...) sözlərində fonetik və semantik dəyişmələrlə işlənir. Türk dillərində işlənmə səviyyəsi isə belədir: “...müasir türk dillərindən Türkiyə türkcəsində “dünən” mənasında “dün”, başqırd, qazax, qırğız, özbək, tatar, uyğur və s. türkcələrdə də “gecə” mənasında fonetik variantlarla tön//tün şəklində işləkliyini davam etdirməkdədir”¹.

---

¹ A.Məmmədova. “Dədə Qorqud kitabı”nın leksikası. Bakı, 2009, səh.39.

Гecə. İlk olaraq “gecə” sözünün “Kitab”da işlənmə mövqeyinə diqqət yetirək: müstəqil şəkildə işlənilib: gecə. “Gecə yaturkən Qaracıq çoban qara qayğulu vaqəə gördi” (D-39)...; “gecədən” düzəltmə sözündə kök morfemi kimi çıxış edib: gecədən. “...gecədən bir quzı bişürüb dururam” (D-49); “gecəgündüz” mürəkkəb sözünün birinci tərəfi kimi işlənilib: “gecəgündüz”. “Gecəgündüz demədilər, yortma oldı” (D-301).

Ə.Rəcəbli Orxon-Yenisey abidələrindəki “kiçə” (gecə) sözündən bəhs edərkən yazır: “...Bu şəkilçi (-ə şəkilçisi nəzərdə tutulur – Ə.T.) zərfdən isim düzəldir; məsələn, kiç “gec” – kiçə (MÇ 13) “gecə”. Kiçə yaruq batur erigli sünüşdim (MÇ 13) “Gecə ay batırkən döyüşdüm”. Kiçə “gecə” sözünü isim kimi də (zaman adını bildirən isim kimi) zərf kimi də götürmək olar. Bu söz adverbiallaşdıqda zərf kimi götürülür və cümlənin zərfliyi olur”¹. “Gecə” sözünü kök morfemi kimi “adi və ya müəyyənləşdirilmiş, qərar-laşdırılmış vaxtdan sonra“ anlamlı “gec” sözünün götü-rülməsi inandırıcı görünür. Amma “gecə” sözünün etimo-logiyasına başqa bucaqlardan da yanaşmaq olar. Bəllidir ki, günün əsas hissələrindən birinin adı kimi işlənən “gecə” sözü “günün günbatandan günçıxana qədər, axşamdan səhərə qədər olan hissəsi” mənasındadır. Yaxud Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “gecə” sözü ilə bağlı verilmiş digər şərhlərə nəzər salaq: ...gecə qaralmaq (düşmək) – gündüz qurtarıb gecə başlamaq...; gecə keçmək – gecənin gec vaxtı olmaq...”². Bu qeydlər aydın şəkildə göstərir ki, gün batanda, yəni gün işığı düşməyəndə “gecə” olur. Burada assosiativ olaraq çoxmənalı “keçmək” felinin “sönmək” mənasında işlənməsi yada düşür: “Keçmək – sönmək: Lampa keçdi; Çıraq keçdi”. Bu nümunələrdəki “lampa” və “çıraq” sözləri şərti olaraq “gün işığı” birləşməsi ilə əvəzlənersə, belə bir model alınır

¹ Ə.Rəcəbli. Göytürk dilinin leksikası. Bakı, 2004, səh.241.

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild, Bakı, 1983, cəh.146.

bilər: “Gün işığı keçdi = qaranlıq oldu, gecə oldu = gecə”. Bu mənada zaman anlayışlı “gecə” sözünün sönmək, ötüb keçmək, ötüb getmək, çəkilib getmək və s. anlamlı “keçmək” feli əsasında yarana bilməsi şübhə doğurmur, əksinə, məntiqli görünür. Burada lampa işığının keçməsinə metaforik–metonimik ifadələrlə canlandırmış Ə.Məmmədخانlının bir cümləsini xatırlatmaq yerinə düşür: “Otağımdakı işığı keçirəndə xəfif, qırmızı bir parıltnın pəncərə şüşələrində titrədiyini gördüm...” Maraqlıdır ki, H.K.Sanlı da gündüz sözünə işıq, gecə sözünə qaranlıq, kölgə kontekstində aydınlıq gətirməyə çalışıb: “Yer öz başına fırlanan zaman gah bu tərəfi günə baxır, gah da o tərəfi. Gün tərəfi işıq olur, o biri tərəfi qaranlıq (kölgə). İşıq tərəfə biz gündüz, kölgə tərəfə gecə deyirik”¹.

“Gecə” sözünün ilkin formasını alar (dan söküləndə...), kışar (qış), güzər (güz, payız) kimi zaman məzmunlu sözlərin tarixən işlənmiş formalarına uyğun şəkildə bərpa etməyə çalışaq: Gün (ışıq) keçər vaxtı = keçər = gecə (ç→c əvəzlənməsi dilimiz üçün səciyyəvidir, “r” səsinin düşməsi də mümkündür. Müq.ət: alar tañla (səhər çağı)// ala tañla (səhər çağı). Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, “gecə” və “dün” (gecə mənasında) sözləri eyni semantik şaxədə birləşir. Bu da təbiət hadisəsinin, daha dəqiqi, günün batmasının eyni semantik şaxədə birləşən sözlərlə ifadəsi ilə bağlıdır.

Gələcək zaman mənasını ifadə edən isimlər

Türkologiyada gələcək zaman məzmunlu isimlərin ayrılıqda öyrənilməsinə rast gəlinmir. Fikrimizcə dünən, indi, sonra və s. kimi sözlər keçmiş, indiki və gələcək zaman məzmunlu zərflər başlığı altında öyrəniləyi kimi, “yarın” (sabah, gələcək gün)

---

¹ S.Bayramova. Hacı Kərim Sanılının pedaqoji fəaliyyəti və maarifçilik görüşləri. Bakı, 2014, səh.62.

sözünün də gələcək zaman məzmunlu isimlər başlığı altında izahı məqbul hesab oluna bilər. Bu mənada “Kitab”da işlənmiş “yarın” sözü ilə bağlı aşağıda-kıları söyləmək olar:

– müstəqil şəkildə gələcək zaman mənasını ifadə edir: “Yarın qızını maña vergil” (D-185).

– indiki zaman məzmunlu “bu gün” birləşməsindən sonra, daha doğrusu, onunla yanaşı işlənir ki, bu da obraz-lılığы qüvvətləndirməyə xidmət edir: “Bu gün – yarın qanda isə, gəlür” (D-26). Maraqlıdır ki, bu vahidlərin antonimliyi eyni cümlə daxilində də özünü göstərir: “**Bu gün** bən geydim, yarın naibim geysün” (D-89);

– yarınkı (sabahkı) sifətində kök morfemi kimi çıxış edir: “Yarunkı gün zəman dönüb, bən ölib sən qalıcaq tacımtaxtım saña vermiyələr...” (D-125);

– “yarın qiyamət günü” frazemində semantik dinamika məhz “yarın” sözü ilə başlanır: “Yarın qiyamət günündə mənim əlüm Qazan xanıq yaqasında olsun...” (D-298).

Türkiyə türkcəsində ədəbi dil səviyyəsində işlənən “yarın” sözü Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşib. Amma burada “yarın” sözünün bədii ədəbiyyatımızda, xüsusən də şeir dilindəki obrazlılıq yaratma imkanlarını da qeyd etmək lazım gəlir (məsələn, R.Rzanın şeirlərində: Mübarizə bu gün də var, yarın da...).

Qeyd etdiyimiz kimi, Günəşin (ışığın) hərəkətini, daha doğrusu, onun dönməsi və ya əyilməsini ifadə edən çoxmənalı “dönmək” felinin ikiqat semantik konversiyası əsasında keçmiş zaman məzmunlu “dünən” sözünün yarana bilməsi məntiqli görünür. Bu baxımdan “dünən” sözü bu günə nisbətdə “bu gündən əvvəlki günü, keçən günü” ifadə edirsə, “yarın” da sonrakı günü (24 saat) işarələndirir. Bu assosiativlik belə düşünməyə əsas verir ki, “yarın” sözü gün işığının sonrakı günə keçməsinə, sonrakı günün açılmasını ifadə edir. Yəni “yarın” sözünün “yar(maq) + ın = yarın (sabah, gələcək gün)” modeli əsasında düzələ bilmə ehtimalı təbii qarşılır. Bu ehtimalın düz-

günlüyünü isə bir neçə faktla arqumentləşdirmək olar: Orxon-Yenisey abidələrində işıq, parıltı anamlı yarık//yaruk sözüne rast gəlinir ki, bu da sonrakı günə keçən işıq anamlı “yarın” sözünün kök morfemi ilə eynidir; Orxon-Yenisey abidələrindəki “yaruk” sözünün Günəş, həm də Ay mənasında tərcümə edilməsini də təsadüfi hesab etmək olmaz: “Kiçə yaruk batur erigli sünüşdim – Gecə ay batarkən döyüşdüm¹; Gecə günəş batarkən döyüşdüm”²; qədim türk dilindəki işıq, parıltı anamlı “yaruk” sözü rus dilinə keçərək ilkin forma və semantikasına uyğun şəkildə sabitləşib: яркий (parlaq, aydın-açıq), ярко (parlaq, aydın, açıq), яркость (parlaqlıq, aydınlıq, açıqlıq); “yar” sözü bir sıra türk dillərində işıqlı, işıq buraxmaq, işıqlı olmaq kimi mənalarda işlənir³. Maraqlıdır ki, M.Kaşğarının “Divan”ında qışdan yaza keçid, yazın gəlişi də məhz açılmaq anamlı “yarılmaq//yazılmaq” sözləri kontekstində verilib. Bu mənada yarın (sabah) və yaz sözləri bir zaman kəsiyindən digər zaman kəsiyinə keçidi ifadə etmə xəttində birləşir: bu gün→yarın (sabah); qış→yaz. “Coğrafiya və astronomiyaya dair ədəbiyyatda göstərilir ki, Günəş ekliktika boyunca yerini dəyişərək cənub yarımkürəsindən şimala keçir (20-21 mart) və yaz gecə-gündüz bərabərliyi nöqtəsində olur. Bu an şimal yarımkürəsində yazın başlanğıcı hesab edilir⁴. Aydınır ki, bərabərlik nöqtəsi Günəşin (ışıq) yer kürəsini iki yerə bölməsi, yarması (şərti olaraq belə ifadə edirik) nəticəsində reallaşır. Bu da “Günəş (ışıq)→yarar →yar=yaz” modelinin məntiqə zidd olmadığını göstərir. Yaxud “yarın” sözünün ilkin semantik yükü növbəti günə (24 saat) keçən, növbəti gecəni, qaranlığı yaran Günəş (ışıq) mənasına uyğun gəlir. Bu mənada işıq, parıltı

---

¹ Ə.Rəcəbli. Göytürk dilinin leksikası. Bakı, 2004, səh.241.

² Yenə orada, səh.344.

³ M.Seyidov. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, 1989, səh.55.

⁴ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. IV cild, Bakı, 1980, səh.419.

anlamlı “yar” sözü çoxmənalı “yarmaq” felinin semantik konversiyası əsasında yaranıb – qənaətinə də gəlmək mümkündür.

Həftənin günlərinin adlarını bildirən isimlər

Ayna. Cümə, cümə günü anlamlı “ayna” sözünə “Kitab”da az rast gəlinir: “Sağış günündə ayna görkli, ayna günü oqıyanda qütbə görkli” (D-6). Bir həqiqəti də söyləmək lazım gəlir: “Kitab”da həftənin digər günlərinin adları işlənməyib.

Nisbətən böyük zaman kəsiklərini ifadə edən isimlər

Yerin Günəş ətrafında bir dəfə fırlanma müddəti 365 gün 5 saat 48 dəqiqə 46, 1 saniyəni əhatə edir ki, bu da yıl//yil//il sözü ilə ifadə olunur. Bir il ərzindəki zaman kəsiklərinin adlarına nəzər salaq: saniyə, dəqiqə (60 saniyə), saat (60 dəqiqə), gün (24 saat), həftə (7 gün), ay (29,5 gün), yaz (74 gün), yay (148 gün), güz//payız (84 gün), qış (59 gün, hər dörd ildən bir 60 gün) (fəsilləri əhatə edən günlərin sayı Azərbaycandakı, daha dəqiqi, Bakıdakı iqlim bölgüsünü əks etdirir). Bu sistemdəki ərəb mənşəli saniyə, dəqiqə, fars mənşəli həftə və payız sözləri istisna olunmaqla qalanları “Kitab”ın dilində işlənilib. Qeyd etdiyimiz kimi, 24 saat anlamlı “gün” sözünün yaranması birbaşa Günəşin (ışığın) hərəkəti ilə bağlıdır (qaranlıq – işıq; gecə-gündüz). 29,5 gün anlamlı ay sözü də Ayın yer ətrafında bir dəfə tam dövrə vurmasını ifadə edir. Qəməri təqvimində 29,5 gün bir ay hesab olunur ki, bu da 29,5 dəfə gecə və elə bir o qədər də gündüz deməkdir. Türk dillərindəki fəsil adları da birbaşa Günəşin hərəkət trayektoriyasını, daha dəqiqi, müxtəlif zaman kəsiklərindəki düşmə bucağını əks etdirir (sonrakı səhifələrə bax). Fəsillərə daxil olan günlərin cəmini (365 gün 5 saat 48 dəqiqə 46,1

saniyə) ifadə edən yıl//yil//il sözü isə od, işıq anamlı “yal” arxetipi ilə bağlanır, onun allomorf-larından biri kimi görünür. Bu isə o deməkdir ki, 365 gecə və elə bir o qədər də gündüzü əhatə edən zaman kəsiyinin yıl//yil (il) sözü ilə ifadəsi təsadüfi hesab oluna bilməz. Bütün bunlar “Kitab”ın dilindəki nisbətən böyük zaman kəsiklərini ifadə edən isimləri bir il ərzindəki zaman kəsiklərinin dinamikası kontekstində nəzərdən keçirməyi diktə edir. Yəni belə: ay, yaz, yay, qış = yıl (il).

**29,5 və ya 30 gün mənasını ifadə edən
“ay” sözü**

“Kitab”ın dilində “yer kürəsinin peyki olub, onunla birlikdə günəşin ətrafında fırlanan və gecələr inikas edən günəş işığı ilə işıqlanan göy cismi” anamlı “Ay” sözü daha çox obrazlı ifadələrdə müşahidə olunur: aydan arı. “Aydan arı gündən görklü qız qardaşın Banıçıçəgi Bamsı Beyrəgə diləməgə gəlmişəm!” (D-83); ayın on dördü – on dörd gecəlik ay kimi gözəl. “Baqdı gördü kim, ayın on dördinə bənzer” (D-266). Sonuncu nümunədəki “ayın on dördü” ifadəsi Nəsiminin dilində “iki həftəlik qəmər” şəklindədir: “Saçun şəbində yüzün iki həftəlik qəmədir// Bu sirri bilən bilür kim, bu necə nəzərdür”. Bu qarşılaşdırmalarda iki cəhət maraqlı doğurur: “Kitab”ın dilində işlənmiş təşbehdəki sözlər türk mənşəlidirsə, Nəsiminin dilindəki təşbehdə “həftə” sözü fars, “qəmər” isə ərəb mənşəlidir; “Kitab”ın dilindəki “on dörd” ədədi Nəsiminin dilində daha yuvarlaq ədədlə ifadə olunub (iki həftəlik). Burada bir həqiqəti də deyək ki, “Kitab”da “həftə” sözünün işlənməməsi onun VII əsrdən əvvəl formalaşdığını göstərir. Belə ki, qədim türklərdə həftənin yeddi gününün adı yoxdur, çünki həftə anlayışı islamiyyətdən sonra meydana çıxmışdır (M.Kaşğari. “Divan”, I c., səh.356). “Müqəddimə”də işlənmiş

cümə, cümə günü anlamlı “ayna” sözü isə “Kitab”a sonradan əlavə edilmiş sözlərdən biri hesab oluna bilər.

“Kitab”ın dilində “ilin on iki ayından hər biri” anlamlı “ay” sözü daha çox müəyyən miqdar saylarından sonra işlənib: “Bir ay baqsun, - Bir ayda varmazsam, iki ay baqsun! İki ayda varmazsam, üç ay baqsun!...” (D-144); “Toquz ay tar qarnımda götürdigim, oğul!” (D-164).

Astronomiya və coğrafiyaya dair mənbələrdə göstəril-diyi kimi, “Ay təqviminin əsasını təşkil edən sinodik (qəməri) ay – Ay səfhlərinin dəyişmə dövrü olub, 29, 581 orta Günəş sutkasına bərabərdir”. Bu mənada türk dillərində hər 29,5 və ya 30 günün “ay” adlandırılması təbiidir. Heç şübhəsiz ki, qədim türklər yaz, yay, güz (payız), qış sözlərini yaradarkən Günəşin hərəkət trayektoriyası, işığı ilə yanaşı, gecələr inikas edən “Günəş” işığı ilə işıqlanan göy cismini – “Ayı” da müşahidə ediblər, onun işığını da nəzərə alıblar. Bu müasir dilimizdə mühafizə olunan “boz ay” (qışın axırıncı ayı, mart ayı), “elqovan ay” (yayın axırıncı ayı) kimi ay adlarında, eyni zamanda “ay qaranlığı” (ay işığı olmayan gecə, qaranlıq gecə), “ay doğmaq” (gecə ayın doğması, çıxması), “ay görünmək” (hər ayın əvvəlində hilalın (ayparanın) ilk dəfə görünməsi) və s. ifadələrdə də özünü göstərir. Burada S.Cəfərovun omonimlərin əmələ gəlmə yolları ilə bağlı söylədiyi fikirlərdən biri yada düşür: “Çoxmənalı sözlərdə mənalardan biri inkişaf edərək, müstəqim məfhum ifadə etməyə başlayan yeni sözə çevril-məsi ilə; məsələn, ay (otuz gün) – Ay (yerə ən yaxın məsafədə olan peyk), hər ikisi isim...”¹. Maraqlıdır ki, M.Kaşğari “ay” sözünün semantikasını daha dəqiq, həm də poetik mətnlər kontekstində şərh edib: “...ay (30 gündən ibarət olan ay). Bu, beytdə də işlənmişdir:

“Kışka etin, kəlsə kalı kutluğ yay,
Tün, kün keçə alkınur ödhlek bilə ay”

---

¹ S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1982, səh.23.

Qışa hazırlaş sən, gəlsə qutlu yay,

Gecə-gündüz keçərək başa çatır zamanla ay”.

(Mübarək yay gələndə sən qışa hazırlıq gör, çünki gecənin və gündüzün keçməsi ilə ay və zaman başa çatır).

İlin 12 parçasından hər birinə ay deyilməsinin səbəbi odur ki, bu müddət ayın keçməsi ilə başa çatır. Bu məsələdə də işlənir: “ay tolun bolsa, əlgin imləməs = bəbir ay əllə göstərilməz. Çünki gözü olan hər kəs onu görür”¹.

“Kitab”da ilin aylarının adlarına rast gəlinmir. Daha doğrusu, bu, əsasən, fəsil adları ilə ifadə edilir: Yaz, güz (payız), qış. “Yay” sözü isə müstəqil şəkildə fəsil adı kimi işlənməyə də, yer-məkan məzmunlu “yaylaq”, “yayla” kimi sözlərdə kök morfemi kimi çıxış edir. Çox güman ki, bu, qədim türklərdə yaz sözünün həm də yay mənasında işlənməsi ilə bağlıdır. Bu, öz təsdiqini M.Kaşğarının “Divan”ında da tapır: “...yaylağ. Bu, yaz demək olan yay sözündən alınmışdır”². Yeri gəlmişkən, M.Kaşğari “ay” adlarına da münasibət bildirib: “Ayların adlarına gəlincə, şəhərlərdə ay adları ərəbcə işlənir. Köçərilər və müsəlman olmayan türklər ili dörd fəslə bölərək ad verirlər. Hər üç ayın bir adı var, ilin keçməsi bununla bilinir. Novruzdan sonra yaz “oğlak ay”, sonra “uluğ oğlan ay” deyirlər. Çünki bu ikinci zaman parçasında oğlaq böyüyür. Bundan sonra “uluğ ay” gəlir, çünki bu dövr yay ortasıdır, yer üzərində nemət artır, heyvanlar böyüyür, süd çoxalır. Digər aylarda bu şəkildə davam edir, az işləndiyi üçün bunların adını tək-tək saymıram”³. Müəllifin bu qeydləri qədim türk tarixi, etnoqrafiyası və coğrafiyası baxımından olduqca dəyərlidir.

ilin fəsillərinin adları. Heç şübhəsiz ki, fəsil adlarının (yaz, yay, güz (payız), qış) yaranma səbəbləri, etimoloji əsas-

---

¹ M.Kaşğari. “Divanü lüğat-it-türk”. I cild, Bakı, 2006, səh.148-149.

² Yenə orada, səh.63.

³ M.Kaşğari. “Divanü lüğat-it-türk”. I cild, Bakı, 2006, səh.356.

ları müəyyənləşdirilərkən təkcə dilçilik yox, həm də mifologiya, astronomiya kimi elmlərin nəzəri əsaslarına istinad olunmalı, problemə kompleks və sistemli şəkildə yanaşılmalıdır. Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan dili, eləcə də türk dillərinin əksəriyyəti üçün səciyyəvi olan yaz, yay, güz (payız) və qış sözlərinin etimologiyası qeyd etdiyimiz elmlərin sintezi kontekstində tədqiq olunmayıb. Konkret desək, ümumi vəziyyət belədir: Azərbaycan fizikləri və ya astronomlarının əsərlərində ilin fəsilələrinin adlarını bildirən sözlərin semantikasına bağlı şərhələr, demək olar ki, rast gəlinmir. Bu, təbii qarşılanıla bilər: birincisi, ona görə ki, bu, astronomun işi deyil; ikincisi, qədim türk dilinin incəliklərinə dərinlən bələd olmayan heç bir astronom yaz, yay, güz (payız) və qış sözlərinin semantikasına bağlı dəqiq fikir söyləyə bilməz... Türkoloq və mifoloqlarımız isə həmin sözlərlə bağlı müəyyən mülahizələr söyləyərkən astronomiyanın nəzəri əsaslarına yetərlənə istinad etməyiblər. Amma bu heç də onların fikirlərinin inkarı kimi başa düşülməməlidir. Bu mənada Azərbaycan dilçiliyi və folklorşünaslığında ilin fəsilələrinin adları ilə bağlı deyilmiş fikirlərin ümumi mənzərəsini canlandırmaq lazım gəlir:

Dilçiliyimizdə ilin fəsilələrinin adları həm leksikologiya, həm də morfologiya daxilində tədqiq olunur. Dəqiq desək, eyni sözlər (yaz, yay, payız, qış, gün, ay, il...) leksikologiyada daxilində daha çox zaman məfhumu bildirən sözlər, morfologiyada isə zaman bildirən isimlər başlığı altında ümumi şəkildə verilib. Yəni yaz, yay, güz (payız) və qış sözləri tarixi-lingvistik baxımdan, demək olar ki, araşdırılmayıb. Amma onu da qeyd edək ki, son dövrlərdə B.Məhər-rəmli “yaz” sözünü “təbiət hadisələrini bildirən isimlər” başlığı altından geniş şəkildə təhlil edib¹. Müəllifin fikirlərini belə səciyyələndirmək olar:

---

¹ B.Məhərrəmli. Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf. Bakı, 2012, səh.217.

– “yaz” sözünün türk dillərində müxtəlif fonetik variantlarda işləndiyini göstərməklə yanaşı, onun müasir türk dilində “yay fəslı” mənasının daha aktiv olduğunu da qeyd edir;

– yaz//yay sözlərini eyni kökün fonosemantik şaxələnməsi hesab edərək Y.Məmmədovun mövqeyində dayanır, eyni zamanda “ya” morfeminin həmin sözlər üçün praforma olduğunu ehtimal edir;

- müəllif müxtəlif mənbələrə istinad edərək Altay dillərindəki “yaz” sözü ilə digər dillərdəki bahar, bahar fəslı anlamlı sözlərin genetik əlaqəsini təsdiqləyə bilən faktları təqdim edir: яра (bolqar), яр (ukrayna), jaro (çex), jarz (polyak)...

B.Məhərrəmlinin izahları, eləcə də onun istinad etdiyi çoxsaylı mənbələr bir daha sübut edir ki, fəslı anlamlı “yaz” sözü-nün semantikasını Günəşin hərəkəti kontekstində araşdı-rılmayıb:

Azərbaycan folklorşünaslığında “qış” və “yaz” fəsil-lərinə dair izahlara daha çox rast gəlinir. Bu da, heç şübhəsiz ki, “Novruz bayramı” ilə bağlıdır. Burada bəzi fikirlərə mü-nasibət bildirməklə kifayətlənmək olar:

M.Seyidov ilin fəsillərindən birinin digərini əvəz etmə-sini təbiətin təbii dinamikası baxımından araşdırarkən “Kosa-kosa” mərasiminin semantikasına söykənir: “Əks-liklərin bir-birindən doğması anlayışına yazla bağlı “Kosa-kosa” məra-simində də rast gəlirik. Qışın rəmzi kosa iki-canlıdır:

Mənim kosam canlıdır,
Qolları mərcanlıdı,
Kosama əl vurmayın,
Kosam ikicanlıdı.

Kosa – qış yaza hamilədir. İstər-istəməz o, bu “uşağı” – yazı doğmalıdır. Təbii əksliklər arasındakı mübarizə həyatı irəli (yaza, yazda yaya və s.) aparır”¹.

---

¹ M.Seyidov. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, 1989, səh.178.

M.Həkimov “Novruz bayramı”nın səciyyəvi cəhətlərindən bəhs edərkən göstərir: “...Oğuz tərəkəmələrinin təqvim hesabında qış bahara qədər təxminən aşağıdakı kimi hesablanır: böyük çilə (22 dekabr – 19 yanvar), kiçik çilə (20 yanvar – 18 fevral), boz ay (19 fevral – 20 mart). Yeni ilə - Novruza hazırlıq məhz böyük çillə (çilə -Ə.T.) çıxandan sonra 40 gün müddətinə davam edir. Yəni təxminən 20 yanvardan sonrakı gələn çərşənbə, əslində, Su çərşənbəsini əhatə edir. Yəni, əslində, Su, Od çərşənbələri kiçik çilləni (çiləni – Ə.T.) və boz ayın müəyyən gününü əhatə edir...”¹. Müəllifin fikirlərinin davamı olaraq onu da qeyd etmək ki, qışın üç hissəyə bölünməsi (böyük çilə, kiçik çilə və boz ay) müasir etnoqrafiyamızda eynilə yaşamaqdadır;

R.Qafarlı Günəş işığını ilkin dünyagörüşü formalaşdıran bir varlıq kimi təhlil süzgecindən keçirir: “İşıq-qaranlıq. Qədim türklər təbiətlə bağlanan bayramlara xüsusi önəm verirdilər. İlk olaraq işığın (istinin, xeyirin) mənbə-yinə - günəşə, aya, ulduzlara tapınan əcdadlarımız bütün zamanlarda başını uca tutmuş, həmişə ümidini göylərə dikmiş, təsəllisini göylərdən almış və əllərini göyə qaldırıb göy üzündən pənah diləmişlər. İşıq–istilik–canlılıq Xeyirin, qaranlıq–soyuq–ölüm isə Şərin əlamətləri sayılmışdır...”².

S.Rzasoyun fikrincə, “mifin ilkin materialını və hərəkət dinamikasını Gündüz – Gecə, Günəş – Ay, Yay (yaz) – Qış (payız) və s. ikili qarşıdurma blokları təşkil edir...”³.

Araşdırmalar göstərir ki, konkret zaman kəsiyini ifadə edən fəsil adları birbaşa Günəşin hərəkət trayektoriyasına, onun işığının düşmə bucağına uyğun şəkildə adlandırılıb. Bu fikrin düzgünlüyünü arqumentləşdirən tutarlı faktlar isə

---

¹ M.Həkimov. Oğuz-Tərəkəmə xalq mərasimləri və meydan tamaşaları. Bakı, 1997, səh.19.

² R.Qafarlı. Novruz – yaranış, oyanış və yeniləşmə bayramı. Xalq qəzeti, 20 mart 2013-cü il.

³ S.Rzasoy. Oğuz mifinin paradiqmaları. Bakı, 2004, səh.146.

müxtəlif mənbələrdədir. Bunlardan biri və birincisi M.Kaşğarının “Divan”ı hesab oluna bilər. Ona görə ki, Günəş işığının çəkilməsinin və ya azalmasının “kışar” (qış) (...Günəş göyün ortasından çəkilsə, yenə belə deyilir. Kışar – kışmaq. MK. III, səh.179), payızın girməsinin “küzər” (güz) (...öd küzərdir + mövsüm payızlaşdı, payız fəslı girdi, küzərür – küzərmək. MK. II, səh113) şəklində ifadəsinə digər qədim mənbələrdə, demək olar ki, rast gəlinmir. Ən maraqlısı, həm də ən unikal olanı isə budur ki, “Divan”da “kışar” (qış) və “küzər” (güz, payız) şəklində işlənmə “yaz” və “yay” fəsil adlarının ilkin formalarını da bərpa etməyə imkan verir. Məsələn, belə: yarar//yazar = yaz; yayar = yay. M.Kaşğarının “Divan”ında “yazıl”maq sözünün “yaz” mənasında işlənməsinə rast gəlinir ki, bu da bərpa etdiyimiz “yazar” (yaz) sözü ilə həm fonetik tərkib, həm də semantika baxımından oxşardır:

“Türlük çəçək yarıldı,
Barçın yadhım kərildi,
Uçmaq yeri körüldi,
Tumluğ yana kəlgüsüz”

* * *

Yazın gəlişini vəsf edərək deyir ki, əlvən çiçəklər açdı, ipək parçadan xalı sərildi, cənnətin yeri göründü, hava qızdı, daha qar, soyuq geri gəlməyəcək”¹. Qarşılaşdırmalar, xüsusən də mətnin semantik yükü “yarılmaq” sözünün “yaz” fəslı ilə bağlı işləndiyini açıq-aydın göstərir.

Türk dilləri üçün səciyyəvi olan yaz, yay, güz (payız) və qış sözləri ilə bağlı yuxarıda göstərdiyimiz ilkin formalar (yazar//yazar, yayar, küzər//güzər, kışar) onu deməyə əsas verir ki, bu sözlər, əslində, tarixən Günəşin hərəkətini ifadə edən fellər olub, sonrakı dövrlərdə isə zaman məzmunlu isimlərə transformasiya edilib.

---

¹ M.Kaşğari. “Divanü lüğat-it-türk”. I cild, 2006, səh.179.

Yarar//yazar, yayar, күзәр//güzər və kışar sözlərinin semantik yükü açıq-aşkar şəkildə göstərir ki, bu sözlər Azərbaycanda, eyni zamanda ona yaxın olan türk ərazilərində Günəşin hərəkəti və istiliyinin düşmə dərəcəsini aydın şəkildə, hətta dəqiqliklə ifadə edir. Bu mənada ilin fəsilələrinin adlarının birbaşa təbiət hadisələri ilə bağlı olaraq yarandığını astronomiya və dilçiliyə dair fikirlər konteks-tində nəzərdən keçirək:

Yaz. Qeyd etdiyimiz kimi, 20-21 martda Günəş mərkəzi eklektika boyunca yerini dəyişərək cənub yarımkürəsindən şimala keçir ki, həmin vaxtda da günəş yazın gecə-gündüz bərabərliyi nöqtəsində olur. Şübhəsiz ki, bərabərlik nöqtəsi Günəş şüalarının yer kürəsini iki yerə bölməsi, yarması nəticəsində meydana gəlir. Bu da məntiqə zidd olmayan belə bir sxemi təqdim etməyə imkan verir: “Günəş (şüa, işıq) yarar = yarar→yar→yaz. “Yarar” felinin assosiativliyi kontekstində təqdim etdiyimiz bu sxem yaz fəslinin başlanğıc günü (20-21 mart), eyni zamanda onun daxil olduğu zaman kəsiyi ilə birbaşa bağlanır. Bəllidir ki, “yaz” fəslı 20-21 marta (Yerin şimal yarımkürəsində yaz gecə-gündüz bərabərliyindən) 21-22 iyuna (yay günəş duruşunadək) qədər davam edir. Bu dövrdə Azərbaycan və onunla eyni enlikdə yerləşən ölkələrdə (Türkiyə, Türk-mənistan, Özbəkistan...) Günəşin düşmə bucağı 50° dərəcəyə bərabər olur (bu, qış fəslində 26,5 dərəcə olur). Deməli, “yarar→yar→yaz” (r→z keçidi mümkündür: yarmaq-yazmaq) sxemindəki dinamika həqiqətə uyğundur. Yəni “yarar→yar→yaz” modelindəki çoxmənalı “yarar” (yarmaq) feli “yaz” fəslində Günəşin düşmə bucağının 50° -yə bərabər olmasını birbaşa ifadə edir. Bu fikrin reallığına “qış” sözünün ilkin forması kontekstində də aydınlıq gətirmək mümkündür. Belə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz enliklərdə yerləşən ölkələrdə qış fəslində Günəşin düşmə bucağı 26,5 dərəcəyə bərabərdir ki, bu da qədim türk dilində “kışar” (çəkilər, azalar, qısalər) sözü ilə ifadə olunub. Bu qeydlərə sxemlər şəklində diqqət yetirək:

Günəşin düşmə bucağı 50° - yarar→yar→yaz

Günəşin düşmə bucağı 26,5° - kışar→kış→qış

Bu qanunauyğunluq “yay” və “güz” (payız) fəsil adlarında da özünü göstərir:

Günəşin düşmə bucağı 73,5° - yayar (Günəş işığının çox yayılması)→yay

Günəşin düşmə bucağı 50° - küzər//güzər (Günəş işığının zəifləməyə başlaması, közərməsi)→küz//güz (payız)

Şərti olaraq təqdim etdiyimiz bu sxem ilin fəsillərinin adları ilə Günəşin düşmə bucaqları (Azərbaycan və onunla eyni enlikdə yerləşən ölkələrdə) arasında olan məntiqi bağlılığı aydın şəkildə göstərir. Burada bir həqiqəti vurğu-lamaq lazım gəlir: heç bir texniki vasitə olmadan təbiətdəki qanunauyğunluğu, o cümlədən Günəşin hərəkət trayek-toriyasını müşahidə edərək onu sözlərlə zərgər dəqiqliyi ilə ifadə edən qədim türkün zəngin dünyagörüşünə, düha sahibi olmasına heyrətlənməyə bilmirsən. Necə də heyrətlən-məyəsən! Axı bu sözlərin hər biri VII-VIII yüzilliklərə aid Orxon-Yenisey abidələrində tam sabitləşmiş sözlər kimi işlənib: yaz, yay, küz, kış. Bu isə o deməkdir ki, həmin sözlərin yaranma tarixi Orxon-Yenisey abidələri dövründən çox qədimdir.

Yuxarıda qeyd etdik ki, “yazar” sözü də “yaz”ın ilkin formalarından biri kimi görünür. Maraqlıdır ki, “yazar” sözü ilə M.Kaşğarının “Divan”ında işlənmiş “yazılmaq” (açılmaq) sözü arasında tək-cə fonetik yox, həm də semantik yaxınlıq müşahidə olunur. Daha doğrusu, bu yaxınlıq yazın gəlişini əks etdirən parçanın ümumi semantikasını kontekstində müəyyənləşdir:

“Tümən çəçək tizildi,
Bükündən ol yazıldı,
Öküş yatıb üzəldi,
Yerdə kopa adhrışur.

Yazdan bəhs edərək deyir: min bir çiçək qönçəsindən çıxaraq açıldı, yer altında çox yatmaqdan sıxılan bitkilər filizlənərək ayağa qalxır və bir-birindən ayrılır”¹.

Bütün bunlardan sonra “Kitab”da işlənmiş “yaz” sözü ilə bağlı aşağıdakıları söyləmək olar:

– konkret zaman kəsiyini ifadə edir: “Bir **yazın**, bir günün buğayla buğrayı savaşırdırlardı” (D-15). Buradakı “yazın” sözü “yaz” ismi əsasında yaranmış “yazda” anlamlı zaman zərfidir; bu sistemə -da şəkilçisi ilə düzəlmiş “yazda” zaman zərfini də əlavə etmək olar: “Qışda – yazda qarı-buzı ərinmə-yən Qazılıq dağına gəldi çıxdı” (D-26);

– “yapa-yapa qarlar yağsa, yaza qalmaz” (D-3) atalar sözündə “yaz” leksemnin məntiqi mərkəz funksiyasında çıxış etməsi qabarıq şəkildə görünür. Digər tərəfdən, “ya” hecasının təkrarlanması məhz “yaz” sözündəki “ya” ilə tamamlanır ki, bu da mətndəki lirizmi, ahəngdarlığı qüvvət-ləndirir.

“Kitab”da “Novruz bayramı”nın adı çəkilmir, amma bir sıra sintaktik bütövlərdə təbiətin bir günü elə təsvir edilir ki, istər-istəməz yazın gəlişinin bayram edilməsi yada düşür:

“Salqum-salqum tañ yelləri əsdigində,

Saqallu boz ac turğay sayradıqda,

Bədəvi atlar issin görüb oğradıqda,

Saqalı uzun tat əri baqladıqda,

Ağlı-qaralı seçilən çağda,

Qalın Oğuzıñ gəlini-qızı bəzənən çağda,

Köksi gözləl qaba tağlara gün dəgəndə.

Bəg yigitlər cılasınlar bir-birinə qoyulan çağda”(D -21)

Göründüyü kimi, bu parçada nə “yaz”, nə də ki “Novruz” sözü işlənib. İlin digər fəsillərinin də adları çəkil-mir. Ancaq mətnin ümumi semantik yükü yaz fəslinin hər hansı bir gününün yox, məhz başlanğıc gününün (21-22 mart) təsvir

---

¹ M.Kaşğari. “Divanü lüğət-it-türk”. I cild, Bakı, 2006, səh.271.

edildiyini göstərir. Bu qənaətin reallığını aşağıdakı kimi arqumentləşdirmək olar:

– qız-gəlinin bəzənməsi (Qalın Oğuzın gəlini-qızı bəzənən çağda) birbaşa bayram əhvali-ruhiyyəsini əks etdirir. Bu, müasir etnoqrafiyamızda eynilə yaşamaqdadır: “Növrüz bayramı idi. Kənd uşaqları səbirsizliklə axşamın düşməsini gözləyir, tez-tez xırman yerinə topladıqları ota baxırdılar... Qızlar da sakit oturmurdular. Özlərinə təzə paltar tikir, axşama qədər hazır edib geyinməyə çalışırdılar...” (İ.Şıxlı. “Dəli Kür” romanı, Bakı, 1982).

– sonuncu misrada igidlərin, pəhləvanların bir-birilə güləşməsi ifadə olunur ki, bu da “Novruz bayramı” üçün xarakterikdir;

– dan yellərinin əsməsi, səhər çağı, turğayın ötməsi, atların kişnəməsi, dağlara gün düşməsi də adi bir yaz gününü yox, məhz yazın ilk gününü şərtləndirir...

Yay. Bu sözün ilin fəsilərindən birinin, daha dəqiqi, ikincisinin adı kimi işlənməsini təsadüfi hesab etmək olmaz. Belə ki, yay fəslə Yerə şimal yarımkürəsində yay günəş-duruşu anından (21-22 iyun) payız gecə-gündüz bərabər-liyinədək (23 sentyabr) davam edir¹. Bu dövrdə Azərbaycanda, həmçinin onunla eyni enlikdə yerləşən ölkələrin ərazisində Günəşin düşmə bucağı 73,5°-yə bərabər olur (müq.ət: bu, qış fəslində 26,5°-yə bərabər olur). Deməli, sadə bir məntiqlə təsdiqlənir ki, ən isti fəslin “yay” sözü ilə ifadə olunması (həmin enlikdə yerləşən ölkələr nəzərdə tutulur) birbaşa Günəş işığının daha çox yayılması ilə bağlıdır. Bu isə bərpa etdiyimiz “yayar→yay” modelinin həqiqətə uyğun-luğunu, zaman məzmunlu “yay” sözünün çoxmənalı “yaymaq” felinin mənalarından birinin (ət-rafa saçılmaq...) inkişafı nəticəsində yarandığını göstərir.

---

¹ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. V cild, Bakı, 1981, səh.50.

“Kitab”da “yay” sözü konkret olaraq ilin fəsillərindən birinin adı kimi işlənmişdir. Bəlkə də, elə bunun nəticəsidir ki, qorqudşünaslıqda “yaz” sözünün həm də “yay” mənasında işləndiyi göstərilir. Türkologiyada da bu cür fikirlərə rast gəlinir: qədim türk dilində “yaz” sözü həm də “yay” mənasında çıxış edib; “yaz” və “yay” sözləri eyni kökün fonosemantik şaxələnməsi nəticəsində yaranıb. Bütün bunlarla yanaşı, “Kitab”da “yay” (ilin fəsli mənasında) sözünün yer-məkan məzmunlu düzəltmə isimlər daxilində kök mor-femi kimi çıxış etməsi də qeyd olunmalıdır: yaylaq. “Qarşu yatan qara tağı sorar olsam, yaylaq kimün?” (D-102); yayla. “Ağam Beyrək gedəli yayladım yoq” (D-103).

Yuxarıda qeyd etdik ki, yay fəslində Günəşin düşmə bucağı $73,5^\circ$ -yə, qış fəslində isə $26,5^\circ$ -yə bərabər olur (Azərbaycan və onunla eyni eynilikdə yerləşən ölkələr nəzərdə tutulur). Maraqlıdır ki, təbiətdəki bu ziddiyyətlər qədim türk ədəbiyyatında poetik şəkildə canlandırılıb. Burada M.Kaşğarının “Divan”ında verilmiş bir parçanı təqdim etməklə kifayətlənmək olar:

“Kış yay bilə tokuştı,
Kınqır közün bakıştı,
Tutuşkalı yakıştı,
Utğalımat oğraşur.
Qış yay ilə toqquşdu,
Qızmış gözlə baxışdı,
Tutuşmaqçun yaxlaşdı,
Bir-birini udmağa əlləşir.

Yay ilə qış bir-birilə döyüşə girişdilər, qəzəblə bir-birini süzdülər, tutuşmaq üçün yaxınlaşdılar, biri digərini udmaq üçün əlləşir” (MK. I c., 2006, s.222).

Güz (payız). İlk olaraq ilin üçüncü fəslinin “güz” sözü ilə ifadə olunmasına aydınlıq gətirmək zərurəti yaranır. Bu mənada güz (payız) fəslində (23 sentyabr – 22 dekabr) Günəşin hərəkət trayektoriyasında baş verən dəyişmələri izləyək: “Şimal yarım-

kürəsində payızın başlanma anında (23 sentyabr) Günəş ekvatoru payız gecə-gübdüz bərabərliyi nöqtəsində kəsərək cənub yarımkürəsinə keçir. Bu an bütün Yer kürəsində gündüz gecəyə bərabərdir...”¹. Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanda və onunla eyni enlikdə yerləşən ölkələrin ərazisində Günəş işığının düşmə dərəcəsi yaz fəslindən yay fəslinə doğru getdikcə artırsa (yazda: 50°; yayda: 73,5°), güz (payız) fəslində qış fəslinə doğru getdikcə azalmağa, zəifləməyə başlayır (güzdə - payızda: 50°; qışda: 26,5°). Burada assosiativ olaraq “gün işığı az düşdüyü üçün ilin bu zaman kəsiyi “gün+az” modelinin inkişafı əsasında yaranmış “güz” sözü ilə ifadə olunub” fikri yarana bilər. Maraqlıdır ki, bu fikrin düzgünlüyünü müxtəlif bucaqlardan əsaslandırmaq mümkündür. Məsələn, belə: “gün + az = güz” (apokopa hadisəsi müşahidə olunan sözlərlə müq. et: ay qız = az; ay kişi = əşi...); gün düşməyən, kölgəli yer anamlı “quzey” sözü ilə payız anamlı “güz” sözü eyni fonetik-semantik yuvaya daxil ola bilər. Bu fikri M.Kaşğarının “Divan”ına istinadən qüvvətləndirmək olar: “...kuz tağ = günəş görməyən dağ (oraya ancaq günortadan sonra gün düşür, dağ günəşin solunda qalır, soyuq və qar çox olur)”². Bütün bu qeydlər həqiqətə uyğun görünsə də, razılaşmaq olmaz. Daha doğrusu, M.Kaşğarının “Divan”ında payız fəslinin girməsinin məhz “küzər” şəklində ifadə olunması “güz” sözünü tam başqa müstəvidə təhlil süzgəcindən keçirilməyi diktə edir. “Divan”da göstərilir: “küzərdi” öd küzərdi = mövsüm payızlaşdı, payız fəslə girdi, küzərir – küzərmək”³. Buradakı “küzərmək” sözü ilə dilimizdəki “zəif işıq vermək, işarmaq, işıldamaq” anamlı “küzərmək” sözü nəinki eyni semantik yuvaya daxil ola bilər, hətta bu leksemlər bütün para-metrlərinə görə eyni söz kimi götürülə bilər (ü→ö; ö→ü sait əvəzlənmələri türk dilləri üçün

---

¹ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. IV cild, Bakı, 1980, səh.419.

² M.Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. I cild, Bakı, 2006, səh.340.

³ Yəni orada, II cild, səh.113.

səciyyəvidir). Yuxarıda qeyd etdik ki, şimal yarımkürəsində Günəş işığının düşmə dərəcəsi güz (payız) fəslindən qışa doğru getdikcə azalır, zəifləyir. Deməli, bu hadisənin qədim türk dilində “zəif işıq vermək, işarmaq, işıldamaq” anlamlı “küzərmək/közərmək çoxmənalı feli ilə ifadə oluna bilməsi təbii və məntiqli hesab oluna bilər. Yeri gəlmişkən, “Kitab”da “küzərmək” anlamlı “şılamaq” feli də məhz günlə bağlı təşbeh daxilində işlənib: “Toz yarıldı, gün kibi şıladı, dəniz kibi yayqandı...” (D-127). Buraya qədər dediklərimizi belə ümumiləşdirmək olar: “od yanandan sonra qalan alovşuz, qızmar kömür” anlamlı küz (köz) isminə -ar² leksik şəkilçisinin qoşulması ilə “küzər/közər feli yaranıb (müq.et: ağ + ar = ağarmaq, suv + ar = suvarmaq...); sonrakı dövrlərdə “küzər+//közər” sözündəki -ar² şəkilçisinin düşməsi nəticəsində “küz//güz” şəklində sabitləşib (müasir ədəbi dilimiz üçün arxaizmdir, yalnız danışdığı dili və şivə səviyyəsində bəzi düzəltmə sözlərin daxilində işlənir: güzəm – payızda qırılan yun; güzdək – payızlıq taxıl...); “küz//köz + ər = küzər/közər →güzər + güz (türk dillərində k→g; ü→ö səs əvəzlənmələri və -ər şəkilçisinin ixtisarı mümkün hadisələrdəndir). Bu qeydlərin düzgünlüyünü qüvvətləndirən digər faktlara müraciət edək. S.Əlizadə “Oğuznamə”də işlənmiş “Qış közi qırağı olur” deyimindəki köz və qırov sözlərinin poetik semantikasi barədə yazır: “Qışın közü qırov olur” cümləsində metaforik təfəkkürün sərrastlığı heyətləndiricidir; poetik obraz ustalılıqla yaradıldığı kimi, sətiraltı məna da sənətkarlıqla ifadə olunmuşdur: zahiri görünüşünə, rənginə görə köz qırova, qırov da közə çox bənzəyir. Lakin köz yandıran istilik mənbəyidirsə, qırov yandıran soyuqluq mənbəyidir. Demək, qırovun köz adlandırılması, xəfif bir kinayənin təcəssümü kimi başa düşülməlidir (yəni qışın qırovu da yandırır, amma qızdırmır, dondurur)”¹. Bizə belə gəlir ki, “Kitab”ın “müqəddimə”-sində işlənən “Yapa-yapa qarlar yağsa,

---

¹ S.Əlizadə. Müdriklərin sönməyən işığı. Oğuznamə. Bakı, 1987, səh.14.

yaza qalmaz”, “Yapağlu” gökcə çəmən güzə qalmaz” atalar sözlərində olduğu kimi, “Oğuznamə”də işlənən “Qış közi qırağı olur” deyimində də təbiət hadisəsi real, amma obrazlı şəkildə canlandırılıb. İlk olaraq qeyd edək ki, “Qış közi qırağı olur” deyimini motivləşmə baxımından folklorumuzdakı “Qış dumanı qar götürər, yaz dumanı bar” nümunəsi ilə səsleşdiyi üçün belə yozula bilər: “Qış közü (günəşi) qırov yaradar (götürər)”. Bu mənada S.Əlizadənin “...qırovun köz adlandırılması, xəfif bir kinayənin təcəssümü kimi başa düşülməlidir (yəni qışın qırovu da yandırır, amma qızdırmır, dondurur)” fikrini eynilə qəbul etmək olmaz. Belə ki, “qırov” “payızın axırlarında soyuqlar düşəndə gecələr yerə, yarpaqlar və s. üzərinə kiçik kristallar şəklində qonan qar kütləsi, şəhin donmuş zərrələri”¹ mənasındadır. Bu isə o deməkdir ki, “qırov” Günəş işığı zəiflədiyi, közərdiyi zaman kəsiyində, yəni payızın (əslində, güzün) axırlarında yaranır. Deyimdəki “qış közi” ifadəsi də məhz qış günəşi, yaxud qışda (əslində, payızın sonlarında) günəş işığının azalması, közərməsi mənasına uyğun gəlir. Deməli, deyimdəki ilkin mənə belə yozula bilər: “Qışın közü (günəşi) qırov yaradır”. Heç şübhəsiz ki, həmin deyimdəki məcazi mənə də bu kontekstdən kənar deyil. Bu qeydlər “Qış közi qırağı olur” deyimindəki “köz” sözü ilə payız anlamlı “güz” sözü arasında məntiqi bağlılıq görünür” – qənaətini də söyləməyə imkan verir.

“Kitab”da işlənən “güz” sözünün səciiyyəvi cəhətləri ilə bağlı aşağıdakıları söyləmək olar:

– konkret zaman kəsiyini ifadə edən bir söz kimi çıxış edir: “Yapağlu gökcə çəmən güzə qalmaz” (D-3);

– “güzün” sözündə kök morfemi kimi işlənməsi müşahidə olunur: “Bir yazın, bir güzün buğayla buğrayı savaşırdırlardı” (D-15). Buradakı “güzün” payızda anlamlı düzəltmə zaman zərfdir, müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik-ləşmiş vahidlərdəndir;

---

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild, Bakı, 1964, səh.521.

– bir sıra təşbehlərdə semantik dinamika məhz “güz” sözü ilə başlanır: “Güz almasına bənzər al yanaqlım!” (D-12); “Güz alması kibi al yanağını tardı, yırtı” (D-92). “Güz” sözü, daha dəqiqi, “güz alması” (payız alması) ifadəsi ilə başlanan bu təşbehlərdən birincisində qadın obrazının gözəlliyi, ikincisində isə onun qəmli, kədərli anları qabardılır...

Yuxarıdakı dil faktları və şərhlər göstərir ki, “güz” sözü ədəbi dilimizə qaytarılmalıdır: birincisi, ona görə ki, qədim türk abidələrində, xüsusən də “Kitab” kimi sanballı bir abidənin dilində intensiv şəkildə işlənib; ikincisi, müasir ədəbi dilimizdəki “payız” sözü fars mənşəlidirsə (“payız” bəzi araşdırmalarda qıpçaq mənşəli söz kimi göstərilir), bərpa etmək istədiyimiz “güz” sözü türk mənşəlidir; üçün-cüsü, “güz” sözü formasına görə müasir ədəbi dilimizdə ilin fəsilələrinin adlarını bildiren sözlərə çox yaxındır. Konkret desək, bu sözlərin dördü də (yaz, yay, güz, qış) üç səsdən ibarətdir, ən əsası isə dördü də örtülü-qapalı heca tipindədir. “Payız” sözü isə bu sistemə daxil ola bilmir; dördüncüsü, yaz, yay və qış sözləri kimi “güz”də Günəş işığının düşmə dərəcəsinə uyğun olaraq yaradılıb; beşincisi, “güz almasına bənzər al yanaqlım!” kimi obrazlı ifadələrdəki “güz” sözü “payız”la əvəzlənərək oxuculara təqdim olunur ki, bu da həmin ifadələrin poetik çəkisini xeyli azaldır; altıncısı, “güz” sözü şivələrimizin əksəriyyətində mühafizə olunur ki, bu da onun ədəbi dilimizdə sabitləşməsinə təkan verə bilər.

Qış. İlin fəsilələrindən dördüncüsünün “qış” sözü ilə ifadə olunması təsadüfi deyil. Belə ki, qış fəslə şimal yarımkürəsində dekabrın 22-dən martın 21-nə və ya 22-nə qədər davam edir. Bu dövrdə Azərbaycanda və onunla eyni enlikdə olan ölkələrin ərazisində Günəşin düşmə bucağı 26,5°-yə bərabər olur, bu zaman kəsiyində gündüz qısa, gecə isə uzun olur. Bu hadisələrin assosiativliyi azalmaq, gödəlmək anlamlı “qısalmaq” sözünü yada salır. Bu sözün kök morfemi (qış) isə fəsil anlamlı “qış” sözü ilə səsləşir, daha doğrusu, s → ş səs

əvəzlənməsi nəzərə alınmazsa (belə bir səs keçidi türk dilləri üçün səciyyəvidir), tam eyni fonetik tərkibli sözlər hesab oluna bilər. Bu da, heç şübhəsiz ki, “qısalmaq” sözünün çoxmənalılığı ilə bağlıdır. Bu mənada həmin zaman kəsiyinin (22 dekabrda – 22 marta qədər) “qış” sözü ilə ifadə olunması təbii görünür. Digər tərəfdən, bu fikri M.Kaşğarının “Divan”ındakı “çəkilmək” anlamlı “kışar” sözü də qüvvətləndirir: “...Günəş göyün ortasından çəkilsə, yenə də belə deyilir. Kışar–kışmaq)”¹. “Qış” sözü ilə bağlı dediklərimizi belə modelləşdirmək olar: “kış + ar = kışar → kış = qış”.

İlin ən soyuq fəslə anlamlı “qış” sözü “Kitab”da cəmi bir dəfə işlənib: “Qışda-yazda qarı-buzı ərinməyən Qazılıq tağına gəldi, çıxdı” (D-26). Bu cümlədəki “qışda” sözünü belə səciyyələndirmək olar: zaman məzmunlu isim əsasında düzəlmiş zaman zərfidir; antonimi (yazda) ilə yanaşı işlənib; bədii təyin daxilində ilk söz kimi çıxış edib, daha doğrusu, bədii təyindəki semantik dinamika məhz “qışda” sözü ilə başlanıb...

365 gün mənasını ifadə edən yıl//yil (il) sözü

Məlumdur ki, Yerə Günəş ətrafında fırlanma müddəti 365 gün 5 saat 48 dəqiqə 46,1 saniyədir. Bu zaman kəsiyi qədim türk dilində yıl//yil sözü ilə ifadə olunub. Müasir ədəbi dilimizdə isə “il” şəklində sabitləşib. Sual yaranır: 365 günü əhatə edən bir zaman kəsiyi qədim türk dilində nə üçün məhz yıl//yil sözü ilə ifadə olunub? Bunların arasında hansı semantik bağlılıq var? Qədim türk dilində yıl//yil sözünün mənasına diqqət yetirək. Məsələn, “Oğuznamə”də işıqlandırmaq, parlatmaq anlamlı “yıldırmaq” sözünə rast gəlinir: “Yıldırayıq yana gəlsə, yaza bun yoq”. Bu deyimdəki birinci söz məhz

---

¹ M.Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. III c., Bakı, 2006, səh.179.

işıqlandırmaq mənasındadır. Yaxud “Yalab-yalab yalabıyan incə tonlum!” (“Kitab”) misirasındakı “yal” kök morfeminin parlaq mənasında işlənməsi açıq-aydın şəkildə görünür. Bir cəhəti də qeyd edək ki, yıldız (ulduz), yıldırım (ildırım), yığım (ilğım) kimi sözlərin ilk hissəsindəki “yıl”da parlaq, işıqlı anlamlıdır. Bu tip sözlərin “yal” kök morfe-mindən törəmə olması türkologiyaya bəllidir: “Azərbaycan dilində “al” kökü yaldız sözündə də işlənir. Ona görə də daha qədim dövrdə “al” sözünün “od” anlamı “yal” kökündən törəmə ehtimalı vaxtilə Q.Vamberi tərəfindən irəli sürülmüşdür. O, “al” sözünü “parlamaq” anlamında olan “yal” sözü ilə bağlamışdır”¹. Bu mənada 365 gün anlamı yıl//yil sözünü də həmin semantik şaxəyə daxil etmək olar: birincisi, ona görə ki, yıl//yil sözü fonetik tərkibcə həmin vahidlərə çox yaxındır; ikincisi, yaz, yay, güz (payız) fəsilələrini əhatə edən ayların və ya günlərin cəmi yıl//yil adlanır ki, bu da təsadüfi deyil. Belə ki, fəsil adları məhz Günəşin (ışığın) düşmə dərəcəsinə uyğun şəkildə adlandırılıb (əvvəlki səhifələrə bax). Qeyd etdiyimiz kimi, qədim türk dilində yıl//yil sözü həm də işıq mənasında işlənib. Bu mənada belə bir bərpa məqbul hesab oluna bilər: Günəş yılı//yili = Günəş işığı. Deməli, parlaq, işıq anlamı yıl//yil sözü əsasında zaman məzmunlu yıl (il) ismi yaranıb – qənaətinə gəlmək mümkündür. Bir məsələni də qeyd edək ki, Günəşin (ışığın) bir gün (24 saat) ərzində keçməsi və görünməsi “gecə” və “gündüz” sözləri ilə ifadə olunubsa, 365 gecə və gündüzü əhatə edən zaman kəsiyi də (Yerin Günəş ətrafında fırlanma müddəti) işıq anlamı yıl//yil sözü ilə adlandırılıb. Deməli, bu tip sözlərin hər biri Günəş və onun hərəkət trayektoriyasına uyğun şəkildə yaradılıb.

“Kitab”da “yil” sözünün işlənmə məqamlarına diqqət yetirək:

---

¹ F.Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, səh.150-151.

– birinci növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi kimi işlənilib: “Qız, sən maña **bir yil** baqğıl!” (D-261);

– “yildə” zaman zərfində kök morfemi kimi çıxış edir: “Bir yildə gəlməzsəm, iki yil baqğıl!” (D-261). Bu cümlədəki “yildə” zaman zərfi də birinci növ təyini söz birləşməsinin əsas tərəfi kimi işlənilib. Diqqət çəkən məqam-lardan biri də budur ki, yil və yildə sözləri “Kitab”ın dilində daha çox I növ təyini söz birləşməsinin 2-ci tərəfi kimi çıxış edir: “**İki yildə** gəlməzsəm, **üç yil** baqğıl!” (D-261).

Vaxt, zaman anlayışını ümumi şəkildə ifadə edən sözlər

Çağ. Vaxt, zaman anlamlı “çağ” sözünə Kitab”da beş dəfə rast gəlinir: “Ağlı-qaralı seçilən çağda” (D-21); “Qalın Oğuznı gəlini-qızı bəzənən çağda” (D-21); “Bəg yigitlər cilasınlar bir-birinə qoyulan çağda” (D-21)... Bu nümunə-lərin hər üçündə “çağ” sözü ismin yerlik halında işlənilib, eyni zamanda hər üç məqamda “çağ” sözünün indiki zaman məzmunlu -an² feli sifət şəkilçili sözdən sonra (seçilən, bəzənən, qoyulan) işlənməsi özü-nü göstərir. Bu da məndəki poetik semantikanı, eləcə də eyni zamanlılığı qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırma ilə bağlıdır.

Dəm. Fars mənşəli an, vaxt, zaman anlamlı “dəm” sözü, əsasən, üç məqamda müşahidə olunur: “ol” sözü ilə birlikdə keçmiş zaman məzmunu ifadə edir. “Məgər **ol dəm** Bayındır xan bəglər ilə seyrana yetmişlərdi” (D-216); “həman” sözü ilə birlikdə indiki zaman məzmunu ifadə edir: “Dedi, **həman dəm** günbəd yarıldı,yedi yerdən qapu açıldı” (D-229); keçmiş zaman məzmunlu -dığm feli sifət şəkilçili sözlə birlikdə keçmiş zaman məzmunu ifadə edir: “Evin **yağmalatdığm dəm** Taş Oğuz bilə bulunmadı, səbəb, oldur” (D-292). Bu nümunələrin hər üçündə “dəm” sözü I növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi kimi işlənilib: ol dəm, həman dəm, evin yağmalatdığm dəm.

Məhəl. Ərəb mənşəli, “vaxt”, zaman” anlamlı bu söz “Kitab”da iki məqamda müşahidə olunur: birləşmə daxilində “ol” işarə əvəzliyi ilə birlikdə keçmiş zaman məzmunu ifadə edir: “**Ol məhəldə** Qanturalının babası-anası çıqa gəldi” (D-194); birləşmə daxilində “bu” işarə əvəzliyi ilə birlikdə indiki zaman məzmunu ifadə edir: “**Bu məhəldə**, sultanım, Salur Qazanla Qaraca çoban çapar yetdi” (D-56).

“Kitab”da intensivliyi ilə fərqlənən (on dəfə işlənib) “məhəl” sözü ədəbi dilimiz baxımından arxaizmdir. Şivə-lərimizdə isə “Kitab”dakı, həm də mənbə dildəki forma və semantikasına uyğun işlənir. Yeri gəlmişkən, Azərbaycan dilinin Başkeçid şivəsində məhəl//məhəli şəklində mühafizə olunan bu sözə V.Canqıdze tam başqa bucaqdan yanaşıb. Müəllifə görə, türkmən dilindəki “maxal” Başkeçid şivəsində “məhəli” şəklində mühafizə olunur¹. Bu fikirlərlə razılaşmaq olmaz: birincisi, “məhəl” sözü dilimizə türkmən dilindən yox, ərəb dilindən daxil olub; ikincisi, həmin söz təkcə Başkeçid deyil, ümumən qərb şivələri üçün səciyyəvidir; üçüncüsü, məhəl sözü qərb şivələrində iki formada mühafizə olunur: məhəli, məhəl.

Son. “Axır” anlamlı bu sözün “Kitab”dakı səciyyəvi cəhətlərini belə ümumiləşdirmək olar: sinonimi ilə yanaşı işlənib (bir neçə dəfə). “Axır- son ucı” ölümlü dünya!” (D-65); “uc” sözündən əvvəl işlənməklə zaman mənasını, zaman hüddunu ifadə edib (bu semantik yük birinci cümlədəki “son” sözünə də aiddir). “Son ucı ölümlü dünya!” (D-201). Bu tipli cümlələr daha çox boyların sonunda Dədə Qorqudun dilindən verilib. Müqayisələr göstərir ki, “son” sözü digər obrazların dili üçün səciyyəvi deyil. Daha dəqiqi, cəmi bir dəfə Qazan obrazının dilində işlənib: “...bən ölib sən qalacaq tacım-taxtım saña vermiyələr, - deyü sonımı aqdım, ağladım...” (D-125).

---

¹ В.Джангидзе. Дманисский говор казахского диалекта азербайджанского языка. Баку, 1965, с.96.

Vədə. Ərəb mənşəli, “bir işin görülməsi üçün iki tərəfin razılığı ilə müəyyən edilmiş “vaxt, müddət” anlamlı “vədə” sözü “Kitab”da müstəqil şəkildə yox, frazeoloji vahidlər daxilində işlənib: vədə irmək (ömrü tamam olmaq...). “Əcəl vədə irməyincə kimsə ölməz” (D-3); Vədə qoymaq (vaxt qoymaq). “Ulu düğününə vədə qodı” (D-94). “Vədə eyləmək” (vəd etmək, söz vermək) tərkibi felindəki “vədə” isə “vəd” mənasındadır. “...qızımı anə verirəm deyü vədə eyləmişdi” (D-173). Sonuncu nümunədə vaxt, zaman mənası mətn kontekstində anlaşılır.

Vəqt. Müasir ədəbi dilimizdə “vaxt” formasında sabitləşmiş bu söz “Kitab”da ərəb dilindəki fonetik tərkibinə uyğun işlənib. “Vəqt” sözünün “Kitab”da işlənmə məqamları əsasən aşağıdakı kimidir:

– bir neçə dəfə “vəqt+in” modelində işlənib ki, bu da “vaxtda” mənasına uyğun gəlir: “Savaşdügiñ vəqtin kəndüñi tutdurasan” (D-143). “Kitab”ın 1988-ci il Bakı nəşrində belə sadələşdirilib: “Vuruşarkən özünü tutdurasan”¹. Buradakı “vuruşarkən” feli bağlaması “vuruşduğun vaxtda” mənasın-dadır;

– birləşmə daxilində “ol” işarə əvəzliyi ilə birlikdə keçmiş zaman məzmunu ifadə edib: ol vəqt (o zaman, onda, o vaxt). “...ol vəqt Qazan evin yağma edərdi” (D-293);

– “ekindü” sözündən sonra işlənməklə “günorta üstü” mənasını reallaşdırıb. Bu da, qeyd etdiyimiz kimi, günün hissələrinin adları sırasına daxildir: “...Mərə qocalar, ekindü vəqti munı maña çevirəsiz, yiyəm” (D-226);

– birləşmə daxilində “qocalıq” sözündən sonra işlənməklə zaman məzmunu ifadə edir: “Qocalığım vəqti aldır-duğım yalnız oğul! – dedi” (D-141). Burada temporallığın leksik (qocalıq, vəqt), morfoloji (-duğım: keçmiş zaman məzmunlu feli sifət şəkilçisi) və sintaktik vasitələri (feli birləşmə: qocalığım vəqti aldurduğım – qocalığımda itirdiyim) sintez şəklindədir.

---

¹ Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1988, səh.172.

Zəman. Ərəb mənşəli, “zəmanə, dövr” anlamlı bu söz “Kitab”da mənbə dildəki fonetik tərkibinə uyğun işlənib. “Kitab”ın birinci cümləsində üçüncü sözün məhz “zəman” olması onun intensivliyini şərtləndirən bir detal kimi götürülə bilər: “Rəsul əleyhissəlam zəmanına yaqın Bayat boyından, Qorqut ata diyərlər, bir ər qopdı” (D-2). “Zəman” sözünün digər işlənmə məqamları isə, əsasən, belədir:

– birləşmə daxilində “axır” sözündən sonra işlənməklə müəyyən zaman hüdudunu ifadə edir: “**Axır zəman** olib qiyamət qopınca bu didügi Osman nəslidir” (D-2);

– Oğuz cəmiyyəti ilə bağlı müəyyən bir zaman kəsiyini reallaşdıran vahid kimi çıxış edir: “**Oğuz zəmanında** bir yigit ki evlənsə, ox atardı” (D-89);

– birləşmə daxilində “ol” işarə əvəzliyi ilə birlikdə keçmiş zaman mənasını ifadə edir: “**Ol zəmanda** Oğuz yigitlərinə nə qəza gəlsə, uyxudan gəlürdi” (D-191);

– zaman anlayışlı frazemənin tərkibində müşahidə olunur: zəman dönmək (günü gəlmək, vaxtı çatmaq). “Yarınkı gün zəman dönib, bən ölib sən qalıcaq tacım-taxtım saña vermİYƏLƏR...” (D-125);

– qeyri-məhsuldar -la şəkilçisini qəbul etməklə (zəman-la) “zaman gəlmək” mənasını ifadə edir: “Zəmanla Oğuz genə yaylaya köçdi” (D-215)...

Yuxarıdakı nümunələr bir daha təsdiq edir ki, ərəb mənşəli “zəman” (zaman) sözü “Kitab”da xüsusi çəkiyə malikdir. Digər tərəfdən, onu da qeyd etmək lazım gəlir ki, “Kitab”ın poetik strukturunda “zəman” (zaman) sözünün vəqt (vaxt), dəm, əyyam, vədə kimi sinonimləri də qabarıq- lığı ilə seçilir. Bu cəhət M.Ə.Sabirin poetik dilində də üstün mövqedə görünür. Şairin dilindəki zaman anlayışlı sözlərə, eləcə də “zaman” sözünün sinonimlərinə müxtəlif prizma-lardan yanaşan R.Məhərrəmova yazır: “...Zaman, dövr, dövrən sözləri dilimizin mütləq sinonimlərindəndir. Xüsü-silə danışıq dilində

zaman və dövr sözləri əsaslı dəyişiklik olmadan bir-birini əvəz edib işlənir. Şifahi ədəbiyyatda, xüsusən nağıllarda zaman, vaxt (keçmiş zamanlarda, keçmiş vaxtlarda) ədəbi dildə isə dövr, əsr sinonimləri işlənir. Sabirin satiralarında dövr anlayışı müxtəlif mənə çalarlığı ilə zaman-əyyam-dövr-dövrən-əsr ilə də ifadə olunmuşdur: “Getdi o zaman xalq sizə eyləyə hörmət... Ax keçən əyyam olasan indilər!...”¹. Bütün bunlar bir daha göstərir ki, “zaman” sözünün sinonimliyi ədəbi dilimizin zənginliyi, həm də təkmilləşməsi ilə bağlıdır.

TEMPORAL SİFƏTLƏR (ZAMAN MƏZMUNLU SİFƏTLƏR)

Araşdırmalar göstərir ki, “Kitab”da temporal sifətlər isim və zaman zərfləri ilə müqayisədə üstün mövqedə görünür və cəmi bir neçə sözü əhatə edir. Bu sözlərin hər birini ayrılıqda nəzərdən keçirək:

Ağlı-qaralı. Bu söz “Kitab”ın 1988-ci il Bakı nəşrində müstəqil leksik mənaya malik düzəltmə sifətlər kimi verilib: “Ağlı, qaralı seçən çağda”². Mətnin semantik yükü isə “ağlı, qaralı” düzəltmə sifətlərini bir leksik mənayı ifadə edən mürəkkəb söz kimi düşünməyə imkan verir. Təsadüfi deyil ki, “ağlı-qaralı”nı O.Ş.Gökyay da məhz mürəkkəb söz kimi təqdim edir: “Aklı karalı – alaca, iki renk, gece ile sabah arası”³. “Kitab”da eyni sintaktik bütöv daxilində iki dəfə təkrarlanmış “ağlı-qaralı” sözü günün hissələrindən birinin adı hesab oluna bilər.

Ötəki. “Kitab”da “gün” sözü ilə birlikdə, daha doğrusu, I növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi işlənməsi müşahidə olunur: “Dün yoq, ötəki gün eviñ bundan keçdi”

---

¹ R.Məhərrəmov. Mirzə Ələkbər Sabirin söz dünyası. Bakı, 2006, səh.138.

² Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1988, səh.34.

³ O.Ş.Gökyay. Dedem Korkudun kitabı. Ankara, 2000, səh.160.

(D-47). Bu cümlədəki “ötəki gün” birləşməsi “o biri gün” mənasındadır.

Yarınki. “Sabahki” anlamlı bu sözə “Kitab”da az təsadüf olunur: “**Yarınki gün** zəman dönüb, bən ölib sən qalacaq tacım-taxtım saña vermiyələr...” (D-125). Bir cəhəti də qeyd edək ki, “yarınki” sözü “Kitab”da yalnız I növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi işlənib.

TEMPORAL QOŞMALAR (ZAMAN MƏZMUNLU QOŞMALAR)

“Kitab”da zaman anlayışının ifadə olunmasında sonra, əvvəl, bəri və s. kimi qoşmaların da rolu qabarıq şəkildə görünür. Həm qoşma, həm də zaman zərfləri kimi işlənmiş bu tip vahidlərin hər birinə mətn daxilində diqqət yetirək:

Bəri. Bu söz “Kitab”da zərf və qoşma kimi müşahidə olunur: zərf kimi – “Bəri gəlgil, başum bəxti, evüm təxti!” (D-12); qoşma kimi. “Ərə varalıdan **bəri** dəxi qarnım toymadı” (D-8). Bu cümlədəki “bəri” qoşması -dan çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul etmiş feli bağlamadan (-alı şəkilçili feli bağlama) sonra işlənməklə zaman mənasının reallaşmasına xidmət edir. Daha dəqiqi, feli bağlama ilə birlikdə hərəkətin başlanğıc zamanını bildirib. Müasir ədəbi dilimiz üçün səciy-yəvi olmayan “bəri” qoşmasını H.Mirzəzadə belə səciy-yələndirir: “Bərli qoşması müasir canlı danışiq dilində və ya dialektlərimizdə feli bağlama şəkilçisi -əli, -alı ilə əvəz edilərək zaman məzmununu mühafizə edir: alandan bəri (bərli) – alalı; oxuyandan bəri (bərli) – oxuyalı və s.”¹.

Sonra. “Son+ğaru” modelinin inkişafı əsasında yaranmış bu söz “Kitab”da təkə gələcək zaman məzmunlu zərf yox, həm də qoşma kimi üstün mövqedə çıxış edir: Zaman zərfi

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, səh.196.

kimi: “**Sonra** oğlana gərək olur, a bəglər!” (D-126); qoşma kimi: Öylədən sonra (öynədən sonra). “Öylədən sonra evinə gəldi” (D-8); andan sonra (ondan sonra) “Andan sonra Qazan ilə işimiz xeyir ola!” (D-295). Bəzi cümlələrdə “sonra” qoşmasının ellipsisə uğraması müşahidə olunur. Məsələn, “Emdi mən varayım, əlin-ayağın bağlıyayım, andan siz gələsiz” (D-266) cümləsində “andan” sözündən sonra “siz” sözü işlənilib. Əslində isə belə olmalı idi: “andan sonra”. Həmin cümlənin sadələşdirilmiş şəkli də dediklə-rimizi təsdiqləyir: “İndi mən gedim, əl-ayağını bağlayım, ondan sonra siz gələrsiz”¹.

Əvvəl. Ərəb mənşəli “əvvəl” sözü “Kitab”da iki məqamda özünü göstərir: keçmiş zaman məzmunu ifadə edən zərf kimi. “Qızların yolu **əvvəldir**, **əvvəl** sən at!” (D-199); keçmiş zaman məzmunlu qoşma kimi. “Oğuzın ögincə bundan **əvvəl** kimsə köçməzdu” (D-214). Bu cümlədəki “əvvəl” qoşması çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul etmiş sözlə birlikdə (bundan) hadisənin baş verdiyindən əvvəlki zamanı, konkret desək, keçmiş zamanı ifadə edir.

Dəkin. Çoxmənalı “dəkmək” felindən törəmə hesab olunan bu qoşma “Kitab”da intensivliyi ilə fərqlənir: “Şimdiyə dəkin Qazanın evin bilə yağma edərdik” (D-292); “Qırq günə dəkin sıravardı geyəgüz” (D-89)... Birinci nümunədəki “dəkin” qoşması hərəkət və əlamətin qurtaracaq zamanını, ikinci nümunədə isə müəyyən zaman kəsiyini ifadə edir. Amma burada onu da qeyd etmək yerinə düşür ki, “dəkin” qoşması hər iki halda zaman zərfliyinin yaran-masında iştirak edib. “Kitab”dakı “dəkin” qoşması müasir ədəbi dilimizdə şəkilçiləşib, konkret desək, -dək şəklində sabitləşib.

“Kitab”da eyni mənəni ifadə edən iki qoşmanın paralel işlənməsinə təsadüf olunur: “Öyləyədəncə gəzdi” (D-8). Buradakı -dən və -cə qoşmaları “günorta” anamlı “öylə” sözün-

---

¹ Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1988, səh.211.

dən sonra işlənməklə müəyyən bir zaman həddini ifadə edir. Bu qoşmaların “Kitab”dakı funksiyasına, eyni zamanda müxtəlif şəkillərdə transkripsiya olunması kimi məsələlərə S.Əlizadə tarixi-lingvistik müstəvidə aydınlıq gətirib: “Öyləyədəcə... Drezden nüsxəsində zaman mənalı “öylə” ismi ilə “dən”, “cə” (cən) qoşmalarının paralelizmi və şəkilçiləşib zərf əmələ gətirməsi daha inandırıcıdır.

V-də (Vatikan nüsxəsi – Ə.T.) isə “dəgincə” feli bağlaması işlədilmişdir”¹. Müəllif haqlıdır. Amma “öyləyədəcə” “öynəyədək” formasında sadələşdirilə bilirsə, demə-li, -dən və -cə morfemləri müəyyən zaman həddini bildiren qoşmalar kimi izah oluna bilər.

Yuxarıdakı qoşmaların ismin halları ilə işlənmə səviyyəsini belə qruplaşdırmaq olar: yönlük hal tələb edənlər (-dəkin, -dən, -cə); çıxışlıq hal tələb edənlər (bərü, sonra, əvvəl).

Zaman məzmunlu bağlayıcı sözlər

Q.Kazımov haqlı olaraq qeyd edir ki, “elmi ədəbiyyatda bağlayıcı sözlər mənşə etibarilə yalnız nisbi əvəzliliklərlə məhdudlaşdırılır. Verilən fakt və nümunələr isə bağlayıcı sözlərin əvəzliyin başqa növləri və başqa nitq hissələri ilə bağlı olduğunu göstərir. Misallara diqqət yetirək: o gündən ki, nə zaman ki ...”². “Kitab”dakı bağlayıcı sözlərə, o cümlədən zaman məzmunlu bağlayıcı sözlərə də məhz bu kontekstdə yanaşmaq lazım gəlir. “Kitab”da zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu tip tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlənin baş cümləyə bağlayan vasitələr sırasında bağlayıcı sözlər də qabarıq şəkildə müşahidə olunur. Müasir dilimizdə olduğu kimi, “Kitab”dakı bağlayıcı sözlər də, əsasən,

---

¹ Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1988, səh.228.

² Q.Kazımov.Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2000, səh.309.

budaq cümlələrin əvvəlində işlənib: qaçan (haçan). “Qaçan Qazan evin yağmalatsa, hələlinin əlin alur, tışra çıxar, andan yağma edərdi” (D-291); qaçan kim (haçan ki). “Qaçan kim Budaq atsa, Beyrək “Əlün var olsun! - dedi” (D-107); ol vəqt kim (o vaxt ki, o zaman ki). “Mərə Qılbaş, ol vəqt kim Üç, Boz oq yığnaq olsa, ol vəqt Qazan evin yağma edərdi” (D - 293). Burada bir həqiqəti də qeyd edək ki, zaman anlayışlı bağlayıcı sözlər “temporallıq sahəsinin uzaq periferiyasına aid edilir”¹.

Zaman anlayışlı frazeoloji vahidlər

“Kitab”da frazeoloji vahidlər rəngarəngliyi və zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Qorqudsünaslıqda bu tip vahidlərin səciyyəvi cəhətlərindən, eyni zamanda leksik-semantik qruplarından kifayət qədər bəhs olunsa da, zaman anlayışlı frazeoloji vahidlərə, demək olar ki, münasibət bildirməyib. Fikrimizcə, “Kitab”dakı temporal frazeoloji vahidlərin araşdırılması təkəcə zaman anlayışının uzaq periferiyasını müəyyənləşdirməyə yox, həm də “Kitab”dakı bir sıra gizli məqamları aşkarlamağa, ümumən dilimizdəki zaman anlayışlı frazemlərin inkişaf tarixini izləməyə imkan verə bilər. Bəri başdan qeyd edək ki, “Kitab”dakı zaman anlayışlı frazeoloji vahidlərin əksəriyyətinin tərkibində gün, dün (gəcə), vədə, gecə, gündüz kimi zaman məzmunlu isimlər işlənib. Amma bu da var ki, bir sıra frazeoloji vahidlərin tərkibində zaman anlayışlı sözlər iştirak etməsə də, zaman mənası frazeoloji vahidin ümumi semantik yükündə açıq-aydın şəkildə müşahidə olunur. Bu mənada “Kitab”ın dilindəki zaman anlayışlı frazeoloji vahidləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

– tərkibində zaman məzmunlu sözlər iştirak edən frazeoloji vahidlər:

---

¹ İ.Tahirov. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, 2007, səh.69.

dün qatmaq (gecəni gündüzə qatmaq). “Dün qatdı, yort eylədi” (D-263);

dünli-günli yortmaq (gecəli-gündüzlü at çapmaq). “Üç gün dünli-günli yortdı” (D-263);

güni gəlmək (günü gəlmək). Bu frazemın Uruzun dilindən verilmiş parçada altı dəfə təkrarlanması ilə poetik mənə qüvvətləndirilib:

“Güni gəldi, ağ meydanda səgirdərin səniñ içün!..

Güni gəldi, qaba qarın-geñ köksdə oynadam səniñ içün!...

Güni gəldi, sası dinlü kafər başın kəsdirəyim səniñçün...

Güni gəldi, yeñ-yaqalar dikdürəyim səniñçün...

Güni gəldi, qaba çomaq altında yorğadım səniñ içün...

Güni gəldi, kafər başın kəsdürəyim səniñçün” (D-129);

sağış günü (sayılan gün). “Sağış günündə ayna görkli...” (D-6);

qiyamətin bir günü (qiyamətin bir günü). “Qiyamətin bir günü oldı. Bəg nökdədən, nöker bəgdən ayrıldı” (D-152);

qiyamət günü əli yaxasında olmaq. “Yarın qiyamət günündə mənim əlüm Qazan xanıñ yaqasında olsun, mənim qanıñ Aruza qoarsa!” – dedi” (D-298);

günlərdə bir gün (günlərin bir günü). “Günlərdə bir gün Düzmürd qələsinə gəldi” (D-202). E.Tağıyeva “amanın bir günü”, “günlərin bir günü”, “gecənin bir aləmi” kimi frazeoloji vahidlərdən bəhs edərkən göstərir: “Günlərin bir günü üçüncü növ təyini söz birləşməsi quruluşunda forma-laşmışdır və xalq danışıq dili, şifahi xalq ədəbiyyatının dili üçün xarakterik formadır. Burada “gün” sözünün iki dəfə təkrar olunması obrazlılıq yaratmağa xidmət edir. Təsadüfi deyil ki, həmin ifadə “günlərin birində” formasında da işlədilir. Hər iki formada “bir” birləşmə üçün əhəmiyyətli rol oynayır”¹. Bu fikirləri

---

¹ E.Tağıyeva. Müasir Azərbaycan dilində “bir” sayının söz yaradıcılığında rolu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası. Bakı, 2013, səh. 106.

eynilə qəbul etmək olmaz. Çünki “günlərin bir günü” frazeoloji vahidinin ilkin forması heç də müəllifin qeyd etdiyi kimi deyil. Konkret desək, ilkin forma məhz “Kitab”dakı “günlərdə bir gün”dür. Bu frazemın ilk sözündəki -də çıxışlıq hal şəkilçisi funksiyasındadır, yəni yerlik hal çıxışlıq halın qrammatik semantikasını yerinə yetirib. Bu isə “Kitab”dakı həmin frazemi “günlərdən bir gün” şəklində sadələşdirməyə imkan verir. Yeri gəlmişkən, “Kitab”ın dilindəki “günlərdə bir gün” frazemi “Kitab”ın 1988-ci il Bakı nəşrində düzgün sadələşdirilib: **“Günlərin bir günü** Düzümdə qalmasına gəldi” (səh.192). Bütün bu qeydlər onu deməyə əsas verir ki, “günlərdə bir gün” frazemi dilimizin sonrakı inkişaf dövrlərində müəyyən deforma-siyalara uğrayıb. Yəni birinci sözdəki -da şəkilçisinin (-dən funksiyalı) -in yiyəlik hal şəkilçisi ilə əvəzlənməsi (günlərdə-günlərin) və sonuncu komponentin (gün)-ü mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməsi ilə “günlərin bir günü” şəklində sabitləşib;

vədə irmək (ömrü tamam olmaq...). “Əcəl vədə irməyincə kimsə ölməz” (D-3);

vədə qoymaq (vaxt qoymaq. “Ulu dügünə vədə qodı” (D-94). Bu cümlədən əvvəl işlənmiş cümləyə diqqət yetirək: “Kiçi dügünün eylədi”. Deməli, “vədə qomaq” (vaxt qoymaq) frazeoloji vahidi nişanla toy arasındakı zaman kəsiyini ifadə edir – qənaətinə də gəlmək mümkündür.

Təqdim etdiyimiz zaman anlayışlı frazeoloji vahidlərin əksəriyyəti müasir ədəbi dilimizdə eynilə mühafizə olunur.

– *ümumi semantik yükündə zaman mənası ifadə olunan frazeoloji vahidlər:*

“Kitab”dakı “Göz açuban gördüğüm, Köñül verüb sevdüğüm” misraları intensivliyinə və poetik siqlətinə görə xüsusilə fərqlənir. Burada ilk sevginin təməlinin çoxdan qoyulması, onun paklıq və müqəddəsliyi fəli sifət tərkibi daxilindəki temporallıq vasitələri kontekstində canlandırılıb. Bu va-

sitələrə danışığ vaxtı və ya nitq anı baxımından diqqət yetirək: həmin misralar oğlu Uruzu axtaran Burla xatunun dilindən verilib. Bu, onu deməyə əsas verir ki, Burla xatun təqribən 40 yaşındadır. Belə bir zaman kəsiyinin ifadə olunması, heş şübhəsiz ki, temporallıq vasitələri ilə bağlıdır. Daha doğrusu, həmin zaman kəsiyi leksik (göz açmaq, könül vermək), morfoloji (-dügim keçmiş zaman məzmunlu feli sifət şəkilçisi) və sintaktik (feli sifət tərkibi) temporallıq vasitələrinin sintezi ilə reallaşdırılıb. Burada bir məqam da yada düşür: həmin misralar Banıçıçəyin dilində, demək olar ki, eynilə təkrarlanıb: “Göz açuban gördigim, köñül ilə sevdigim...” (D-92).

Günəş və ayın hərəkət trayektoriyasına uyğun şəkildə yaradılmış zaman məzmunlu sözlərin, eləcə də bir sıra əsas və ikinci dərəcəli morfoloji zaman göstəricilərinin ümumi mənzərəsi daha aydın görünsün, -deyə onları aşağıdakı kimi təqdim etməyi məqsəddəuyğun hesab edirik:

Ayla bağlı sözlər

ay – 29, 5 gün mənasında

Günəşlə bağlı sözlər

alar tañ (ala-toran)

gün – “24 saat” mənasında

gün – gündüz mənasında

gündüz

dün (gün) – gündüz mənasında

ekindü (günorta üstü)

günorta

dün (gecə)

gecə

dün burcuğı - gecə yarısı

dün (dünən) – keçən gün, irəliki gün

yarın (sabah)

yaz

yay

güz (payız)

qış

yıl//yil (il) – 365 gün 5 saat 48 dəqiqə 46,1 saniyə (yıl//yil morfevinin işıq mənasında işlənməsi əsas götürülə bilər)

Günəşlə bağlı yaranmış morfoloji zaman göstəriciləri:

“dön” feli əsasında yaranmış şəkilçilər:

-duq, -dük şühudi keçmiş zamanın ilkin qrammatik forması (tam sabitləşmiş forması: -dı⁴)

-duq, -dük feli sifət şəkilçisi (müasir ədəbi dilimizdə sabitləşmiş forması: -dığım⁴, -dığın⁴, -dıği⁴, -dığımız⁴, -dığınız⁴, -dıği⁴)

-dıqda⁴, -dıqca⁴ feli bağlama şəkilçiləri (-dıq morfevinə görə bu sistemə daxil edilir)

ışıq anamlı “yar” ismi əsasında yaranmış şəkilçilər:

-ur, -ür, -ar, -ər indiki və gələcək zaman şəkilçiləri (müasir forması: -ır⁴ (indiki zaman), -ar² (qeyri-qəti gələcək)

-acaq² qəti gələcək zaman şəkilçisi (“-a+caq” modelindəki “-a” elementinin “yar” ismi əsasında yarandığı ehtimal edilir)

-ar²//-an² feli sifət şəkilçisi:

-anda², -araq², -arkən² feli bağlama şəkilçiləri (-ar²//-an² morfevinə görə bu sistemə daxil edilir)

Təqdim etdiyimiz söz və şəkilçi morfevlərinin hər biri qədim türk dilinin zənginlik göstəriciləri kimi çıxış edir.

TEMPORALLIĞIN QRAMMATİK ŞƏKİLÇİLƏRLƏ İFADƏSİ

Heç şübhəsiz ki, temporallığın qrammatik şəkilçilərlə ifadəsi dedikdə, ilk növbədə, felin zaman formaları yada düşür. Türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində felin zamanları həm şəkil kateqoriyası (xəbər şəkli), həm də zaman kateqoriyası daxilində təqdim olunur. Necə təqdim olunmasından asılı olmayaraq temporallığın qrammatik şəkilçilərlə ifadəsi ayrılıqda, həm də sistemli şəkildə tədqiq olunmalıdır.

Ümumi dilçilikdə birmənalı olaraq göstərilir ki, qrammatik zaman kateqoriyası birbaşa şüurumuzdan asılı olmayaraq mövcud olan, təkrarlanan obyektiv zamanla bağlıdır. Yəni qrammatik zamanın nüvəsində məhz obyektiv zaman dayanır.

Dilimizdəki qrammatik zaman formaları, əsasən, bunlardan ibarətdir: keçmiş zaman (şühudi keçmiş, nəqli keçmiş), indiki zaman, gələcək zaman (qəti gələcək, qeyri-qəti gələcək). Dilçiliyimizdə qrammatik zaman formaları müxtəlif başlıqlar altında öyrənilib. Məsələn, İ.Tahirovun fikrincə, qrammatik zamanın morfoloji komponentləri iki yerə bölünür: əsas morfoloji komponentlər; ikinci dərəcəli morfoloji komponentlər¹. Müəllifin mövqeyi düzgündür. Amma qrammatik zaman formaları kontekstində əsas və ikinci dərəcəli morfoloji göstəricilər daha məqbul hesab oluna bilər. Fikrimizcə, “Kitab”dakı hər bir qrammatik zaman məhz əsas və ikinci dərəcəli morfoloji göstəricilər baxımından izah olunmalı, bu göstəricilərin hər birinin inkişaf tarixi izlənilməli, qrammatik semantikasını dəqiqləş-dirilməli, müasir ədəbi dilimizdə sabitləşməsi və s. kimi məsələlərə aydınlıq gətirilməlidir. Bəri başdan deyək ki, tədqiqatın bu müstəvidə aparılması “Kitab”ın məhz

---

¹ İ.Tahirov. İngilis və Azərbaycan dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, 2007, səh.155-210.

Azərbaycan dilində yazılması ilə bağlı çoxsaylı arqumentlərin də sırasını zənginləşdirə bilər. Məsələn, bir daha təsdiqlənə bilər ki, “Kitab”da işlənmiş -ub, -üb nəqli keçmiş zaman şəkilçisi (Yürəginə qaynar yağlar **qoyulubdur?**; Kölgəlicə qaba ağacım **kəsilübdür**) Türkiyə türkcəsində işlənir, müasir Azərbaycan ədəbi dilində isə -miş⁴ şəkilçisinin qrammatik sinonimi kimi intensivliyi ilə diqqəti cəlb edir. Yaxud bir daha aydın olar ki, “Kitab”ın dilindəki -ar, -ər, -ur, -ür indiki zaman (həm də gələcək zamanın forması kimi işlənib) şəkilçisi (“Oğlancuğun öldi bilir”) müasir Türkiyə türkcəsində -yor, türkmən dilində -yar, -yər şəklindədirsə, müasir Azərbaycan ədəbi dilində “Kitab”dakı formasına uyğundur, daha dəqiqi, -ır⁴ şəklindədir...

KEÇMİŞ ZAMANIN ƏSAS MORFOLOJİ GÖSTƏRİCİLƏRİ

Türkologiyada keçmiş zamanın şühudi və nəqli olmaqla iki yerə bölünməsindən, qrammatik göstəricilərinin etimolo-giyası və semantikasından kifayət qədər bəhs olunub. M.Kaşğari, M.Kazım bəy, N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov, Ə.Dəmirçizadə, A.Axundov kimi görkəmli alimlərin keçmiş zamanla bağlı dəyərli tədqiqatları bu gün də öz əhəmiyyətini itirməyib. Burada M.Kaşğarinin bir fikrini xatırlatmaqla kifayətlənmək olar: “Təsirsiz fellərdə keçmiş zamanda əksər hallarda -miş, -miş əlavə olunur: əvgə barmış=mənim xəbərim olmadığı halda evə gəlmiş; ol manqa kəlmiş=mənim xəbərim olmadan mənim yanıma gəlmiş cümlələrinəki kəlmiş, barmış sözləri kimi... bardı, kəldi sözlərindəki keçmiş zaman felinin şəkilçisi olan -dı, -di əvəzinə, burada –miş, -miş əlavə olunur. Bunların arasındakı fərq ondadır ki, söyləyən adam işin və hərəkətin icrası zamanı orada hazır olur və şahidlik edir... “bardı” deyilən zaman o getdi, mən də onun getdiyini gözlərimlə gördüm deməkdir. Lakin -miş, -miş

şəkilçisi hal və hərəkətin söyləyən adamın orada olmadığı bir zamanda icra edildiyini bildirir... ol barmış, ol ketmiş deyilir ki, o getmiş, mən getdiyini görmədim, o gəlmiş, mən gəldiyini görmədim deməkdir” (“Divan”, II, 77). “Kitab”ın dilində işlənmiş keçmiş zamanın qrammatik formaları məhz bu cür tədqiqatlar müstəvisində işıqlan-dırılmalıdır.

Şühudi keçmiş zaman. İş və hərəkətin icra olundu-ğunu şahidlik yolu ilə bildirən şühudi keçmiş zamanın “Kitab”dakı qrammatik forması belədir: -dı, -di. Bu şəkilçinin etimologiyası ilə bağlı belə bir ehtimalı qeyd etmişik (əvvəlki səhi-fələrdə ətraflı verilib): dönq (Günəşin dönməsinə (əyilməsinə) ifadə edən “dön” felinin ilkin formalarından biri) → dünq → düq (keçmiş zamanın ilkin forması) = -dı⁴ (şühudi keçmiş zamanın tam sabitləşmiş forması). “Kitab”da şühudi keçmiş zamanın ilkin (-dıq) yox, tam sabitləşmiş qrammatik forması (-dı, -di) müşahidə olunur:

I şəxsin təkində: bindim. “Yelisi qara Qazlıq atın bütün bindim”;

II şəxsin təkində: baqdın, sevindiñ. “Solına baqdın, çox sevindiñ”;

III şəxsin təkində: turdı, kişnədi. “...iki ayağının üzərinə turdı, kişnədi”;

I şəxsin cəmində: asi oldıq, and içdik. “Qazana biz asi oldıq, and içdik”;

II şəxsin cəmində: “Bir əski qaftan verdiñüz...”;

III şəxsin cəmində: yortdılar. “Yedi gün yedi gecə yortdılar”.

Nümunələr bir daha sübut edir ki, “Kitab”dakı -dı, -di şühudi keçmiş zaman şəkilçisi və ondan sonra işlənmiş şəxs sonluqları, əsasən, müasir ədəbi dilimizdəki kimidir.

Araşdırmalar “Kitab”da şühudi keçmiş zaman şəkilçili fellərin üstün mövqedə çıxış etdiyini aydın şəkildə göstərir. Bu da, heç şübhəsiz ki, “Dastan” poetikası, təhkiyəçi dili ilə

bağlıdır. Burada bir həqiqəti də vurğulamaq lazım gəlir: “Kitab”da sühudi keçmiş zamanda işlənmiş “Binmək” (minmək) və “yetmək” fellərinin intensivliyi boyların, demək olar ki, hər birində qabarıq şəkildə görünür. Məsələn, bindi. “Qazan... Qoşur atın çəkdi, bütün bindi”; “Təpəl-qaşğa ayğırına Tondaz bindi”; yetdi. “Qazan bəgini qartaşı Qaragünə çapar yetdi”; “... Boz ayğurlu Beyrək çapar yetdi”. Birmənalı olaraq demək mümkündür ki, bu cür intensivlik at belində döyüşən, atı özünə qardaşdan artıq bilən türk ərənlərinin “Kitab”da obrazlı şəkildə canlandırılması ilə bağlıdır. Çünki “...çapar yetdi” ifadəsindən sonra verilmiş nida cümləsi Oğuz igidlərinin Qazan xana hesabatını xatırladan ən əsas atributlardandır: “Çal qılıcı ağam Qazan yetdim! – dedi”. Şühudi keçmiş zamanda işlənmiş “dəp-mək” (burada “sürmək” mənası nəzərdə tutulur) və “urmaq” (vurmaq) fellərinin mətn “daxilində ardıcıl olaraq verilməsi də “Kitab”ın dili üçün səciyyəvidir: “Qazan at dəpdi. Sügü-sün çəküb əlindən aldı, dəpəsinə urdı...” Bu cür detallarda isə Oğuz igidlərinin şücaəti birbaşa həm də məhz qəhrəman və at kontekstində ifadə olunur”¹.

İ.Vəliyev XIV-XIX əsrlərə aid Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində şühudi keçmiş zamanın məna xüsusiyyətindən bəhs edərkən ilk olaraq “Kitab”ın dilinə müraciət edib. Müəllifin diqqət yetirdiyi əsas detalları belə ümumi-ləşdirmək olar:

– danışan özü keçmişdə icra olunmuş iş, hal və hərəkətin icrasında bilavasitə iştirakçısıdır. O, şahid sifəti ilə keçmişdə icra olunmuş iş, hal və hərəkət barədə xəbər verir: “Şərəbliydım, duymadım, nə söylədim, bilmədim” ;

– danışan ikinci şəxsin təki tərəfindən keçmişdə icra olunmuş iş və hərəkəti gözü ilə görüb. O, danışmaq vaxtı bu barədə şahid sifəti ilə xəbər verir: “Qalxıban Qanturalı yerin-

---

¹ Ə Tanrıverdi.”Dədə Qorqud kitabı”nda at kultu. Bakı, 2012, səh.76.

dən duru gəldiñ ... qara Qazlıq atın bütün mindin. Ala gözlü yigitlərin yanına aldıñ”;

– danışan keçmişdə üçüncü şəxs tərəfindən icra olunmuş iş, hal və hərəkəti gözü ilə görüb. O, danışıq vaxtı bu barədə məlumat verir: “Baybura bəgin oğlancığı Beyrək, Baybecan məliyin qızın aldı, ağ otağına geri döndü, düyünə başladı”;

– danışan keçmişdə üçüncü şəxs tərəfindən icra edilmiş iş və hərəkəti bilavasitə müşahidə edib və bu barədə şahid kimi məlumat verir: “Qızlar vardılar, yemək gətirdilər, Beyrəgin qarnın doyurdular”;

– danışan keçmişdə bir neçə şəxs tərəfindən icra olunmuş iş və hərəkətin bilavasitə iştirakçısıdır. O, bu barədə şahid kimi çıxış edir: “Vardıq, bilmədik. Biz Qazana asi oldıq, and içdik, gəl sən dəxi and iç – dedilər”;

– keçmişdə icra olunmuş iş və hərəkətin qəti bitdiyini bildirir, icra olunmuş iş və hərəkətə danışanın heç bir şübhəsi yoxdur: “Bu məhəldə, sultanım, Slur Qazanla Qaraca Çoban çapar yetdi”;

– danışan keçmişdə bir neçə dəfə icra olunmuş iş və hərəkət haqda şahid kimi məlumat verir: “Gürzlə döyüşdülər, qara polad uz qılıc ilə dartışdılar, sərpə-sərpə meydanda qılıclaşdılar”;

– şühudi keçmiş zaman forması məlumat verənin iştirak etmədiyini, onun şahidliyi ilə icra olunmayan iş və hərəkəti bildirir: “Yel əsdi, yağmur yağdı, bükü qopdı”¹. Türkoloji araşdırmalara istinadən söylənmiş bu fikirlərin hər biri elmi və inandırıcıdır. Müəllif şühudi keçmiş zamanın məna çalarlarını məhz mətnin ümumi semantik yükünə istinadən müəyyənləşdirib. Bu da olduqca təbii qarşılır. Ən əsası isə yuxarıdakı qeydlər belə bir fikri reallaşdırır: “Kitab” şühudi keçmiş zamanın məna çalarları müstəvisində də böyük və zəngin görünür.

---

¹ İ.Vəliyev. Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində keçmiş zamanın ifadə formaları. Bakı, 2009, səh.65-81.

“Kitab”ın dilində xəbərdən əvvəl -di şəkilçili sözlərin işlənməsi müşahidə olunur: “Dirsə xanın xəbəri yox, oğlancığın öldi bilir”; “Babasın öldi bilir idi”; “...oğulu evə gəldi sandım, -dedi” ...Bu tip cümlələrdəki “öldi” sözündən bəhs edən İ.Vəliyev yazır; “...A.N.Kononov **öldi** sözünü vasitəsiz tamamlıq adlandırır və göstərir ki, **“Babasın öldi bilir idi”** cümləsində iki vasitəsiz tamamlıq işlənmişdir. Budrada **babasın** və **öldi** sözləri **bilir idi** xəbərinin vasitəsiz tamamlıqlarıdır. Birincisi, **babasın** sözü idarə edilən təsirlik hal şəkilçisi qəbul etmiş vasitəsiz tamamlıq şəklindədir, ikincisi, (öldi) – yanaşan vasitəsiz tamamlıq **verba finita** kimi ifadə edilmişdir... Deməli, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində şühudi keçmiş zaman forması feli ad vəzifəsində də işlənmişdir... **öldi** sözü feli sifət kimi götürülə bilməz. Çünki həmin sözün bildirdiyi məna ilə müasir Azərbaycan dilində feli sifəti ifadə edən söz (məs.; ölmüş) fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Məlum olduğu üzrə feli sifət cümlədə təyin rolunda çıxış edir. **Öldi** sözünün ifadə etdiyi məna isə cümlədə təyin vəzifəsində işlənə bilməz, çünki həmin sözün ifadə etdiyi məna təyinin ifadə etdiyi mənanı ehtiva edə bilmir...”¹ İlk olaraq qeyd edək ki, “babasın” sözündəki “-n” şəkilçisinə tək-cə təsirlik halın ilkin forması yox, həm də yiyəlik halın ən qədim forması (-η) kimi yanaşmaq mümkündür. Belə ki, “Ural-Altay dil ailəsində yiyəlik halın tarixi forma və funksiyası ədəbi dil səviyyəsində saxlanılır. Fin-üqor, samodi (məhdud dairədə), moңqol dillərində yiyəlik hal - η şəkilçisi ilə ifadə olunur”². Deməli, “babasın” (-η) və “öldi sözləri III növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri kimi bərpa oluna bilər: “babasın öldi (-dük)”. Bu isə həm də o deməkdir ki, “Babasın öldi bilir idi” cümləsində iki

---

¹ İ.Vəliyev. Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində keçmiş zamanın ifadə formaları. Bakı, 2009, səh.101-102.

² M.Məmmədli. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları. Bakı, 2003, səh.65.

yox, bir vasitəsiz tamamlıq işlənib. Yeri gəlmişkən, həmin cümlənin V.V.Bartold tərəfindən rus dilinə tərcüməsi də (Он думал, что его отец умер)¹ dediklərimizi qüvvətləndirir. Amma aşağıdakı arqumentləri daha inandırıcı hesab etmək olar:

– “öldi” sözündəki -di şəkilçisi qrammatik semantikasına görə -dıq, -dik feli sifət şəkilçisi ilə eyni semantik yuvaya daxil ola bilir: müq.ət: öldük bilir; öldi bilir;

– dük (-dü) feli sifət şəkilçisi müasir dilimizdə eynilə mühafizə olunur; satdıq bilir, satdı bilir ...;

– dıq formasından -dı⁴ şühudi keçmiş zaman şəkilçisi törədiyi kimi, -di feli sifət şəkilçisi də yarana bilirdi. Görünür, ilkin dövrlərdə -dıq və -dı feli sifət şəkilçisi kimi paralel işlənib. Digər tərəfdən, -dı⁴ formasında sabitləşən şühudi keçmiş zaman şəkilçisinə görə feli sifət şəkilçisi kimi “-dı⁴”-nın yox, məhz “-dıq”-ın sabitləşməsi təbii və məntiqli görünür. Heç şübhəsiz ki, diferensiallaşma prosesində bu amilin rolunu inkar etmək olmaz. Bu baxımdan “öldi bilir” modelinin “öldük (adam) bilir” mənasında olması daha ağlabatan görünür, “Kitab”ın 1988-ci il Bakı nəşrində “öldi” sözünün “ölmüş “şəklində sadələşdirilməsi də dediklərimizi arqumentləşdirir: “Babası öldi bilir idi” – “Atasını ölmüş bilirdi” (səh.192). Burada bir cəhəti də qeyd edək ki, “Kitab”dakı “öldi” formasına müasir dilimizdə də rast gəlinir. Bu tip sözləri şühudi keçmiş zamanın üslubi məqamları kontekstində şərh edən K.Bəşirov yazır: “-dı⁴” fellərə keçmiş zamanı ifadə etmək üçün qoşulsa da, bəzən üslubi məqamlarda indiki və gələcək zamanları da ifadə edə bilir. Məsələn, *Yedi var, apardı yoxdur; Öldü var, döndü yoxdur* cümlələrində hərəkət keçmiş deyil, gələcəyə tuşlanmışdır”².

¹ В.В.Бартольд. Турецкий эпос и Кавказ. «Книга моего Деда Коркута. М.-Л., 1962, с.73.

² К.Бəşirov. Оғуз җрупу түрк дилләриндә җрамматиқ морфемләр. Баки, 2009, сәһ.136.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu cümlələrdə də -di⁴ şühudi keçmiş zamanın qrammatik forması kimi yox, feli sifət şəkilçisi kimi düşünülə bilər. Müq.ət: “Yedi var, apardı yoxdur”//“Yedik (çörək, yemək, ruzi) var, apardıq (çörək, yemək, ruzi) yoxdur”; “Öldü var, döndü yoxdur”//“öldük (can) var, döndük (can) yoxdur”. Bu nümunələrdəki -di (-dik), -dı (-dıq), -dü (-dük) feli sifət şəkilçiləri gələcək zaman mənasını ifadə edir, K.Bəşirovun sözləri ilə desək, “hərəkət keçmişə deyil, gələcəyə tuşlanır”. Burada yeni bir fikir də reallaşır: “Kitab”la səsləşən bu cür detallar Azərbaycan dilinin ifadə imkanlarının rəngarəngliyi və zənginliyini sübut edir.

Dilçiliyimizdə şühudi keçmişin üslubi xüsusiyyət-lərindən kifayət qədər bəhs olunub. Burada bəzi fikirlərə diqqət yetirmək lazım gəlir: “Danışan iş, hal və ya hərəkətin icrasını labüd və şübhəsiz hesab etdikdə gələcək zaman yerinə şühudi keçmiş zaman forması işlənir: Vay o zaman-dan ki, çiçəklər soldu, o zaman ya mənim nəhayətimdir və yaxud mən bu dünyada yoxam (C.Cabbarlı); Kim bilir, bəlkə yenə də bir-birinizə qismət oldunuz (İ.Əfəndiyev)”¹. İ.Tahirov bu cür fikirlərə istinad edərək maraqlı mülahizələr irəli sürür: “...-di⁴ şəkilçili keçmiş zaman gələcək kontekstində yalnız Azərbaycan dilində işlənir. Keçmiş zamanın gələcək zaman yerində işlənməsi faktik olaraq gələcəyə aid olan hadisələrin artıq baş vermiş, icra olunmuş şəkildə təqdim edilmiş hərəkətlərin təsviri funksiyasını daşıyır. Misallar: Bu gün hələ sənə əl açır, amma sabah elə ki biləyi bərkidi, sənə əl açmayacaq... (“Ayna” qəzeti). Vay o zamandan ki, çiçəklər soldu, o zaman ya mənim nəhayətimdir və yaxud mən bu dünyada yoxam (C.Cabbarlı) ...”². Türkoloji araşdırmalarda bu tip nümunə-

---

¹ Müasir Azərbaycan dili. II cild, Bakı, 1980, səh.325.

² İ.Tahirov. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, 2007., səh.207.

lərin “Kitab”ın dili üçün də səciyyəvi olduğu göstərilir: “Gəlməz olsan Baybecan qızı Banıçıçəyi aldırın bəlü bilgil – dedi”. Buradakı “aldırın” (aldıracaqsan) sözü də “Kitab”ın məhz Azərbaycan dilində yazıldığını təsdiqləyir (yuxarıdakı sitata bax: “-d⁴ şəkilçili keçmiş zaman gələcək kontekstində yalnız Azərbaycan dilində işlənir).

“Kitab”ın dilində şühudi keçmiş zamanın felin şərt şəklini əvəz etməsi də müşahidə olunur: “Hər kim yedi, ol degil. Hər kim yəmədi, ol Qazan xatunudur”. Bu cümlələrdəki “yedi” və “yəmədi” predikatlarına -sə morfemi asanlıqla artırıla bilər: yedi=yedisə; yəmədi=yəmədisə.

Temporallıq və obrazlılıq məsələlərindən bəhs olunarkən o da vurğulanmalıdır ki, “Kitab”ın dilində ardıcıl verilmiş cümlələrin sonunda şühudi keçmiş zamanın morfoloji göstəricisinin (-d⁴) təkrarlanması ilə ahəngdarlıq, melodiyaşılıq yaradılıb, poetik mənə qüvvətləndirilib. Burada kiçik bir parçanı təqdim etməyi zəruri hesab edirik:

“Ol gün cigərində olan ər yigitlər bəlürdi.

Ol gün müxənnətlər sapa yer gözətdi.

Ol gün bir qiyamət savaş oldu, meydan, tolu baş oldu...”

Bu parçadakı cümlələr temporallığın sintaktik ifadə vasitəsi ilə başlanıb (ol gün), morfoloji ifadə vasitəsi ilə (-d⁴) tamamlanır. Ən maraqlısı isə budur ki, keçmiş zaman mənalarını ifadə edən bu vasitələrin (ol gün; -d⁴) hər ikisi təkrarlanır, alliterativ tipli qafiyələr kimi çıxış edir.

Nəqli keçmiş zaman. Şühudi keçmiş zamandan fərqli olaraq nəqli keçmişdə icra olunmuş iş və hərəkətin nəticəsini ifadə etmə ən əsas cəhətlərdən hesab olunur. Azərbaycan dilində nəqli keçmişin iki morfoloji göstəricisi vardır: -mı⁴; -ib⁴. İlk olaraq -mı⁴ nəqli keçmiş zaman göstəricisinə diqqət yetirək.

Türkoloji ədəbiyyatda -mı⁴ nəqli keçmiş zaman şəkilçisinin ilkin forması – arxetipi kimi daha çox “-piş// puş” (A.M.Şerbak) və “bış” (B.A.Serebrennikov) morfemləri götürülür.

Müasir ədəbi dilimiz üçün səciyyəvi olan -mı⁴ nəqli keçmiş zaman formasının “Kitab”dakı ümumi mənzərəsi, əsasən, aşağıdakı kimidir:

I şəxsin təkində: gəlmişəm. “Bamsı Beyrəgə diləməgə gəlmişəm”;

II şəxsin təkində: böyümüşsən. “Dəpəcə böyümüşsən tarıca beyni¹ yoq!”;

III şəxsin təkində: dükənmiş: “Xan qızının evində qul-xələiq dükənmiş”; ölmüşdür. “...Qazan bəg, yedi yaşında bir qızçıgazım ölmüşdür, kərəm eylə, aña binmə!”;

I şəxsin cəmində² binmişüz. “Tölə-tölə şahbaz atlarını biz binmişüz”;

II şəxsin cəmində: təsadüf olunmur;

III şəxsin cəmində: asi olmuşlar. “...Taş Oğuz bəgləri sizə asi olmuşlar, bilmədik”;

Şəxslər üzrə təqdim etdiyimiz nümunələr, əsasən, müasir dilimizdə olduğu kimidir. Daha dəqiqi, burada fərq I şəxsin cəmi üzrə şəxs sonluğunda özünü göstərir: -üz (binmişüz) = -ik (minmişik).

“Kitab”ın dilində -mı⁴ nəqli keçmiş zaman şəkil-çisini qəbul etmiş sözün II şəxsin cəmində işlənməsinə rast gəlinməməsi isə uyğun sintaktik mühitin olmaması ilə bağlıdır. Yeri gəlmişkən, “-mı⁴” +sınız//sız⁴” modeli XVI əsrə qədərki abidələrimizin dili baxımından o qədər də səciyyəvi olmayıb. Hətta türkoloji ədəbiyyatda bir sıra abidələrin dilində, ümumiyyətlə, işlənmədiyi qeyd olunur. Məsələn, Ş.Xəlilov XV əsr Azərbaycan yazılı abidəsi “Əsrarnamə”nin dilində -mı⁴ şəkilçili nəqli keçmiş zamanın ikinci şəxsin cəmində işlənmədiyini göstərir¹.

---

¹ Халилов Ш. Язык азербайджанского письменного памятника XV в. «Асрарнаме» (морфологические особенности). АКД, Баку, 1974, с.42.

“Kitab”da nəqli keçmişin məna xüsusiyyətləri ilə bağlı aşağıdakıları söyləmək olar (-miş⁴ formalı nəqli keçmiş nəzərdə tutulur):

– danışan icra olunmuş iş və hərəkətin qurtardığını, bitdiyini qəti şəkildə ifadə edir: “Namərd tayın **al eyləmiş**. O quyuban bizi aldılar”;

– iş və hərəkətin qəti olaraq bitməsinə deyil, nəticəyə yönəldilmə mənasını reallaşdırır: “Gen ətəgünə, tar qoltuğına qısılmağa **gəlmişəm**”;

– qeyri-müəyyən vaxtda icra olunmuş iş və hərəkətin nəticəsini ifadə edir: “Beyrəgi Qara Dərvənddə öldür-mişlər...”

“Kitab”ın dilində -miş⁴ nəqli keçmiş zaman şəkilçisi-sinin ardıcıl verilmiş cümlələrdə təkrarlanması ilə yaradılmış ahəngdarlıq, melodiyalılıq da diqqəti cəlb edir:

“-miş+-əm” formasının təkrarı ilə:

Qarşu yatan qara tağın aşmağa **gəlmişəm**.

Aqındılı görklü suyunu keçməgə **gəlmişəm**.

Geñ ətəgünə, tar qoltuğuna qısılmağa **gəlmişəm...**”

“...miş+-san” və “-miş+-sən” formalarının təkrarı ilə:

“Alan sabah turmuşsan, ağ ormana **girmişsən**.

Ağ qovağın budağından yırgayuban **keçmişsən**.

Canbacuğın **əkmişsən**.

Oq cığırın **qurmuşsan**,

Adın gərdək **qomuşsan...**”

Bu parçada qalın saitli “-miş+-san” formasının mətnin ilk və son hissələrini zəncirvari olaraq bağlaması da özünü göstərir: **turmuşsan**; **gəlmişsən**, **keçmişsən**, **əkmişsən**, **qurmuşsan**, **qomuşsan**.

“-miş⁴+ -iz⁴” formasının təkrarı ilə:

...Qazan bəgün dünlüğü altun ban evlərini biz **yıqmışuz**.

Tölə-tölə şahbaz atlarını biz **binmişüz**.

Qatar-qatar qızıl dəvəsini biz **yetmişüz**.

Qarıcıq anasını biz **gətirmişiz**.

Qaza bənzər qızı-gəlini biz yesir etmişüz

Qırq yigidlə Qazanın oğlını biz gətürmüşiz.

Qırq incə bellü qızla Qazanın həlalını biz gətürmüşiz...

Bu sintaktik bütövdə ahəngdarlıq yaradan vasitələrin ümumi mənzərəsi belədir: “q” samitinin alliterasiyası; “qırq” sözünün iştirakı ilə yaradılmış anafora; “biz” sözünün iştirakı ilə yaradılmış epifora; “-miş+ -iz⁴” formasının isti-nasız olaraq misraların hamısının sonunda təkrarlanması... Bu isə o deməkdir ki, yuxarıdakı mətnin ahəngdar səslənməsində, eyni zamanda poetik mənasının qüvvətləndirilməsində “-miş⁴+ -iz⁴” forması xüsusi çəkiyə malikdir.

“-miş⁴ + -lar²” formasının təkrarı ilə (bu formaya az təsadüf olunur)

Qanturalıyı ögmüşlər.

Görəlim, xanım, necə ögmüşlər...

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, “Kitab”da -miş⁴ nəqli keçmiş zaman şəkilçisi icra olunmuş iş və hərəkətin nəticəsini bildirməklə yanaşı, həm də ahəngdarlıq yaradan, poetik mənanı qüvvətləndirən bir vasitə kimi çıxış edir.

-ib⁴ şəkilçili nəqli keçmiş zaman. Bu şəkilçi Türkiyə türkçəsində işlənmir, türkmən dilində -ip⁴, Azərbaycan dilində isə -ib⁴ şəklində sabitləşib. “Kitab”dakı forması isə belədir: -ub, -üb: kəsilib. “Kölgəlicə qaba ağacım kəsi-lübdür”; alınub. “Dünyəlikdə bir qardaşım alınubdur”. Deməli, “Kitab”dakı -ub, -üb forması yalnız müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün səciyyəvidir. Bu da “Kitab”ın məhz Azərbaycan dilində yazıldığını arqumentləşdirən ən tutarlı faktlardan hesab oluna bilər. Yeri gəlmişkən, türkölogiyada -ib⁴ nəqli keçmiş zaman şəkilçisinin daha çox Azərbaycan dili üçün xarakterik olması xüsusi olaraq qeyd olunur. Burada M.Erginin “bugün artık Osmanlı sahasında bu şekil (-ib⁴ nəzərdə tutulur – Ə.T.) kullanılmamaktadır” fikrinə tarixi-linqvistik müstəvidə aydınlıq gətirmiş K.Bəşirovun bir fikrini eynilə xatırlatmaq lazım gəlir: “Nəqli keçmişin -ib⁴ morfemi oğuz

qrupu dillərindən daha çox Azərbaycan dilində keçmiş zaman anlayışı ifadə etmək üçün işlənir: Yaz gəlib, qar əriyib, yollar açılıb və s. -ib morfeminə əski Anadolu türkcəsində -ip şəklində aktiv rast gəlinməyə də, osmanlı türkcəsində artıq bu şəkildə tək-tük sözlərdə istifadə edilmişdir”¹.

E.Əzizovun fikrincə, “Azərbaycan dilinin tarixində -ib nəqli keçmiş zaman forması birinci şəxs tək və cəmdə də işlənmişdir, lakin bu xüsusiyyət müasir Azərbaycan dili şivələri üçün xarakterik deyil. Həmin keçmiş zamanın birinci şəxs tək və cəmində -ib şəkildə işlənməsi XV-XVII əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində müşahidə edilir: Eylə sayru düşübəm ki, mana sihhət verməz (Kişvəri); Ey Füzuli, olubam gər qeyi – girdabi – cünun (Füzuli)...”² -ib⁴ nəqli keçmiş zaman formasının birinci şəxs tək və cəmdə işlənməsinə “Kitab”ın dilində də rast gəlinmir. Bu da “Kitab”ın XV əsrdən əvvəlki dövrlərdə yazıya alındığını aydın şəkildə göstərir.

“Kitab”ın dilində -ub, -üb nəqli keçmiş zaman forması daha çox III şəxsin təkində müşahidə edilir: olubdur. “Çünki Qazan bəgdən buyruq olubdur, qoň otursun!”; baş kəsübdür, qan dökübdür”. Gördilər kim, ol yigit kim baş kəsübdür, qan dökübdür, Baybörə bəgiň sağında oturur”... Buradakı “-ib⁴ + -dır⁴” nəqli keçmiş zaman formasının qrammatik semantikasını belə səciyyələndirmək olar: birinci cümlədə danışanın icra olunmuş iş və hərəkət barədə qeyri-şahid kimi çıxış etməsi, ikinci cümlədə isə danışanın icra edilmiş iş və hərəkətin nəticəsi barədə xəbər verməsi məhz “-ib⁴ + -dır⁴” forması ilə reallaşdırılıb.

“Kitab”ın dilində -ib⁴ morfemi həm də feli bağlama şəkildə kimi çıxış edir: -ib⁴ formasında. “Qara dəniz kibi

---

¹ K.Bəşirov. Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik morfemlər. Bakı, 2009, səh.138.

² E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, səh.190-191.

yayqanı**ı** gələn kafərin ləşkəridür”; -ıbanı⁴, -ıban⁴ morfemi daxilində: “Qalqubanı yerimdən turam, deirdim”; “Dədəm Qorqud gəl**übən** şadlıq çaldı”...Türkooloji ədəbiyyatda -ub və -uban feli bağlama formalarının -ıb nəqli keçmiş zaman şəkilçisindən törədiyi göstərilir. İ.Vəliyev bu cür fikirləri safçürük etməklə yanaşı, -ıb şəkilçili feli bağlama və zaman anlayışı məsələlərinə də aydınlıq gətirməyə çalışıb: “-ıb şəkilçili feli bağlama konkret olaraq hərəkətin hansı zamanda icra olunmasını göstərə bilmir və feli bağlamanın zamanı özündən sonra gələn təsriflənən felin zamanı ilə müəy-yənləşir, ancaq -ıb şəkilçili nəqli keçmiş zaman forması konkret olaraq hərəkətin icra olunduğu zamanı göstərə bilir”¹.

“Kitab”dakı bir sıra sintaktik bütövlərdə “-ıb⁴ + -dır” formasının təkrarlanması özünü göstərir:

Məgər səniñ ağań yoq olubdır?

Yürəğinə qaynar yağlar qoyulubdır?

Qara bağrıñ sarsılıbdır...

Göründüyü kimi, mətndəki ahəngdarlıq və melodiyalılıq həm də “-ub + -dır” formasının təkrarlanması ilə yaradılıb. Heç şübhəsiz ki, bu cür təkrarlanma poetik mənanı da qüvvətləndirir.

KEÇMİŞ ZAMANIN İKİNCİ DƏRƏCƏLİ MORFOLOJİ GÖSTƏRİCİLƏRİ

-ar, -ır indiki zaman şəkilçisi keçmiş zaman mənasını ifadə edir: “Yumruğımda talbınan şahin bənim quşımı **alır** gördüm. Gögdən ıldırım ağ-ban evim üzərinə **saqır** gör-düm... Quduz qurtlar evimi **dəlidir** gördüm. Qara dəvə əhsəm-dən qarvar gördüm. Qarğu kibi qara saçım uzanır gördüm, uza-

---

¹ İ.Vəliyev. Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində keçmiş zamanın ifadə formaları. Bakı, 2009, səh.155.

nıban gözümi örtür gördüm...” Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə modelində olan bu cümlələrdə budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra işlənib. Bu cümlələrin tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə modelində olması mətnin müasir şəklində daha aydın görünür: “Gördüm ki, yumruğumda bir şahin çırpınıb, quşumu əlimdən **alır**. Hündür evimin üzərinə göydən ildirim çaxdığını gördüm. Quduz qurdların evimi dəldiyini gördüm. Qara dəvənin ənsəmdən qapdığını gördüm. Gördüm ki, qara saçım qarğı kimi **uzanır**, uzandıqca gözümü örtür...”¹. Burada iki cəhət diqqəti cəlb edir: tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə modelinə uyğunlaşdırılmış cümlələrdə indiki zaman forması eynilə saxlanılıb: sadə cümlə modelinə uyğunlaşdırılmış cümlələrdə isə indiki zaman forması keçmiş zaman məzmunlu feli sifət şəkilçisi ilə əvəz edilib: şaqır-çaxdığını, dəlir-dəldiyini qarvar-qapdığını. Bu cür sadələş-dirmə (sonuncu nümunələr nəzərdə tutulur) -ar, -ır indiki zaman formasının məhz keçmiş zaman mənasında işləndiyini qabarıq şəkildə göstərir. Qeyd edək ki, -ar, -ır indiki zaman formasının keçmiş zaman mənasında işlənməsi “Dastan” poetikası, ümumən bədii üslub üçün səciyyəvidir. Burada İ.Tahirovun türkoloji ədəbiyyata, xüsusən də A.Axundovun “Dilin estetikası” (1985) kitabına istinadən söylədiyi fikirləri eynilə təqdim etməklə kifayətlənmək olar: “...bədii üslubda, canlı danışıq dilində, şifahi xalq yaradıcılığının müxtəlif janrlarında keçmiş zaman mənasında işlənmiş indiki zaman forması keçmişdə icra edilmiş iş və ya hərəkəti, mövcud olmuş halı daha canlı şəkildə verərək, oxucunu və ya dinləyəni həmin hərəkətlərin bilavasitə iştirakçısına çevirmək məqsədini güdür, bu yolla onun təsir gücünü artırır...”².

¹ Kitabı-Dədə Qorqud. 1988, səh.142.

² İ.Tahirov. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, 2007, səh.168-169.

Keçmiş zamanın ikinci dərəcəli morfoloji göstəriciləri sırasında idi (-d⁴), imiş (-miş⁴) formaları daha aktiv görünür. F.Cəlilov bu formaları modallıq bildirmə kontekstində təhlil süzgəcindən keçirib: “modallılıq bildirən şəkilçilərin müx-təlif qovuşması (kombinasiyası) zaman münasibətlərini dəyişə bilir. Məsələn, gələcək zamana aid modallıq idi, imiş formaları ilə qovuşduqda keçmişə bağlanır: alardı (al-ar-idi), alacaqmış (al-acaq-imiş)...”¹. Türkoloji ədəbiyyatda da “idi”, “imiş” hissəcikləri keçmiş zamanın mürəkkəb formaları müstəvisində, daha dəqiqi, uzaq keçmiş, qəti gələcəkli keçmiş, qeyri-qəti gələcəkli keçmiş, bitməmiş keçmiş və davamlı keçmiş formaları başlığı altında təqdim olunur². “Kitab”da idi, imiş formasının keçmiş zaman mənasında işlənməsindən bəhs edən Ə.Dəmirçizadə yazır: “...müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları dilində də keçmiş zamanda icra edilmiş işi müxtəlif tərzdə ifadə etmək üçün əsas “-dı...”, “-miş...”, “-ub...” keçmiş zaman şəkilçilərindən başqa, “-di”, “idi” və “-miş//-imiş” köməkçi fellərinin müxtəlif zaman şəkilçi-lərindən sonra fələ bitişdirilməsindən və qoşulmasından da istifadə edilmişdir...”³. Bu qeydlərə, eyni zamanda türko-logiyadakı digər nəzəri müddəalara istinad etməklə “Kitab”ın dilindəki idi(-d⁴), -imiş(-miş⁴) formalarının qrammatik semantikasını barədə aşağıdakıları söyləmək olar:

“-miş⁴ + -dı⁴ forması uzaq keçmişdə icra edilmiş iş və hərəkəti ifadə edir. Bu, “Kitab”ın birinci boyunun birinci cümləsindən görünür: ”Bir gün Qam Gən oğlu xan Bayındır yerindən **turmuşdı**”. “-miş⁴ + -dı⁴” forması sonrakı cümlələrdə eynilə təkrarlanır ki, bu da birbaşa uzaq keçmiş mənasını

---

¹ F.Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, səh.252.

² Müasir Azərbaycan dili. II cild, Bakı, 1980, səh.331-336.

³ Ə.Dəmirçizadə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, 1959, səh.88.

qüvvətləndirməyə, eyni zamanda ahəngdarlığın yaradılmasına xidmət edir: “Şami günligi yer yüzinə dikdirmişdi. Ala sayvanı gög yüzinə aşanmışdı. Biñ yerdə ipəg xalicəsi döşənmişdi”. Bir məqami da qeyd edək ki, bu cümlələrdə, daha doğrusu, “Kitab”ın birinci boyunun birinci abzasında temporallığın həm morfoloji (-miş⁴ + -d⁴), həm də sintaktik vasitələri (bir gün) keçmiş zaman mənasını ifadə edir. Bu isə o deməkdir ki, uzaq keçmiş mənası temporallığın morfoloji və sintaktik vasitələrinin zəncirvari bağlılığı, sintezi kontekstində yaradılıb. Qarşılaşdırmalar göstərir ki, “-miş⁴ + -d⁴” forması “Kitab”da üstün mövqedə görünür. Hətta I boyun 1-ci abzası boyların əksəriyyətində, demək olar ki, eynilə təkrarlanır. Burada IV boyun ilk abzasından bir neçə cümləni təqdim etməklə kifayətlənirik: “Bir gün Ulaş oğlu Qazan bəg yerindən turmuşdı. Qara yerin üzərinə otaxların tikdirmişdi. Biñ yerdə ipək xalicəsi döstərmiş idi...”. Bu cümlələrdəki turmuşdı, tikdirmişdi, döşətmışdi sözlərindəki “-miş⁴ + -d⁴” forması sonrakı cümlələrin xəbər-lərində də təkrarlanır: **aşanmışdı, dərilmışdi, salınmış idi, qurulmuşdı, düzilmışdi, oturmışdı.**

“-ar+ -d¹” forması iş və hərəkətin keçmişdə bəlli olmayan bir vaxtda yerinə yetirildiyini bildirir. Dilçiliyi-mizdə “-ar+ -d¹” morfemlərinin qeyri-qəti gələcəkli keçmiş zaman forması kimi təqdimi də təsadüfi deyil. Qeyd edək ki, “-miş⁴ + -d⁴” forması kimi, “-ar+ -d¹” forması da “Kitab”ın dili üçün səciyyəvidir: “Bəgləri basub, Qazan ögində otur**ardı**. Kimsəyə iltifat eyləməzdi”, “Kitab”ın dilindəki “-ar+ -d¹” formasının mətnin müasir şəklində bəzən “-ır+ -d¹” formasında verilməsinə rast gəlinir: “Oğuzın, ol kişi təmam bilcisiydi – nə diyərsə, olurdu. Gəibdən dürlü xəbər söyl**ərdi**. Həq təala anın köqlinə ilham ed**ərdi**...” – “O kişi oğuzların kamil bilcisi idi: nə deyirdisə, olurdu. Gələcəkdən qəribə xəbərlər söyləyirdi. Allah onun könlünə ilham verirdi”. Fikrimcə, mətnin qədim şəklindəki “-ar+ -d¹” (yuxarıdakı nümunə nəzərdə tutulur) bitməmiş keç-

mişin yox, qeyri-qəti gələcəkli keçmişin formasıdır. Çünki qeyri-qəti gələcəkli keçmiş zamanda “ifadə olunmuş iş və hərəkət bitməmiş keçmiş zamana nisbətən daha uzağa, həm də qeyri-müəyyən vaxta aid olur, digər tərəfdən, qeyri-qəti gələcəkli keçmiş zamanda daha çox təkrarlı iş, hal və ya hərəkət ifadə edilir”¹. Təqdim etdiyimiz nümunələrdəki xəbər söylərdi, ilham edərdi vahid-lərində də məhz qeyri-qəti gələcəkli keçmiş zamana aid xüsusiyyətlər müşahidə olunur. Qeyri-qəti gələcəkli keçmiş zaman formasının (-ar+ -dı) felin inkar şəkli ilə işlənməsinə “Kitab”da az təsadüf olunur: “-mə+-z+-lər+-di” (-mə + - z + -di).”işləməzlərdi” (işləməzdidər): “Hər nə iş olsa, Qorqud ataya tanışınca **işləməzlərdi**”.

“Kitab”ın dilində qeyri-qəti gələcəkli keçmiş zaman formasının (-ar²+ -dı⁴) ardıcıl verilmiş cümlələrin sonunda işlənməsi müşahidə olunur ki, bu da, bir tərəfdən, ahəngdarlıq yaratmağa, digər tərəfdən, isə poetik mənəni qüvvətləndirməyə xidmət edir:

Qaraqucda Qazlıq atuma binərdim!

Əgin bərk dəmür tonım geyərdim!

Qara polad uz qılıcım belümə bağlardım!

Alın-başa qunt işığım urardım!

Qarğu talı altmış tutam sügümü əlümə alurdım.

Ala gözlü bəgləri yanıma salardım!

Qavat, mən bu işi tuysam, saña böylə gəlürmiydim?!...

Bu parçadakı alurdım (alırdım) və gəlürmiydim (gələrdim-mi) fellərində “-ar² + -dı⁴” əvəzinə, “-ur+ -dı” forması işlənilib ki, bu da normal hesab oluna bilər. Çünki tarixən həmin formalar sinonim morfemlər kimi işlənilib. Təqdim etdiyimiz parçanın ümumi semantik yükü “- ar² + -dı⁴” ilə yanaşı, “-ır⁴+ -dı⁴” formasının da qeyri-qəti gələcəkli keçmiş zaman mənəsində işləndiyini göstərir. Həmin sözlərin mətnin müasir şəklində (Bakı,

---

¹ Müasir Azərbaycan dili. II cild, Bakı, 1980, səh.335.

1988-ci il nəşri nəzərdə tutulur) “alurdım = götürərdim”, “gə-lürmiydim = gələrdim?!” şəklində sadələşdirilməsi də dediklə-rimizi sübut edir. Bütün bunlar bir həqiqəti də söyləməyə imkan verir: təhkiyəçi “döyüşə hazır vəziyyətdə olmamaq” semantikasını qeyri-qəti gələcəkli keçmiş zaman formasının (-ar² + -dı⁴) təkrarlanması kontekstində ustalıqla canlandırma bilib.

“Kitab”ın dilində “-ar + -dı” formasının bitməmiş keçmiş zaman mənasını bildirməsi də qabarıqlığı ilə seçilir: “...kafər qızları al şərabi altun ayaqla Qalın Oğuz bəglərinə gəzdirirlərdi... Çırğab-çırğab çadır otaq bağışlardı. Qatar-qatar dəvələr bağışlardı. Oğlı Uruz qarşusunda yay söykənib turardı...”. Buradakı “gəzdirirlərdi” (gəzdirirdilər) sözlən-dəki “-ır+-lər+-di” (-ır+-di...) bitməmiş keçmiş zaman mənasını ifadə etdiyi kimi, “bağışlardı” və “turardı” sözlərin dəki “-r (-ar)+dı” forması da həmin qrammatik mənanı yerinə yetirir.

Müşahidələr göstərir ki, “Kitab”ın dilində bitməmiş keçmiş zaman mənası təkcə “-ar² + -dı⁴” yox, həm də “-ır⁴ + -dı⁴” forması ilə ifadə olunub: olurdu. “Oğuzın, ol kişi təmam bilicisiydi – nə di-yərsə, **olurdu**”; oturlardı (otururdular). “Yeyüb-ıçüb oturlardı”.

“-ır⁴ + -mış⁴” forması bitməmiş keçmiş zaman məna-sını bildirir. “Kitab”ın dilində “-mış + -dı”, yaxud “-ar + -dı” forma-ları ilə müqayisədə bitməmiş keçmiş zaman mənasını ifadə edən “-ır⁴ + -mış⁴” formasına az təsadüf olunur: istə-yirmişsən. “...bir cılasun bahadır istəyirmişsən, anuñ arqasında yeyəsən-ıçəsən, xoş keçəsən!...”

“-mə + -z + -miş” forması qeyri-qəti gələcəkli keçmiş zaman mənasını ifadə edir: “Oğul, sən qız istəməzmişsən...”.

“-maqda² + idi” forması iş və hərəkətin keçmişdə davamlı şəkildə icra edildiyini bildirir. “Kitab”ın dilində bu formaya az rast gəlinir: yeməkdə-ıçməkdə idi. “Məgər ol günlər kafərlərin ağır günləriydi. Hər biri yeməkdə-ıçməkdə idi”.

“Kitab”ın dilində felin vacib şəklinin “-maq² + gərək” formasının “idi” hissəciyi ilə işlənməsinə təsadüf olunur ki, bu

da gələcək deyil, keçmiş zamana aid iş, hal və hərəkəti bildirir: “Baba, bu sözi sən maña diməmək gərək idiñ”. Bu tip nümunələr “Kitab”ın dilində üstün mövqedə görünür.

“- sa^2 (şərt şəklinin şəkilçisi) + - $dı$ (idi)” forması keçmiş zamana aid iş, hal və hərəkəti ifadə edir: bilsəydim. “Aruz maña bu işi edəcəğini bilsəydim, Qaraqucda Qazluq atuma binərdim!”

“- a^2 (arzu şəklinin forması) + - $dı^2$ (idi) → $aydı^2$ ” forması situasiyadan asılı olaraq keçmiş zamana aid şərt mənasını reallaşdırır: qurtaraydım. “Altun–aqça gücinə salubanı səni qurtaraydım, oğul!”

“- $ası^2$ (lazım şəklinin şəkilçisi) + - $dı$ (idi)” forması keçmiş zamana aid iş, hal və hərəkəti ifadə edir: xərab olasıydı. “Ölməgə-yitməgə getməmişdim, yatacaq yerim genə bu xərab **olasıydı**”. Bu cümlədəki “genə” (yenə) zərfi hadisə və hərəkətin təkrarlılığını, davam etməsini, “getməmişdim” feli uzaq keçmişini ifadə edir. “Yatacaq” sözü isə gələcək zaman məzmunlu feli sifətdir. Bu da temporallığın bir neçə vasitəsinin bir cümlə daxilində təzahürü kimi dəyərləndirilə bilər. Bir cəhəti də qeyd edək ki, “Kitab”ın dilində “- $ası^2$ + - $dı$ (idi)” formasına az təsadüf olunur.

Məlumdur ki, idi, imiş morfemləri isim və isimləşə bilən sözlərə qoşulduqda keçmiş zaman mənasını bildirir. Bu cəhət “Kitab”ın dilində də özünü göstərir: “Oğuzıñ, ol kişi təمام **bilicisiydi**”; “Ulu oğlınıñ adı **Əgrək idi**”; “Qazana **düşmən imişsən**, bildim! – dedi”.

- $dıq^4$ və - $mış^4$ feli sifət şəkilçiləri keçmiş zamanın ikinci dərəcəli morfoloji göstəriciləri sırasında hesab olunur. Felin keçmiş zaman şəkilçiləri əsasında yaranmış bu şəkil-çilərin hər birinin qrammatik semantikasına “Kitab”ın dili kontekstində diqqət yetirək:

- $dıq^4$ *feli sifət şəkilçisi*. - $dı^4$ şühudi keçmiş zaman şəkilçisinin etimoloji əsaslarından bəhs edərkən belə bir ehtimalı qeyd etmişik (əvvəlki səhifələrdə geniş şəkildə izah olunur): döng (Günəşin dönməsini ifadə edən “dön” felinin allomorflarından

biri) → dünq → -duq//-dük (keçmiş zamanın ilkin forması) → -duq//-dük (feli sifət şəkilçisinin ilkin forması) → +mənsubiyyət şəkilçiləri =-dığım⁴, -dığın⁴, -dığı⁴, -dığımız⁴, -dığınız⁴, -dığı (müasir Azərbaycan ədəbi dilində sabitləşmiş feli sifət şəkilçisi).

Türkoloji ədəbiyyatda -duk, -dük feli sifət şəkilçisinin bir sıra qədim türk mənbələrində işləndiyi göstərilir. Məsələn, Göytürk dilində: **barduk** yirdə (getdiyini yerdə), **eşitmədük** bodun...; “Oğuznamə”də: “**Toğmadıq** oğlana ad qoma”; “**Yenmədik** aşa dua qılınmaz”; “Taş **qopduq** yerdə ağır olur”,... “Kitab”ın dilində isə -duk, -dük forması müstəqil şəkildə yox, mənsubiyyət şəkilçiləri ilə birlikdə işlənmişdir: -digim . “Toquz ay tar qarnımda **götürdigim** oğul!”; “İmdi qanı **dedigim** bəg ərənlər?”; -dügi. “Ağam Beyrək gedəli bizə ozan **gəldügi** yox”... Bu nümunələrdəki -digim, -dügi feli sifət şəkilçilərinin keçmiş zamanı ifadə etməsi aydın şəkildə görünür.

“Kitab”ın dilində -dıq⁴ feli sifət şəkilçisinin mənsubiyyət və yerlik hal şəkilçiləri ilə qovuşuq vəziyyətdə işlənməsi də özünü göstərir: duğımda. “Solım ələ baqdu**ğımda**”; digində. “Beyrək yayı gördügendə yoldaşların andı...”; dügində. “Yelisi qara Qazlıq atın bindügendə...”. Ə.Dəmirçizadənin fikrincə, bu tip nümunələrdəki -duğımda, -duğında, -dügümdə, -dügümdə morfemləri feli bağlamalardır¹. Türkologiyada isə bu şəkilçilər daha çox keçmiş zaman məzmunlu feli sifət formaları kimi təqdim olunur. Burada problemə tarixi-lingvistik müstəvidə aydınlıq gətirmiş S.Əlizadənin fikirlərini eynilə təqdim etmək lazım gəlir: “digimdə formasındakı -im əlamətini şəxs sonluğu hesab etmək olmaz; çünki həmin əlamət “mübtədə ilə xəbərin şəxsə görə uzlaşması” təzahürü deyildir. Feli bağlama forması təşəkkül tapana qədərki mərhələnin, hələlik -də şəkilçisini qəbul etməmiş feli sifətin (-digim) “qalığı”dır. Beləliklə, -digimdə formasındakı -im üsürü yenə də mənsubiyyət əlaqəsini ifadə edir. Başqa sözlə, “gəldiyimdə” söz forması “gəldiyim vaxt”, “mən gələndə” kimi anlaşılır...”².

¹ Ə.Dəmirçizadə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, 1959, səh.110.

² S.Əlizadə. Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili. Bakı, 1985, səh.73-74.

“Kitab”ın dilində zaman məzmunlu -dıqda, -dikdə feli bağlama şəkilçisinin müstəqil şəkildə işlənməsi də müəllifin dediklərini qüvvətləndirir: “Saqallu boz ac turğay sayradıqda”; “Hər kişi sözün söylədikdə”. “Kitab”ın poetik strukturunda rəngarəngliyi və zənginliyi qabarıq şəkildə görünən epiforalar daxilində keçmiş zaman məzmunlu -duğı feli sifət şəkilçisinə rast gəlinir:

“...Ağam Beyrək gedəli bizə ozan gəldüğü yoq.

Əgnimizdən qaftanımız alduğu yoq.

Başımızdan gecəligümüz alduğı yoq.

Buynuzı burma qoçlarımız alduğı yoq” (D-107)

Bu parçada eyni söz daxilində üç dəfə təkrarlanmış -duğı morfemi həm ahəngdarlığı təmin edən, həm də poetik mənanı gücləndirən vasitələrdən biri kimi çıxış edir.

-miş⁴ feli sifət şəkilçisi. “Kitab”ın dilində keçmiş zaman məzmunlu -miş⁴ feli sifət şəkilçisi üstün mövqedə görünür. Burada bir neçə nümunəyə mətn daxilində diqqət yetirək:

qurumuşca köks. “Qurumuşca köksimdə südim oynar”

tikilmiş otax. “Qıraq yerdə tikilmiş otaxlarıñ o zalım yıqdırdı ola, qardaş”.

qoyun görməmiş qoç. “Biñ dəxi qoyun görməmiş qoç gətiriñ”...

Birinci növ təyini söz birləşməsinin asılı tərəfi kimi işlənməmiş yuxarıdakı feli sifətlər müasir dilimiz üçün də səciyyəvidir.

Feli bağlama şəkilçiləri. “Kitab”ın dilində işlənməmiş bir sıra feli bağlama şəkilçiləri cümlənin ümumi məzmununu keçmiş zamanla bağlayır. Heç şübhəsiz ki, bu cür bağlılığın nüvəsində keçmiş zamanın əsas morfoloji göstəriciləri dayanır. Feli bağlama şəkilçiləri də ikinci dərəcəli morfoloji göstəricilər kimi keçmiş zamanın əsas morfoloji göstəricilərinin qrammatik semantikasını konkretləşdirməyə, qüvvətləndirməyə xidmət edir. Bu, aşağıdakı nümunələrdə açıq-aydın şəkildə görünür:

-ib⁴: çəkdirüb-çəkdirib. “Qazlıq qoca atın çəkdirüb bütün bindi”. Bu cümlədəki “çəkdirüb” feli bağlamasında tərz mənası ilə yanaşı, zaman mənası da qabarıq şəkildə görünür. Hətta

şühudi keçmiş zamanda işlənmiş “bindi” (mindi) xəbərinin semantik yükü elədir ki, “çəkdirüb” feli bağlaması “çəkdi” şəklində işləndikdə belə cümlənin semantik yükündə ciddi bir dəyişmə baş vermir: “Qazlıq qoca atın çəkdi, bütün bindi”;

–anda²: atanda. “Ox atanda mən sənə oxunma yarmadım?”; “Hər atanda on iki batman taş atardı”. Bu nümunələrdəki -anda feli bağlama şəkilçili söz (atanda) şühudi keçmiş və qeyri-qəti gələcəkli keçmiş zaman formalarını qəbul etmiş sözlərin (yardı, atardı) qrammatik semantikasını qüvvətləndirib;

–kən: qovarkən. “Oğlan keyiki qovarkən babasının ögindən gəlüb-gedərdi”; söhbət edərkən. “Günlərdə bir gün Yegnək oturub bəglərilə söhbət edərkən Qaragünə oğlu Budağ ilə üz düşmədi”;

–gəc//cək, -caq, -icək: digəc. “Çoban böylə digəc Qazana qəhər gəldi”; görəcək. “Ayğurları görəcək bəgəndi”; görəcək. “Köpəkləri görəcək qas-qas güldi”;

–ınca: çıxınca (çixınca). “Ağ ətindən qan çıxınca dögdilər”;

–madan: yumadan. “əlin-yüzün yumadan obanın ol ucundan bu ucına – ol ucına çarpışdırdı”;

–əli: gedəli. “Beyrək gedəli Bam-bam dəpə başına çiqdınmı, qız?!”; gedəli. “Sən gedəli, xanım, arquru yatan Ala tağların avlanmamışdır”;

–duqca: urduqca. “Urduqca böyüdi”;

Nümunələrdəki feli bağlama formalarının hər biri keçmiş zaman mənasını qüvvətləndirən ikinci dərəcəli morfoloji göstəricilər kimi çıxış edir.

İNDİKİ ZAMANIN ƏSAS MORFOLOJİ GÖSTƏRİCİLƏRİ

Bəllidir ki, keçmiş və gələcək zamanlar indiki zamana görə müəyyən olunur. Bu mənada “gələcək zamanın qrammatik formaları nisbətən sonrakı dövrlərdə formalaşmış” tezisi bütün

parametrlərinə görə inandırıcıdır. Burada Ə.Dəmirçizadənin bir fikrinə diqqət yetirək: “...gələcək zaman məfhumu digər (keçmiş və indiki) zaman məfhumlarından sonra əmələ gəldiyi üçün, dildə də, gələcək zaman bildirən xüsusi əlamət, keçmiş və indiki zamanları bildirən xüsusi əlamətlərdən sonra yaranır. Hətta bəzən, gələcək zaman məfhumu olduğu halda, gələcək zaman üçün xüsusi şəkilçi hələ təşəkkül etməmiş olur. Belə hallarda, çox zaman, nisbətən daha əvvəl təşəkkül etmiş olan indiki zaman əlaməti müvəqqəti olaraq, gələcək zamanı da bildirmək üçün işlənir”¹. Müəllif qrammatik zamanların, xüsusən də gələcək zaman formalarının yaranma və inkişaf tarixini düzgün müəyyənləşdirib. Bu baxımdan indiki və gələcək zamanlara məxsus qrammatik formaların etimologiyası ilə bağlı deyilmiş bəzi fikirləri nəzərdən keçirək:

-ır⁴ şəkilçisi “yeri” fel kökündən törəmişdir (K.Foy); -ır⁴ şəkilçisi “yor”dan törəmişdir, “yor” isə “yadır” sözü əsasında yaranıb (F.E.Korş); indiki zamanın qrammatik forması yat, dur, otur, yür fellərindən törəyib (B.Serebrennikov); “yor” morfoloji əlaməti hərəkət bildirən “yürü” feli əsasında yaranıb (M.Ergin); -ır⁴ şəkilçisi “a – a + tutur” modelinin inkişafı əsasında real-laşib (M.Şirəliyev); indiki və qeyri-qəti gələcək zaman göstəriciləri kimi diferensiallaşmış – ır// -ar şəkilçilərini də eyni mənşəli hesab etmək olar (F.Cəlilov)...

-acaq² qəti gələcək zaman şəkilçisinin iki modelin inkişafı əsasında yarana bilməsi ehtimal edilir: “a+jak+a” feli bağlama şəkilçisi; “jak<çanq< -can” ismi ad (V.Banq); -acaq² şəkilçisi “a+jak” formasından törəmədir: “-a” “kay” əsasında yaranıb, “jak”la (“çaq”la) eyni semantik yuvaya daxil olur (İ.Deni); -acaq² qəti gələcək zaman şəkilçisi zaman məzmunlu “çağ” sözü əsasında yaranıb (Z.Tağızadə); -acaq² şəkilçisi -ey// -yey şəkilçisindən törəmişdir; -acaq şəkilçisi -a iltizam forması və ya -an feli sifət şəkilçisi ilə zaman məzmunlu “çağ” sözünün

---

¹ Ə.Dəmirçizadə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, 1959, səh.89.

qovuşmasından yaranıb (A.Axundov); -acaq² forması -a feli bağlama şəkilçisi və -caq (<çağ?) şəkilçilərinin qovuşması nəticəsində yaranıb (F.Cəlilov);

Göründüyü kimi, indiki və gələcək zaman formalarına müxtəlif prizmalardan yanaşılıb. Açığını deyək ki, bu izahların hər biri ilə müəyyən mənada razılaşmaq da olar. Amma şühudi keçmiş zaman şəkilçisinin etimologiyası ilə bağlı təqdim etdiklərimiz konkret desək, “dönq (Günəşin dönməsini (əyilməsini) ifadə edən “dön” felinin ilkin formalarından biri) →dünq→dük (keçmiş zamanın ilkin forması) = -d⁴ şühudi keçmiş zamanın tam sabitləşmiş forması” kimi tezislər problemə tam yeni müstəvidə yanaşmağı diktə edir. İlk olaraq qeyd edək ki, “dön//dünq→dük= -d⁴” modelinin assosiativliyi “indiki və gələcək zamanın qrammatik formaları da Günəş işığının hərəkət trayektoriyasına uyğun şəkildə yaradılıb” – fikrini reallaşdırır. Bu mənada aşağıdakı arqumentlərə diqqət yetirək:

– qədim türk abidələrinin dilində işıq, parıltı anamlı yarık//yaruk//yar, eyni zamanda işıldamaq, parlamaq, işıqlanmaq anamlı “yaru” sözü işlənib. “Tan tanlardı udu yir yarudı, udu kün toğdı... Dan söküldü, ardınca yer işıqlandı, ardınca gün doğdu”¹. Deməli, “yar” sözü Günəş işığı görünən an, vaxt mənasını da ifadə edə bilərdi. Qeyd edək ki, indiki zaman mənası Günəş işığının hərəkət trayektoriyasına uyğun olaraq hər saniyə dəyişir: geridə qalan hər saniyə keçmiş zaman olursa, irəlidə gözlənilən hər saniyə də indiki və gələcək zaman olmaqla növbələşir. Hər üç halda, daha dəqiqi, hər üç zamanda meyar məhz Günəşin hərəkət trayektoriyası götürülə bilər. Bu mənada qədim türk dilindəki işıq, parıltı anamlı “yar” sözünün qrammatik zaman funksiyasında çıxış edə bilməsi qədim türk düşüncəsi üçün məntiqli və təbii hesab oluna bilər;

– işıq, parıltı anamlı “yar” leksemi ilə indiki və gələcək zaman formaları fonetik tərkibcə çox yaxındır. Məsələn, Orxon-

---

¹ Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, 1993, səh.192, 197.

Yenisey abidələrindəki -ır⁴ (indiki zaman forması), -ar² (qeyri-qəti gələcək zaman forması), “Kitab”ın dilindəki -ar, -ər, -ur, -ür (indiki və gələcək zaman forması) şəkilçiləri ilə “yar” sözü fonetik tərkibcə oxşardır. Türkiyə türkcəsində -yor, türk-mən dilində -yar, -yər şəklində işlənən indiki zaman formaları isə bütün parametrlərinə görə “yar” leksemi ilə eyni xətdə birləşir;

– qədim türk yazılı abidələrində, o cümlədən “Kitab”ın dilində işlənmiş gələcək zaman məzmunlu “yarın” (sabah) isminin kök morfemi (yar) forma və semantikasına görə həm “yar” leksemi, həm də indiki və gələcək zaman formaları (-ar², -ır⁴, -yor, -yar, -yər) eyni yuvaya daxil olur. Əlavə edək ki, “yarın” (sabah) sözü Türkiyə türkcəsində ədəbi dil səviyyəsində eynilə mühafizə olunur;

– yuxarıdakı qeydlər -acaq² gələcək zaman formasının etimoloji əsaslarına da işıq sala bilər. Fikrimizcə, -acaq² forması zaman məzmunlu iki morfemin (-a+çağ) sintezi əsasında yaranıb: bunlardan birincisi “yar” leksemi əsasında yaranmış -ar² (indiki və gələcək zaman forması) şəkilçisinin qısaldılmış forması (-a²) kimi görünür. “Kitab”ın dilində işlənmiş ölə (ölər), qala (qalar) forması da (“Yarınkı gün mən öləm, oğlum qala” – “Sabahkı gün mən ölərəm, oğlum qalar”) -acaq² şəkilçisindəki “-a” elementinin “-ar” şəkilçisinin qalığı olduğunu təsdiqləyir. Yeri gəlmişkən, bu barədə türkologiyada kifayət qədər bəhs olunub. Məsələn, bu problemi Orxon-Yenisey abidələri kontekstində araşdırmış Ə.Rəcəbli yazır: “Qədim türk yazılı abidələrinin dilində felin indiki-gələcək zamanı fel əsaslarına samitlə bitən fellərdə -a, -ə, saitlə bitən fellərdə -y şəkilçisini artırmaqla əmələ gəlir. İndiki-gələcək zamanda zaman şəkilçisindən sonra şəxs əvəzlilikləri ilə eyni fonetik tərkibə şəxs şəkilçiləri artırılır; məsələn; ...iliniz üçün kazğanu öz kuy yıta siz (Y28) ”eliniz üçün qazanaraq öz eviniz üçün ağlayırsınız”. İniliş böri uça (Y28). “Kiçik qardaşım qurd uçar...”¹. Yaxud “a” elementinin mənşəyi

---

¹ Ə.Rəcəbli. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. I hissə, Bakı, 2006, səh. 562-563.

ilə bağlı fikirləri saf-çürük edən, eyni zamanda problemə tarixi-linqvistik prizmadan yanaşan K.Bəşirov göstərir: "...əksər dilçilər bu fikri dəstəkləyirlər ki, "a" elementi indiki və ya qeyri-müəyyən gələcək zamanın şəkilçisi "-ar"-dan samitin düşməsi ilə yaranmışdır. Bunu müasir türk dillərinin bir çoxunda "a" və "ar" elementlərinin indiki zaman funksiyasında paralel işlənməsi də sübut edir: baram-barırım (başqırd); barüma–barırma (qaraçay-balkar); kələsən-kələrsən (özbək) və s."¹; -acaq² şəkilçisinin "caq" elementinin vaxt, zaman anlamlı "çağ" sözü əsasında yaranması da türkoloji ədəbiyyatda kifayət qədər əsaslandırılıb. Bu mənada "yar (ışığı) → ar → a + çağ (-caq²) = -acaq²" modeli real hesab oluna bilər. Daha asan qavranılsın, - deyə -acaq² gələcək zaman formasının mənşəyi ilə bağlı nisbətən sadə bir modeli də təqdim etməyi zəruri hesab edirik: "yarın (sabah) + çağ (vaxt, zaman) = yar + çağ + - ar + çağ = -a² + -caq² = -acaq²".

Yeri gəlmişkən, türkologiyada "çağ" sözünün sinkretik kökünə də münasibət bildirilib. Məsələn, B.Xəlilov yazır: "sa – sinkretik kökü "vaxt, zaman" mənasında da olmuşdur: sa = çak. Bu fakta görə deyə bilərik ki, "vaxt, zaman" mənalı "çağ" sözü ilə sinkretik sa – kökü arasında əlaqə vardır. sa~ça – (ça – k//çağ)² ...

Yekun olaraq qeyd edək ki, -acaq² şəkilçisinin forma-laşma və inkişaf tarixi də maraqlıdır. Müşahidələr göstərir ki, "Kitab"ın dilində -acaq² şəkilçisi qəti gələcək zamanın qrammatik forması kimi yox, gələcək zaman məzmunlu feli sifət şəkilçisi kimi işlənib. Məsələn, "Bu yığılacaq evdə un yoq...". Bu tip cümlələrdəki -acaq² şəkilçisinə münasibət bildirən Ə.Dəmirçizadə yazır: "Bu şəkilçi haqqında nə M.Kaşğari "Divan"ında, nə də İbn Mühənnə lüğətində heç bir məlumat yoxdur. Bu şəkilçi, ola bilsin ki, son dövrlərdə törəmiş; buna görə də bu şəkilçinin "Kitabi-Dədə Qorqud"da hər hansı bir mənada işlənməsi, ümu-

---

¹ K.Bəşirov. Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik morfemlər. Bakı, 2009, səh.141.

² B.Xəlilov. Fellərin ilkin kökləri. Bakı, 1998, səh. 150.

mən felin gələcək zaman şəkilçisi olan “-acaq, -əcək” morfeminin tarixi nöqteyi-nəzərindən də tədqiq edilməli bir faktdır”¹.

Türkoloji ədəbiyyatda indiki və gələcək zaman forması kimi “-r” şəkilçi morfemindən də geniş şəkildə bəhs olunub. Burada bəzi izahları saf-çürük etmək lazım gəlir. İlk olaraq Ə.Dəmirçizadənin fikirlərinə diqqət yetirək: “Buradakı cümlə-lərdən birincisində (“Kitab”dan verilmiş cümlələr nəzərdə tutulur – Ə.T.) “uyu – r” sözündə, ikincisində isə “ağla-r”, “bozla-r” sözlərində işlənən “-r” şəkilçisi indiki zaman mənasında “-yur” (uyu-yur), “-yır” (ağla-yır, (bozla-yır) əvəzinə işlənmişdir. XI əsrin məşhur dilçisi M.Kaşğari də ümumən türk dillərində, o cümlədən oğuz, qıpçaq dillərində də “-r” hərfinin həm indiki zaman, həm də gələcək zaman üçün işləndiyini “Kitabi-divani-lüğət ət-türk” əsərində ətraflı surətdə izah etmişdir”². Bu cür fikirlər başqa türkoloqlar tərəfindən də söylənilib. Məsələn, A.Axundov yazır: “...bir çox şivələrimizdə qeyri-qəti gələcək zaman “r” ünsürünü ikinci şəxsdə də müha-fizə edə bilir. Buna əsaslanaraq ilk baxışda belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, “r” forması daha qədimdir və “r”-in ikinci və üçüncü şəxslərdə “z”-yə çevrilməsi nisbətən yeni hadisədir”³. Yaxud Ə.Dəmirçizadənin fikirlərinə istinad edən E.Əzizov göstərir: “-r” şəkilçisinin indiki-gələcək zaman məzmunu ifadə etməsinə ədəbi dilin sonrakı dövrlərində də rast gəlinir: Nə surətdir ki, oxurlar bu ismi eyni-zat andan (Nəsimi); Gül yüzün dövründə xəttin kim oxur qul Kışvəri; Məzarım üstünə hərdən nədən ağlar bəhar ayrı (Kışvəri)... Müasir Azərbaycan dili şivələrində saitlə bitən bəzi fellər -yır, -yir, -yur, -yür şəkilçisinin dəyişikliyə uğraması ilə əlaqədar olaraq zaman şəkilçisi kimi -r formantını qəbul edir, çox vaxt zaman şəkilçisinin saiti felin sonundakı saitlə birləşərək uzun sait variantı əmələ gətirir. Şübhə yoxdur ki, indiki zaman şəkil-

---

¹ Ə.Dəmirçizadə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, 1959, səh.63

² Yenə orada, səh.93-94.

³ A.Axundov. Qeyri-qəti gələcək . Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı. II cild, Bakı, 2013, səh.183-184.

çisində özünü göstərən bu xüsusiyyət tarixən formalaş-mışdır...”¹. Müəllifin sonuncu fikirləri təkcə müasir şivələ-rimize deyil, həm də ümumən qədim türk dilinə aid səciyyəvi xüsusiyyət-dir. Belə ki, qədim türk dilində indiki də gələcək zaman şəkilçisi kimi müstəqil “-r” şəkilçisindən yox, “-ar²” şəkilçisindəki “a” saitinin düşməsi nəticəsində yaranmış “-r” (əslində, -ar²) şəkilçisindən bəhs etmək olar. Burada M.Kaşğarının fikirlərini eynilə təqdim etmək lazım gəlir: “... müzare şəkli fellərin hamısında “r” ilə düzəldilir. Sözün sonunda “r” hərfi varsa, ikinci “r” əlavə edilir. Birinci “r” sözün kökündə mövcud olan “r”-dir, ikincisi isə müzare və istiqbal hərfi olan “r”-dir... Oğuzlar dildə sürət naminə bəzi fellərdə müzare şəkilçisində olan iki “r”-dən birini atırlar və sözü əmr şəkli kimi bir “r” ilə tələffüz edirlər...”². Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, qədim türk dilində -ar² şəkilçisi sonu samitlə bitən sözlərə qoşulduqda eynilə (-ar²) işlənibsə, sonu saitle bitən sözlərlə qoşulduqda “a” saitini itirmiş vəziyyətdə (-r) işlənib. Yazılı abidələrin dilinə nəzər salmaq: -ar² şəkilçisi-nin sonu samitlə bitən sözlərə qoşulması: təz + ər = təzər (qaçar), us + ar = usar (qabaqlayar) (Orxon-Yenisey abidələri); qov + ar = qovar, ur + ar = urar, götür + ər = götürər (“Kitab”); -ar² şəkilçisinin sonu saitle bitən sözlərə qoşularkən saitini itirmiş vəziyyətdə işlənməsi: ağla + -ar = ağlar, uyu + -ar = uyur, bozla + -ar = bozlar (“Kitab”). Burada bir məqam da yada düşür: M.Kaşğarının “Divan”ında sonu saitle bitən fellərə -yür şəkilçisinin artırılması da özünü göstərir: kərgə + yür = kərgəyür (yaraşar); əmgə + yür = əmgəyür (uzaşar) (I, 367-368). “Divan”da məhdud dairədə işlənmiş -yür morfemi də təkcə bir samitdən ibarət “-r” elementini indiki və gələcək zaman forması kimi təqdim etməyə imkan vermir. Yaxud “Kitab”ın dilində -ar² indiki-gələcək zaman formasının “r” səsini itirmiş vəziyyətdə işlənməsi (öləm – ölərəm mənasında, qala–qalar

¹ E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, səh.193.

² M.Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. II cild, Bakı, 2006, səh.59-60.

mənasında) indiki-gələcək zaman şəkilçisi kimi “-r” morfeminin varlığından bəhs etməyin düzgün olmadığını göstərir.

-ar, -ər, -ur, -ür formasının indiki zaman funksiyasında çıxış etməsini “Kitab”ın dili üzrə nəzərdən keçirək. Araşdırmalar göstərir ki, “Kitab”ın dilində indiki və gələcək zamanların qrammatik formalarından bəhs edən ilk alimlərdən biri də Ə.Dəmirçizadə olub. Müəllif haqlı olaraq qeyd edir: “Kitabi-Dədə Qorqud” dilində, deməli, ümumxalq dili halında təşəkkülətmə dövründəki Azərbaycan dilində, indiki zaman və müzare-gələcək zamanlar eyni şəkilçilərlə (“-r, -ər, -ar, -ür, -ur” şəkilçilərilə) ifadə edilmişdir, yəni hər zamanı ifadə edən xüsusi şəkilçi hələ ayrılmamış və müstəqil halda təbəllür etmə-mişdi”¹. Bu, o deməkdir ki, -ar, -ər, -ur, -ür şəkilçi morfemlərinin indiki və ya gələcək zaman mənasında işlənməsi mətnin ümumi semantik yükünə istinadən müəyyənləşir. Burada iki nümunəni qarşılaşdıraraq: “Dünlə kərvan keçdigin turğay **bilür**”; “Yazıda-yabanda keyiki qoar, səniñ ögünə gətürər”. Birinci cümlədəki “bilür” sözü müasir Azərbaycan dili baxımından indiki zaman formasında işlənmiş bir söz kimi görünür. Əslində isə qeyri-qəti gələcək zamanda olub, ümumi zaman mənasını ifadə edir. İkinci cümlədə “qoar” (qovar) və “gətürər” sözlərindəki -ar² qeyri-qəti gələcək zaman forması kimi görünsə də, indiki zaman funksiyasındadır. Mətnin sadələşdirilmiş şəkli (1988-ci il Bakı nəşri nəzərdə tutulur) də dediklərimizi təsdiq-ləyir: “Gecə ikən karvan keçdiyini torağay bilər”; “Çöldən-düzdən keyiki qovur, sənin qabağına gətirir...”. Bu faktlar bir daha sübut edir ki, “Kitab”ın dilində -ar, -ər, -ur, -ür qrammatik zaman formaları differensiallaşmamış vəziyyətdə olub.

-ar, -ər, -ur, -ür morfemlərinin indiki zaman mənasında çıxış etməsi aşağıdakı nümunələrdə də müşahidə olunur:

ögərsən (öyürsən). “Altundağı alaca atun nə ögərsən?”

düşər (düşür). “Köpək Qazanın atının ayağına çap-çap düşər...”

¹ Ə.Dəmirçizadə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, 1959, səh.94.

bilürmisin (bilirsənmi). “Oğul, oğul, ay oğul! Bilürmisin nələr oldu?”

Bu nümunələrdəki “öğər” və “düşər” sözlərinin indiki zamanda olması mətnin ümumi semantik tutumuna əsasən müəyyən edilir.

“Kitab”ın dilində -ar² (indiki zaman forması) morfemini qəbul etmiş sözlərin mətn daxilində ardıcıl sıralanması ilə ahəngdarlığın yaradılması da müşahidə olunur:

“Qadın ana! Qarşum alub nə bögrərsən?

Nə bozlarsan, nə ağlarsan?

Bağrım la yürəgim nə tağlarsan?

Keçmiş mənim günimi də ahdırarsan?...”

Bu parçadakı -ar² şəkilçili sözlərin hər biri indiki zamanadır: bögrərsən – böyürürsən (inləyirsən), ağlarsan – ağlayırsan, tağlarsan – dağlayırsan, ahdırarsan – andırırsan. Bu cür sadələşdirmə mətnin ümumi semantik yükü ilə birbaşa bağlanır.

İNDİKİ ZAMANIN İKİNCİ DƏRƏCƏLİ MORFOLOJİ GÖSTƏRİCİLƏRİ

“Kitab”ın dilində indiki zaman mənasını ifadə edən ikinci dərəcəli morfoloji göstəricilərə az təsadüf olunur. Nümunə kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

-a² (felin arzu şəklinin qrammatik forması) indiki zaman mənasını ifadə edir: “Haqluya həqqi **dəgə**, haqsuza yüzi qaraluğı **dəgə**”. Bu cümlədəki “-ə” formasının indiki zamanı bildirməsi əvvəl işlənmiş cümlədəki “-ur” indiki zaman forması ilə də təsdiqlənir: “Sağdan gedəni sağ **alur**, soldan gedəni sol **alur**” (D-111);

-an² feli sifət şəkilçisi. Bu şəkilçinin etimologiyası ilə bağlı türkologiyada bir neçə fikir var: “a (yönlük hal şəkilçisi) + n (hərəkətin nəticəsini ifadə edən şəkilçi) = an²; -qan, -kən şəkilçisindən törəmədir. K.Bəşirov bu fikirlərin heç birini qəbul etməyərək yazır: “-an, -ən feli sifət şəkilçilərinin mənşəyi barədə biz də bir neçə söz deyərək mövzunu qapatmaq istərdik. Bizə belə gəlir ki,

bu şəkilçinin mənşəyini vaxt, zaman məz-munlu “an” ismində aramaq lazımdır. **Haçan, qaçan, haçağ, görcək** sözlərində olduğu kimi, feli sifət şəkilçisi funksiyasında da -an, -ən öz zaman məzmununu qoruyub saxlaya bilmişdir. Məhz buna görə də qoşulduğu fellərdə -an, -ən göstəricisi digər zaman göstəriciləri (-dı⁴, -mı⁴) kimi vaxtı konkret deyil, ümumi şəkildə ifadə edir və ya istənilən zamanla bağlı ola bilər...”¹. Müəllifin fikirləri inandırıcı görünür. Amma mövzunu “qapatmaq” yox, ona yeni müstəvidə yanaşmaq lazım gəlir. Yuxarıda göstərdik ki, indiki-gələcək zamanın qrammatik forması olan -ar² morfemi “yar” leksemindən törəmə hesab edilə bilər. Bu mənada -an² feli sifət şəkilçisi də “-ar” şəkilçisinin fonetik dəyişikliyə uğramış variantlarından biri kimi götürülə bilər. Bir neçə fakta diqqət yetirək:

-ar² morfemi tarixən həm də feli sifət şəkilçisi kimi çıxış edib: görər-görən. “Görər gözüm aydını oğul!” (“Kitab”);

– Orxon-Yenisey abidələrinin dilində “-ür” feli sifət şəkilçisinə rast gəlinir ki, bu da “-an²” feli sifət şəkilçisi ilə eyni xətdə birləşir: körür-görən, bilir-bilən. “Körür gözüm görməz təg, bilir biligim bilməz təg boltı...”; keçmiş zaman məzmunlu “-dıq⁴” feli sifət şəkilçisinin -dıq⁴ keçmiş zaman şəkilçisindən törəməsi türkologiyada birmənalı olaraq qəbul edilir. Yaxud türkologiyada xüsusi olaraq vurğulanır ki, keçmiş zaman məzmunlu -mı⁴ feli sifət şəkilçisi -mı⁴ nəqli keçmiş zaman şəkilçisindən, gələcək zaman məzmunlu -acaq² feli sifət şəkilçisi -acaq² qəti gələcək zaman şəkilçisindən, gələcək zaman məzmunlu -ası² feli sifət şəkilçisi felin lazım şəklinin morfoloji göstəricisindən (gələcək zaman məzmunlu -ası² şəkilçisi) törəyib.

Bu mənada daha çox indiki zaman mənasını ifadə edən -an² (əslində, -ar²) feli sifət şəkilçisi -ır⁴, -ar² indiki zaman şəkilçisi əsasında yaramıb – fikri də məntiqli hesab oluna bilər. Bu, öz təsdiqini yuxarıdakı nümunələrdə də tapır (görər-görən...). Burada

---

¹ K.Bəşirov. Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik morfemlər. Bakı, 2009, səh.199.

onu da vurğulayaq ki, təqdim etdiyimiz faktlar $-an^2$ şəkilçisinin etimologiyası ilə bağlı türkologiyadakı ehtimal və gümanlara da işıq salır. Burada bir fikri xatırlatmaqla kifayətlənirik: “Çox güman ki, bu şəkilçi ($-an^2$ feli sifət şəkilçisi nəzərdə tutulur – Ə.T.) dilimizdə ilk dəfə zaman şəkilçisi kimi formalaşmış, sonra feli sifət düzəltməyə xidmət etmişdir, çünki iş, hal və hərəkət və bununla bağlı olan zaman məzmunu yarandıqdan sonra həmin iş, hal və hərəkətlə bağlı əlamət məzmunu yarana bilər”¹.

Yeri gəlmişkən, “bu şəkilçinin ($-an^2$ şəkilçisi – Ə.T.) mənşəyini vaxt, zaman məzmunlu “an” ismində axtarmaq lazımdır”, - deyən K.Bəşirov yuxarıdakı fikirləri də düzgün hesab edir: “...B.Serebrennikovun yuxarıdakı mülahizəsinə - feli sifət şəkilçilərinin isimdüzəltmə funksiyasına H.Mirzəyevin fikirlərinin məntiqi davamı kimi yanaşmaq lazım gəlir. Yəni $-an$, $-ən$ göstəriciləri əvvəllər müstəqil zaman bildirən morphem olmuş, sonradan addüzəltmə funksiyası qazanaraq əvvəlcə feli sifət, daha sonra isim yaratmaya xidmət etmişdir”².

Araşdırmalar göstərir ki, “Kitab”ın dilində indiki zaman məzmunlu $-an^2$ şəkilçisi ilə yanaşı, $-ar^2$ şəkilçisi də işlənilib (yaranma tarixi baxımından $-ar^2$ feli sifət şəkilçisi daha qədimdir). Bu şəkilçilərin hər birinə mətn daxilində diqqət yetirək:

$-ar^2$ şəkilçili feli sifətlər:

qaçar-qaçan. “Qaçar keyiklərinə qarğamağıl...”

kəsər-kəsən. “Çalıb-kəsər uz qılıcı müxənnətlər çalınca, çalsa, yeg!”

görər-görən. “Görər gözüm aydını oğul!”

tutar-tutan. “Tutar mənim əllərim tutmaz oldı”.

Ağlar-ağlayan. “Yedi qız qardaşın yedi yol ayırında ağlar gördüm, Bamsı!..”

---

¹ H.Mirzəyev. Azərbaycan dilində fel. Bakı, 1986, səh.263.

² K.Bəşirov. Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik morfemlər. Bakı, 2009, səh.182.

-ar² şəkilçili feli sifətlərin inkar forması (-maz²) da “Kitab”ın dili üçün səciyyəvidir: tutmaz. “Tutar mənim əllərim tutmaz oldu”; sökəməz “Ala yılan sökəməz anuñ ormanı olur”.

“Kitab”ın dilində eyni felə müxtəlif məqamlarda həm -ar², həm də -an² feli sifət şəkilçilərinin qoşulmasına təsadüf olunur ki, bu da bir tərəfdən, həmin morfemlərin paralel olaraq işlənməsini, digər tərəfdən, -an² şəkilçisinin məhz -ar² əsasında yarandığını sübut edir. Burada “dəpmək” (getmək, durmaq) felinin -ar² və -an² feli sifət formaları ilə işlənməsinə mətn daxilində nəzər salaq: “Qırış günü ögdin **dəpər** alpımız, - Salur Qazan!” (D-269); Qırış günü ögdin dəpən alpımız Salur oğlu Qazan!” (D-231). -ar² və -an² paralelliyi aydın şəkildə görünən bu tip faktlar türkologiyadakı ”-ən, -an, -yən, -yan...feli sifət şəkilçiləri özünün mənşəyi etibarilə bir çox türk dillərində məhsuldar olan -kan, -ken, -qan, -ğan şəkilçilərlə əlaqədar-dır”¹ kimi fikirlərlə əks qütblərdə dayanır.

-an² şəkilçili feli sifətlər

binən-minən.”Qaraquc ata binənlər vardı, gəldi”

gətürən-gətirən. “Ölüsü xəbərin gətürənə qız qardaşım verərdim...”

gəlməyən. “Qonağı gəlməyən qara evlər yıqılsa, yeg!”

yemiyən-yeməyən. “At yemiyən acı otlar (bitincə) bitməsə, yeg”

turan-duran. “Alan sabah yerindən turan qızlar!”

girən. “Ağ otağı qoyuban qara otağa girən qızlar!”

Nümunələrdəki -an² feli sifət şəkilçisi müasir ədəbi dilimizdə eynilə mühafizə olunur. Bir cəhəti də qeyd edək ki, -an², eləcə də -ar² feli sifət şəkilçiləri daha çox indiki zaman məzmunlu morfemlər kimi səciyyələndirilir. Amma bu tip morfemləri həm də zamanı konkret yox, ümumi şəkildə ifadə edən qrammatik vasitələr kimi xarakterizə etmək lazım gəlir. H.Mirzəyevin arqumentləşdirilmiş fikirləri də dediklərimizi təsdiqləyir: “-y (-

---

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, səh.168.

an), -ən şəkilçili feli sifətin zamanını düzgün müəyyənləşdirmək üçün cümlənin ümumi məzmunu, cümlədəki felin zamanı, feli sifətin əmələ gəlmiş sözlərin mənə çalarlığı, bunun məcazi mənə kəsb edib-etməməsi, hansı söz və ya birləşmələrlə yanaşı işlənməsi və s. əlbəttə, nəzərə alınmalıdır. Lakin bu üslubi məqamlar qrammatik xüsusiyyət üçün əsas ola bilməz”¹.

Feli bağlama şəkilçiləri. “Kitab”ın dilində bir sıra feli bağlama şəkilçili sözlər indiki zaman mənasını konkretləşdirməyə, qüvvətləndirməyə xidmət edir. Nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

-ib⁴: çağırır. “Çağırır xatunına soylar”;

-madın: olmadın. “Əgər sağdır, əsəndir, axşam olmadın genə mən saña gəlürəm”.

GƏLƏCƏK ZAMANIN ƏSAS MORFOLOJİ GÖSTƏRİCİLƏRİ

Qeyd etdiyimiz kimi, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində gələcək zamanın qrammatik formaları keçmiş və indiki zamanlara nisbətən sonrakı dövrlərdə formalaşmış. Digər tərəfdən, “gələcək zaman keçmiş və indiki zamanlarla müqayisə olunarsa, dildə nisbətən az işlənir”². “Kitab”ın dilində də gələcək zamanın morfoloji göstəricilərinə az rast gəlinir. Konkret desək, belədir: iş və hərəkətin gələcəkdə qəti şəkildə icra olunacağını ifadə edən -acaq² formasına təsadüf olunmur. Amma bu da var ki, “Kitab”ın dilində -acaq² forması feli sifət şəkilçisi kimi işlənib: “Baybican bəg ol saña verəcəgi qızı Beyrəgə verdi”; “Yatacaq yermi buldun”...; -ar, -ər, -ur, -ür forması “Kitab”ın dilində təkəcə indiki yox, həm də gələcək zaman mənasını ifadə edir. Bu şəkilçilərin “Kitab”da hansı zamanı bildirməsi isə mətnin ümumi semantik yükünə istinadən dəqiqləşdirilir: “gör-ər-mi-sin xəbərin-

¹ H.Mirzəyev. Azərbaycan dilində fel. Bakı, 1986, səh.264.

² A.Axundov. Felin zamanları. Bakı, 1961, səh.85.

də olan “-ər” şəkilçisi müasir dildəki “-ur” (gör-ür-mü-sən) şəkilçisi mənasına, qovar sözündə olan “-ar” şəkilçisi müasir dildəki “-ur” (qov-ur) şəkilçisi mənasına, götürər sözündəki “-ər” şəkilçisi müasir dildəki “-ır” (gətirir) şəkilçisi mənasında işləndiyi kimi: “urar” xəbərindəki “-ar” şəkilçisi müasir dildəki “-acaq” (vur-acaq) şəkilçisi mənasına, “öldürər” sözündəki “-ər” şəkilçisi isə müasir dildəki “-əcək” (öldür-əcək) şəkilçisi mənasına işlənmişdir. Deməli, əvvəlki xəbərlərdəki “-ar, -ər” şəkilçisi müasir Azərbaycan dilindəki -ür, -ur, -ır şəkilçiləri əvəzinə, sonrakı xəbərlərdəki “-ar, -ər” isə müasir Azərbaycan dilində gələcək zamanı bildirmək üçün işlənən -acaq, -əcək əvəzinə işlənmişdir¹. Bütün bunlar “Kitab”ın dilində gələcək zamanın əsas morfoloji göstəricilərinin tam forma-laşmamış vəziyyətdə olduğunu bir daha təsdiq edir.

-ar, -ər, -ur, -ür morfemlərinin gələcək zaman mənasında çıxış etməsini mətn daxilində nəzərdən keçirək:

öldürər. “Anlar bizə yetsə, öldürər”;

urar-vuracaq, öldürər-öldürəcəkdir. “Keyikə atarkən oqla səni urar, öldürər”;

deyələr-deyərlər. “Qanlı qoca oğlu Qanturalı netmiş dəyələr”...;

bilür-bilər. “Getdikdə yerin otların keyik bilür”. Bu nümunədəki “bilmək” feli “tanımaq” mənasındadır. “Kitab”ın dilində, daha dəqiqi, “müqəddimə”sində “bilür” (bilər) felinin ardıcıl sıralanmış atalar sözlərinin sonunda on bir dəfə təkrarlanmasına, epifora silsiləsi yaratmasına rast gəlinir. Deməli, həmin mətdəki (D-5) poetik mənanın qüvvətləndirilməsində “-ür” morfemi xüsusi çəkiyə malikdir;

Bu tip nümunələrdən əlavə, “Kitab”ın dilində -ar şəkilçisinin inkar formasına da (-maz²) rast gəlinir: gəlməzəm-gəlməməm. “Dəxi səniñ yüzüñə mən gəlməzəm”.

---

¹ Ə. Dəmirçizadə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, 1959, səh.92.

GƏLƏCƏK ZAMANIN İKİNCİ DƏRƏCƏLİ MORFOLOJİ GÖSTƏRİCİLƏRİ

Türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində felin təsriflənən formalarına daxil olan əmr, arzu, vacib, lazım və şərt şəkillərinin mənaca gələcək zamana aid olmasından, eyni zamanda -acaq², -malı², -ası² kimi gələcək zaman məzmunlu feli sifət şəkilçilərinin səciyyəvi cəhətlərindən kifayət qədər bəhs olunub. Burada onu da vurğulayaq ki, bu formaların hər biri tək-cə diaxronik deyil, həm də sinxronik müstəvidə təhlil süzgəcindən keçirilib. Yeri gəlmişkən, “Kitab”ın dilindəki gələcək zamanın ikinci dərəcəli morfoloji göstəriciləri bir sıra məqalə və monoqrafiyalarda araşdırma obyektinə kimi götürülsə də, problemə kompleks və sistemli şəkildə yanaşılmayıb. Bu mənada türkologiyanın son nailiy-yətlərinə istinad etməklə aşağıdakıları söyləmək olar.

Əmr şəkli. Bəllidir ki, felin əmr şəkli heç bir xüsusi morfoloji göstəriciyə malik deyil, əmrin ifadəsi isə şəxs şəkilçiləri vasitəsilə reallaşdırılır. Burada əmr şəklinin mənaca nisbətən gələcək zamanı bildirməsini geniş şəkildə araşdırmış M.Hüseynzadənin bir fikri yada düşür: “...Bu, məntiq etibarını ilə də doğrudur, çünki keçmişdə icra olunmuş iş haqqında indiki zamanda əmr etmək qeyri-mümkündür. Əmr gələcək üçün verilir. Bu gələcəyin indiki zamana nisbətən uzaq və yaxınlığı qeyri-müəyyən olur. Əmr cümləsinin ümumi məzmununu gələcək zamanın uzaq və yaxınlığını müəyyən edir”¹. Müəllifin qənaətləri elmi və inandırıcıdır. “Kitab”ın dilindəki əmr şəklinə də məhz bu cür fikirlər kontekstində yanaşmaq lazımdır. Bəri başdan qeyd edək ki, “Kitab”ın dilində əmr şəklində işlənmiş sözlər intensivliyi və zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Hətta əmr şəklində işlənmiş söz, daha doğrusu,

---

¹ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1983, səh.187.

xəbəri felin əmr şəkli ilə ifadə olunmuş cümlə “Kitab”dakı bir sıra obrazların dilinin fərdiləşdirən, fərqləndirən nitq detallarından biri kimi çıxış edir. Məsələn: “Başın kəs!” cümləsinə yalnız Qazan obrazının dilində təsa-düf olunur; Qazan xanın dilindən verilmiş sonuncu cümlə də məhz “Başın kəs!”-dir... Bu mənada “Kitab”ın dilindəki əmr şəklini şəxslər üzrə nəzərdən keçirərkən yalnız bəzi xarakterik nümunələri təqdim etməyi məqsəduyğun hesab edirik:

I şəxsin təki. -ayın, -əyin, -ayım, -əyim forması: varayın-varım, öldürəyin-öldürüm. “Kafərə mən varayın, yenidən toğayın öldürəyin”; öləyim-ölüm. “Ölürsəm səni uğruğa bən öləyim”;

II şəxsin təki. -ğıl, -gil forması: vergil-ver. “Altındağı Al ayğırı maña vergil!”; varğıl-var (get). “Ağ alınlı Bayındır xanın divanına dünin varğıl!”. II şəxsin təkinin şəkilçisiz, daha doğrusu, fel kökləri ilə ifadə olunması: kəs. “...mənim başımı kəs!”;

III şəxsin təki. -sun, sün forması: tursun-dursun, getsün-getsin. “Gərək tursun, gərək getsün!”;

I şəxsin cəmi. -avuz, -əvüz, -alım, -əlim, -yalım, -yəlim forması: verəvüz-verək. “Andan sonra qızı verəvüz!”; yürüyəlím-yürüyək (duraq gedək), av avlıyalım – ov ovlayaq, quş quşlıyalım-quş quşlayaq (quş vuraq), sığın, keyik yıqalım- sığın, keyik yıxaq, qayıdalım-qayıdaq, düşəlím-düşək, yeyəlím-içəlím-yeyək-içək, xoş keçəlím-xoş keçirək (günümüzü xoş keçirək). “Yürüyəlím, a bəglər! Av avlıyalım, quş quşlıyalım, sığın, keyik yıqalım, qayıdalım otağımıza düşəlím: yeyəlím-içəlím, xoş keçəlím!”;

II şəxsin cəmi. -ıñ, -iñ, -uñ, -üñ, -iñüz, -üñüz, -ñuz forması: qonduruñ-qondurun (oturduñ). “Kimüñ ki oğlı-qızı yoq, qara otağa qonduruñ...; gətürüñ-gətirin. “...qara qoyun yəxnisindən öginə gətürüñ”; yegüñiz-içüñiz-yeyin-için, söhbə-tiñüz tağıtmañuz-söhbətinizi davam edin, dağıtmañın. “Siz yegüñiz-içüñiz, söhbə-tiñüz tağıtmañuz”; II şəxsin cəmində -ıñ⁴ şəkilçisinin “-ñ” for-

Язизхан Танрыверди

masında işlənməsinə də rast gəlinir (sonu saitle bitən fellərdə): döşəş-döşəyin. “...qara keçə altına döşəş...”;

III şəxsin cəmi. -sunlar, -sünlər forması: bilməsünlər-bilməsinlər, tuymasınlar-duymasınlar. “Səni kafərlər bilmə-sünlər, tuymasınlar”. “Kitab”ın dilində az təsadüf olunan bu forma ilə ahəngdarlığın yaradılması, obrazlılığın gücləndirilməsi də diqqəti cəlb edir:

“Qoy bəni, qadın ana, çəngələ **ursunlar!**
Qo ətimdən çəks**ünlər**,
qara qaurma ets**ünlər**,
qırq bəg qızının öginə iləts**ünlər**”.

Felin əmr şəklində işlənmiş yuxarıdakı sözlərin hər biri mənaca gələcək zamanı ifadə edir ki, bu da şəxs şəkilçiləri və əmr intonasıyası ilə yaradılıb.

Arzu mənasını ifadə edən -a² forması

I şəxsin təki: yiyəm-yeyəm. “Mərə qocalar, ekindü vətqi munı maña çevirəsisiz, yiyəm”;

II şəxsin təki: alasan. “...bir cici-bici türkman qızını alasan...”;

III şəxsin təki: çala. “Dəli bəg dilədi ki, Dədəyi dəpərə çala”;

I şəxsin cəmi: müşahidə olunmur (yazılı abidələrimizin dilində XVII əsrdən sonra işləndiyi göstərilir);

II şəxsin cəmi: verəsisiz. “...qırq yerdən avaz verəsisiz”;

III şəxsin cəmi: müşahidə olunmur.

Bu nümunələrdə arzu mənasını ifadə edən -a² formasını qəbul etmiş sözlər (yiyəm, alasan, çala, verəsisiz) mənaca gələcək zaman bildirir.

-sa² forması (şərt şəklinin morfoloji göstəricisi). Bu forma “Kitab”ın dili üçün də səciyyəvidir:

I şəxsin təki: varsam (getsəm). “...şülən yeməgin yanına varsam”;

II şəxsin təki: görsəş-görsən. “Ac görsəş, toyurğıl!”;

III şəxsin təki: baqsa-baxsa. “Kimə baqsa, eşqilə oda yaqar!”;
I şəxsin cəmi: müşahidə olunmur;
II şəxsin cəmi: müşahidə olunmur;
III şəxsin cəmi: yetsəvüz-yetsək. “...biz anlara yetsəvüz, öldürəriz”.

Göründüyü kimi, varsam, görsən, baqsa və yetsəvüz sözlərindəki gələcək zaman mənası birbaşa -sa² forması ilə bağlıdır.

“-maq+gərək” forması (vacib şəklinin forması). Gələcək zaman mənasını ifadə edən bu forma “Kitab”ın dili üçün də səciyyəvidir: ilərü turmaq gərək – irəli durmaq lazımdır. “Çün böylə oldı, həman ilərü turmaq gərək, bəg oğlu!”; evərmax gərək – evləndirmək lazımdır. “Oğıl, ya səni evarmaxımı gərək?”

-sa² + gərək forması (vacib şəklinin forması). Bu forma “Kitab”ın dilində daha intensivdir: olsa gərək. “...alacağı ala gözli qızıq otağı olsa gərək”.

Bu nümunələrdə “-maq+gərək” və “-sa²+gərək” formaları ilə həm də gələcək zaman mənasının ifadə edildiyi aydın şəkildə görünür. Bir cəhəti də qeyd edək ki, “Kitab”ın dilində vacib şəklinin -malı² formasına rast gəlinmir.

-ası, -əsi (lazım şəklinin forması). Gələcək zaman məzmunlu bu forma “Kitab”ın dilində o qədər də intensiv görünür: “Bəli xanım, bulasıyam...”; Burada bir məqamı da qeyd edək ki, H.Mirzəzadə Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində işlənən -ası² formasını felin lazım şəklinin şəkilçisi kimi deyil, gələcək zamanın bir növü kimi izah edir: “-(y) -əsi, -ası şəkilçisi ilə - (y) -əcək, -acaq şəkilçisi arasında möhkəm mənə əlaqəsi olmuş, hər iki forma qəti gələcək zamanı bildirmişdir... -(y)-əsi, -ası şəkilçisi ilə düzələn gələcək zaman çox hallarda üçüncü şəxslə ifadə edildiyi üçün özündən sonra –dır şəkilçisi qəbul etmişdir...”¹. Bu qeydlərlə razılaşmaq olar. Amma “Kitab”ın dilindəki nümunələr (bulasıyam, xərab olası...), eyni zamanda sonrakı dövr ədəbi dilimizdəki faktlar (varəsidür – Q.Burhanəddin; yanasıdır – Nəsimi; Əfğan

---

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, səh.160.

edəsidur – Xətai; məfhum olasıdur – Kişvəri...) -ası² şəkilçisini felin lazım şəklinin forması kimi təqdim etməyə imkan verir. Bu forma müasir ədəbi dilimizdə tam sabitləşmiş şəkildədir.

Buraya qədər dediklərimiz “Kitab”ın dilindəki -ayın, -əyin, -ayım, -əyim, -ğıl, -gil, -sun, -sün, -avuz, -əvüz, -alım, -əlim, -yalım, -yəlim, -ın, -in, -un, -ün, -inüz, -ünüz, -nüz, -sunlar, -sünlər (əmr şəkli üzrə şəxs sonluqları), -a² (arzu şəkli), -sa² (şərt şəkli), -maq² +gərək, -sa² +gərək (vacib şəkli), -ası² (lazım şəkli) formalarının gələcək zamanın ikinci dərəcəli morfoloji göstəriciləri kimi çıxış etdiyini qabarıq şəkildə göstərir.

Feli sifət şəkilçiləri. Türkoloji ədəbiyyatda -acaq², -ası², -malı², -ar², -ır⁴ və s. şəkilçilər təkcə fel şəkillərinin formaları kimi yox, həm də gələcək zaman məzmunlu feli sifət şəkilçiləri kimi təqdim olunur. -ar² və -ır⁴ şəkilçiləri barədə K.Bəşirov yazır: “Bu şəkilçilər bir çox türk dillərində gələcək zamanla yanaşı, indiki zamanı da ifadə etdiyindən türkologiyada bu şəkilçilərlə yaranan feli sifətlər indiki və indiki-gələcək zaman feli sifətləri də adlanır. Bu onunla izah olunur ki, həmin şəkilçilər hərəkəti gələcəyə bağlamaqla yanaşı, ona daimilik əlaməti verərək ismə çevirmək imkanı yaradır”¹. -ar² şəkilçili feli sifətlərin bu cür qrammatik semantikasından əvvəlki səhifələrdə bəhs etdiyimiz üçün, eləcə də -malı² forması “Kitab”ın dilində işlənmədiyinə görə burada yalnız gələcək zaman məzmunlu -acaq² və -ası² feli sifət şəkilçilərini “Kitab”ın dili kontekstində araşdırmağı məqsədəuyğun bilirik:

-acaq². Qeyd etdiyimiz kimi, -acaq² şəkilçisi “Kitab”ın dilində qəti gələcək zaman forması kimi yox, feli sifət şəkilçisi kimi işlənilib: yatacaq yer. “...yatacaq yerim genə bu xərabə olardı”; yığılacaq (yıxılacaq) ev. “Neyləyim, bu yığılacaq evdə un yox, ələg yox” verəcəgi qız. “Nə oturarsan, sultanım, Baybican bəg ol saña verəcəgi qızı Beyrəgə verdi”;

---

¹ K.Bəşirov. Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik morfemlər. Bakı, 2009, səh.200.

-ası². Bu forma -acaq² şəkilçisindən fərqli olaraq “Kitab”ın dilində həm lazım şəklinin, həm də feli sifətin morfoloji göstəricisi kimi çıxış edir: lazım şəklinin şəkilçisi kimi: “**bula-sıyam**”. “Bəli xanım bulasıyam”; “xərab **olasıydı**”. “...yatacaq yerim genə bu xərab **olasıydı**”; “xərab **olası**”. “Bu evi xərab olası! Ərə varalından bəri dəxi qarnım toymadı, yüzüm gülmədi”; feli sifət şəkilçisi kimi: “**varası**”. “Sən varası kafər degül”; Amma bu da var ki, -ası² forması “Kitab”ın dilində iki qrammatik funksiyada çıxış etsə də, üstün mövqedə deyil. XVII əsrdən sonrakı dövr ədəbi dilimizdə isə həm lazım şəklinin, həm də feli sifətin morfoloji göstəricisi kimi tam sabitləşib.

Feli bağlama şəkilçiləri. “Kitab”ın dilində işlənmiş bir sıra feli bağlama formaları gələcək zaman məzmunlu feli sifətlərdən fərqli olaraq, birbaşa gələcək zamanı bildirmir, gələcəkdə yerinə yetiriləcək iş və hərəkəti ifadə edir, “bu halda feli bağlama ilə ifadə olunan hərəkətin gələcək zamanda icra ediləcəyi nəzərdə tutulur”¹. Bu cür feli bağla-malara mətn daxilində diqqət yetirək:

-anda². Bu forma “Kitab”ın dilində intensivliyi ilə fərqlənir: **götürəndə**. “Ağır sancaq götürəndə müsəlmanlar artxası olsun!”;

-dıqda, -dikdə. “-dıq+da” modelinin inkişafı əsasında yaranmış bu formaya “Kitab”ın dilində az rast gəlinir: **bildiq-da** (biləndə), **söylədikdə**. “Oğuzın ala gözli qızı-gəlini bildiqda, Hər kişi sözün söylədikdə, sən orada turasan...”;

-madın (madan). Bu forma “Kitab”ın dilində üstün mövqedə görünür: **varmadın** (getməmiş). “Mən qırma varmadın ol maña baş gətirmək gərək”; axşam olmadın. “Əgər sağdır, əsəndir, axşam olmadın genə mən saña gəlürəm”;

---

¹ İ.Tahirov. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, 2007, səh.204.

Язизхан Танрыверди

-caq. “-gəc” feli bağlama şəkilçisindən törəmə hesab olunan bu forma “Kitab”ın dili üçün də səciyyəvidir: qalıcaq. “...bən ölib sən qalıcaq tacım-taxtım saña vermişəm...”;

-inca, -incə. “Kitab”ın dilində qabarıq şəkildə görünür: toyınca. “...toyınca tıqa-basa yeyər...”; görməyincə. “Qız anadan görməyincə ögit almaz”.

Təqdim etdiyimiz cümlələrin feli xəbərlərində (əsas feldə)gələcək zamanın əsas və ikinci dərəcəli morfoloji göstəriciləri işlənib. Bu mənada -anda², -dıqda⁴, -madın², -caq², -ınca⁴, feli bağlama formalarının gələcək zaman sfera-sına daxil edilməsi təsadüfi deyil.

TEMPORALLIĞIN SINTAKTİK VAHİDLƏRLƏ İFADƏSİ

Sintaktik temporalıq dildəki leksik və morfoloji temporalıq vasitələrini bütöv şəkildə öz daxilində əhatə və əks etdirən bir kateqoriyadır. Yəni zaman anlayışını ifadə edən sözlər (zaman məzmunlu isim, sifət, zərf və digər nitq hissələri), obyektiv zamanı ifadə edən əsas qrammatik zaman formaları, ikinci dərəcəli morfoloji zaman göstəriciləri və s. vasitələr sintaktik temporalıqı reallaşdıran ən mühüm detallar kimi çıxış edir. Digər tərəfdən, obyektiv zaman bu cür vasitələrin nitqdə assosiativliyi, sintaktik mühitə uyğun olaraq birinin digərini tamamlaması ilə daha konkret şəkildə ifadə olunur. Məsələn, “Kitab”ın dilindəki bir cümləyə diqqət yetirək: “Bir gün Ulaş oğlu Qazan bəg yerindən turmuşdı”. Bu cümlədəki “gün” temporal ismi, eləcə də morfoloji temporalıqın əsas (-mış) və ikinci dərəcəli vasitələri (-dı) ayrılıqda konkret bir zaman kəsiyini tam şəkildə ifadə etmək gücündə deyil. Əksinə, söz birləşməsi və cümlə daxilində bu vasitələrin hər birinin müəyyən bir zaman kəsiyini ifadə etmə potensialı qabarıq şəkildə üzə çıxır. Bu tezislərə yuxarıdakı cümlə kontekstində aydınlıq gətirməyə çalışaq: zaman məzmunlu “gün” ismindən əvvəl “bir” sayının işlənməsilə keçmiş zaman mənasını ifadə edən I növ təyini söz birləşməsi yaranıb: “bir gün”; -mış nəqli keçmiş zaman şəkilçisi və -dı (idi) morfeminin “turmaq” (durmaq) felinə qoşulması ilə uzaq keçmiş mənası ifadə olunub. Bu isə həm də o deməkdir ki, I növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunmuş zaman zərfliyi (bir gün) və uzaq keçmiş mənasını ifadə edən feli xəbər (turmuşdı) eyni sintaktik zaman xəttində birləşir. Daha doğrusu, birincisi (zaman zərfliyi) ikincisinin (feli xəbərin) qrammatik semantikasını konkretləşdirməyə, qüvvətləndirməyə xidmət edir. Zaman anlayışını ifadə edən vasitələrin cümlə daxilində növbələşərək işlənməsi, onların zəncirvari bağlılığı, eyni zamanda bu cür bağlılığın sonrakı cümlələri əhatə etməsi ümumən sintaktik bütövdəki

zaman mənasının çoxaspekt-liliyini şərtləndirir. Bu cəhət “Kitab”dakı parçalarda qaba-rıqlığı ilə seçilir. Məsələn, “Kitab”da ardıcıl verilmiş cümlələrdə keçmiş zaman mənasını reallaşdıran vasitələrin səciyyəvi cəhətlərinə aydınlıq gətirməyə çalışaq: “Məgər kafər bəginiñ bir bıkr qızı vardı. Hər gün Beyrəgi görməgə gəlürdi. Ol gün genə görməgə gəldi. Baqdı gördi Beyrək səxt olmuş...” (D-97). Təhkiyəçi dilindən verilmiş bu parçada keçmiş zaman mənası bir neçə vasitə ilə reallaşdırılıb ki, bu da əsasən aşağıdakıları əhatə edir: keçmiş zaman mənasını ifadə edən “idi” hissəciyinin qısaldılmış forması: -dı, -di (vardı, gəlürdi); keçmiş zamanın əsas morfoloji göstəriciləri: -dı, -di (gəldi, baqdı, gördi); -mış (səxt olmuş); keçmiş zaman mənasını ifadə edən I növ təyini söz birləşməsi: “ol gün”; zaman kontekstində davamlılıq, təkrarlılıq ifadə edən “hər gün” birləşməsi və onun ekvivalenti kimi çıxış edən “genə” (yenə) zərfi. Deməli, keçmiş zaman mənası leksik, morfoloji və sintaktik temporalıq vasitələrinin sintezi ilə yaradılıb. Yaxud “Kitab”da işlənmiş “mənim keçmiş günim” (Ola kim, mənim keçmiş günimi aңdırtmıyasan” – D-246) III növ təyini söz birləşməsinə nəzər salaq: bu birləşmədə üç sözdən ikisi temporal leksik vahiddir (“keçmiş” feli sifəti və “gün” ismi); bu vahidlər məhz birləşmə daxilində müəyyən bir zaman kəsiyini konkret şəkildə ifadə edir; ümumi zaman məzmunlu “mənim günim” birləşməsinin tərəfləri arasına “keçmiş” feli sifətinin əlavə edilməsilə keçmiş zaman mənası reallaşdırılıb. Bu da zaman mənasının konkretləşdirilməsi kimi səciyyələndirilə bilər. Bütün bunlar zaman anlayışının ifadə olunmasında sintaktik zaman vasitələrinin həlledici rola malik olduğunu açıq-aydın şəkildə göstərir. Qeyd etdiyimiz kimi, bu vasitələrin əhatə dairəsi çox genişdir: “Mülahizə, fikir bir neçə zaman göstəricisindən eyni vaxtda istifadə edilməklə qurulur, bu vaxt həmin zaman göstəricilərinin bir-birini əvəz etməsi, birinin digərinə nisbətən daha ümumi, digərinin daha kommunikativ məqsədlərə xidmət etməsi müşahidə olunur. Bütün bu mürəkkəbliк və çoxaspektlilik ümumi zaman anlayışının

çoxaspektliliyi və mürəkkəbliyi ilə bağlıdır. Zaman münasibətlərini ifadə etmək üçün istifadə olunan formalar funksional cəhətdən bir-birini tamamlayır. Başqa dil vasitələri kimi, onlar da mərkəzdə və ucqarda olmaları ilə bir-birindən seçilir”¹. Müəllifin ümumi dilçiliyə istinadən söylədiyi bu fikirlər bütün parametrlərinə görə elmi və inandırıcıdır.

Sintaktik temporallıq türkologiyada, o cümlədən Azər-baycan dilçiliyində az öyrənilən məsələlərdəndir. Yeri gəlmişkən, İ.Tahirov “Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası” (2007) monoqrafiyasında sintaktik zaman anlayışı ilə bağlı A.A.Şaxmatov, V.V.Vinoqradov, N.Y.Şvedova kimi rus dilçilərinin tədqiqatlarına münasibət bildirməklə yanaşı, A.Məmmədova, M.Musayev, K.Cumabayev kimi türkoloqların da əsərlərini saf-çürük edir: “...sintaktik temporallığın ifadə vasitələri müəyyən qədər tədqiq edilmişdir. Lakin həmin tədqiqatlarda çatışmayan cəhətlər, fikrimizcə, onların sahə tədqiqatlarına uyğun aparılmamasıdır. Əslində, onlardan bunu gözləmək də düzgün olmazdı, çünki qeyd olunmuş tədqiqatlar ayrı-ayrı kateqoriyaların araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Sahə tədqiqatları isə dilin müxtəlif səviyyəli vahidlərinin müəyyən invariant mənanı ifadə etməsi yönündən aparılan araşdırmalar olub sistemli xarakter daşıyır” (səh.218). Müəllif haqlıdır. Amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, sintaktik temporallıq məsələləri qədim türk abidələrinin dili kontekstində təhlilə cəlb olunmayıb. Bu mənada sintaktik temporallığın ifadə vasitələrinin “Kitab”ın dili üzrə araşdırılması təkcə qorqud-şünaslıq yox, ümumən türkologiya baxımından əhəmiyyətli ola bilər. Konkret desək, bir sıra qaranlıq məsələlərə işıq salınar, qədim türk dilindəki sintaktik temporallığın ifadə imkanlarının rəngarəngliyi və zənginliyi aşkarlanmış olar. Bu baxımdan “Kitab”ın dilindəki sintaktik temporallığın ifadə vasitələrinin hər birinin ayrılıqda araşdırılmasını məqsədəuyğun hesab edirik.

---

¹ İ.Tahirov. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, 2007, səh.218.

ZAMAN ANLAYIŞI İSMİ BİRLƏŞMƏLƏR MÜSTƏVİSİNDƏ

“Kitab”ın dilində hər üç zamanın (keçmiş, indiki və gələcək) I növ təyini söz birləşmələri ilə ifadəsinə rast gəlinir: ol gün, ol zəman, bir gecə... (keçmiş zaman); bu gün, bu məhəl... (indiki zaman); yarınkı gün (gələcək zaman);

“Kitab”ın dilində II növ təyini söz birləşmələri ilə keçmiş (oğuz zəmanı...) və gələcək (ekindü vəqti...), eləcə də ümumi (ayna günü...) zaman mənalarının ifadəsinə təsadüf olunur; “Kitab”dakı frazeoloji vahidlərin bir qismi III növ təyini söz birləşməsi modelindədir, eyni zamanda bu tip birləşmələrlə keçmiş zaman mənasının ifadəsi müşahidə olunur; “Kitab”ın dilində miqdar, hüdud, davamlılıq və s. kimi zaman mənalarının daha çox I növ təyini söz birləşməsi modelində təzahürü özünü göstərir... Məhz bu cür detallara görə təyini söz birləşmələrinin hər birinin səciyyəvi cəhətlərini ayrılıqda nəzərdən keçirmək lazım gəlir.

Zaman anlayışının

I növ təyini söz birləşmələri ilə ifadəsi

“Kitab”ın dilində analitik yolla əmələ gələn (yanaşma əlaqəsi əsasında yaranan, birinci tərəfi asılı, ikinci tərəfi əsas sözdən ibarət olan) I növ təyini söz birləşmələri zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Heç şübhəsiz ki, bu sistemdə zaman anlayışını ifadə edən birləşmələr, onların yaratdığı çeşidli variantlar da xüsusi çəkiyə malikdir. Bu tip birləşmələrin səciyyəvi cəhətlərini belə ümumiləşdirmək olar:

a) keçmiş zaman mənası ifadə edənlər:

– əsas tərəfi zaman məzmunlu gün, zəman (zaman), vəqt (vaxt), məhəl, dəm, gecə isimlərindən, asılı tərəfi isə “ol” (o) işarə əvəzliyindən ibarət olanlar:

ol gün (o gün). “Ol gün baqa-baqa Qazan oğlu Uruzın eşi gəldi” (D-132). “Kitab”ın dilində keçmiş zaman mənə-sını ifadə edən “ol gün” birləşməsi təkcə intensivliyinə deyil, həm də melodiyalıq yaratmasına, poetik mənəni gücləndirməsinə görə digər birləşmələrdən xüsusilə fərqlənir. Burada çoxsaylı parçalardan yalnız birini təqdim etməklə kifayətlənirik:

“Ol gün cigərində olan ər yigitlər bəlürdi.

Ol gün müxənnətlər sapa yer gözətdi.

Ol gün bir qiyamət savaşı oldu...

Qiyamətin bir günü ol gün oldu...” (D-63)

Bu parçadakı “ol gün” birləşməsi ilə bağlı qısaca olaraq bunları söyləmək olar: sintaktik bütövdə “ol gün” birləşməsinin təkrarlanması ilə anafora yaradılıb ki, bu da bir tərəfdən, ahəngdarlıq yaradırsa, digər tərəfdən, poetik mənəni qüvvətləndirir; semantik dinamika sonuncu cümlədəki “ol gün” birləşməsi ilə tamamlanır; sonuncu cümlədə temporallığa xidmət etməyən dil vahidi yoxdur. Belə ki, III növ təyini söz birləşməsi modelində olan “qiyamətin bir günü” temporal frazeoloji vahid kimi keçmiş zamanı ifadə edirsə, “ol gün” birləşməsi də həmin vəzifəni yerinə yetirən sintaktik temporallıq vasitəsidir. “Oldu” sözündəki -dı isə, bəlli olduğu kimi, şühudi keçmiş zamanı ifadə edən morfoloji temporallıq vasitəsidir. Bu isə hər üç temporallıq vasitəsinin keçmiş zaman mənəsinə ifadə etmə xətdində birləşdiyini, həm də bir cümlə daxilində təzahürünü açıq-aydın şəkildə göstərir. Bütün bunlar belə bir fikri də reallaşdırır: doyüş səhnəsi təsvir olunan həmin parçada “ağır, şiddətli döyüş” mənəni “ol gün” birləşməsinin təkrarlanması, xüsusən də temporal cümlə (Qiyamətin bir günü ol gün oldu) kontekstində canlandırılıb;

ol zaman (zaman). “Ol zamanda bir oğlan baş kəsməsə, qan dökməsə, ad qomazlardı” (D-70); “Ol zamanda oğul ata sözün iki eləməzdi” (D-131);

ol vəqt (o vaxt). “Üç ayda varmazsam, öldügimi ol vəqt bilsün!” (D-144);

ol məhəl (o məhəl, o zaman). “Ol məhəldə gəldi” (D-220);

ol dəm (o dəm, o zaman). “Məgər ol dəm Bayındır xan bəglər ilə seyrana yetmişlərdi” (D-216);

ol gecə (o gecə). “Məgər xanım ol gecə Qalın Oğuzın dövləti, Bayındır xanın göyğüsü, Ulaş oğlu Salur Qazan qara qayğılı vaqəə gördi...” (D-42); “Məgər ol gecə Yegnək düş gördi” (D-206).

Yuxarıda təqdim etdiyimiz ol gün, ol zəman, ol vəqt, ol məhəl, ol dəm və ol gecə birləşmələri bir məfhum ifadə etdiyi, bir sintaktik suala cavab verdiyi üçün cümlənin mürəkəb zaman zərflili vəzifəsində çıxış edir. Bu birləşmələrin keçmiş zaman mənasını ifadə etməsi isə birinci tərəfdə işlənmiş uzaqda olanı işarə edən “ol” əvəzliyi ilə bağlıdır. Çünki həmin tip birləşmələrin birinci tərəfində yaxında olanı işarə edən “bu” işarə əvəzliyi işləndikdə keçmiş deyil, məhz indiki zaman mənası ifadə olunur. “Bu gün” birləşməsinin “indi” mənasında çıxış edə bilməsi də dediklərimizi təsdiqləyir: “Oğul, dan-dansux bu gün Oğuzda nə gördün?” (D-80).

– əsas tərəfi zaman məzmunlu “gün”, “zəman (zaman)” və “gecə” sözlərindən, asılı tərəfi “bir” sayından ibarət olanlar:

bir gün. “Bir gün Qam Ğan oğlu xan Bayındır yerindən turmuşdı” (D-10);

bir zəman (zaman). “Dönə-dönə bir zəman yaxşı savaşı elədi (D-148);

bir gecə. “Bir gecə döşəgində qatı-qatı iqlədi” (D-242).

“Kitab”ın dilində ikinci tərəfi -kən şəkilçili feli bağlama ilə ifadə olunan feli birləşmələrdə “bir gecə” birləşməsinin birinci tərəf kimi işlənməsi də müşahidə olunur: “**Bir gecə** yeyüb **oturarkən** şahinçibaşına aydır...” (D-272);

– əsas tərəfi zaman məzmunlu “dəm” ismi, asılı tərəfi “həman” əvəzliyi ilə ifadə olunanlar:

həman dəm (həmin an). “...həman dəm günbəd yarıldı, yedi yerdən qapu açıldı” (D-229);

– əsas tərəfi zaman məzmunlu “gün” ismi, asılı tərəfi düzəltmə sifətlə ifadə olunanlar:

ötəki gün (o biri gün). “Dün yoq, ötəki gün evin bundan keçdi” (D-47);

– əsas tərəfi zaman məzmunlu “vəqt” (vaxt) və “dəm” isimləri, asılı tərəfi keçmiş zaman məzmunlu feli sifət və feli sifət tərkibləri ilə ifadə olunanlar:

tutsaq olduğu vəqt (dustaq olan vaxt). “Məgər xanım, Qazılıq qoca tutsaq olduğu vəqt bir oğlancığı vardı, bir yaşında idi” (D-204);

evin yağmalatdığı dəm (evini talan etdirdiyin vaxt). “Evin yağmalatdığı dəm Taş Oğuz belə bulunmadı...” (D-292);

qarvaşduğu dəm (çarpışarkən). “Qara polad uz qılıcım yoq kim, qarvaşduğu dəm eki biçəydim” (D-184);

– əsas tərəfi “yazın” (yazda), “güzin” (payızda) zərfləri, asılı tərəfi “bir” sayı ilə ifadə olunanlar:

bir yazın (bir yazda), **bir güzün** (bir payızda). “Bir yazın, bir güzün buğayla buğrayı savaşırdırlardı” (D-15);

b) indiki zamanı ifadə edənlər

– əsas tərəfi gün, məhəl və s. kimi isimlərdən, asılı tərəfi “bu” işarə əvəzliyindən ibarət olanlar:

bu gün. “Oğul, dan-dansux bu gün Oğuzda nə gördün?” (D-80); “Bədəvi atım saqlardım bu gün için” (D-129);

bu məhəl (bu zaman). “Bu məhəldə bəglər Beyrəgi gətürdilər” (D-118);

c) gələcək zamanı ifadə edənlər

– əsas tərəfi zaman məzmunlu “gün” ismi, asılı tərəfi “bir” sayından ibarət olanlar:

bir gün. “Bir gün ola, düşəm öləm, yerimdə-yurdumda kimsə qalmıya” (D-68). Burada “bir gün” birləşməsinin gələcək zaman mənası ifadə etməsi birbaşa cümlənin xəbərindəki qrammatik zaman forması ilə bağlıdır. Yəni cümlənin xəbəri hansı morfoloji zaman formasındadırsa, “bir gün” birləşməsinin semantik yükü də məhz onu konkretləşdirməyə xidmət edir. Yuxarıdakı cümlədə mürəkkəb zaman zərfliyi vəzifəsində işlənmiş “bir gün” birləşməsi də “qalmıya” (qalmayacaq) xəbərində ifadə olunmuş gələcək zaman mənasını konkretləşdirir;

– əsas tərəfi zaman məzmunlu “gün” ismi, asılı tərəfi gələcək zaman məzmunlu düzəltmə sifətlə ifadə olunanlar:

yarınki gün (sabahki gün). “Yarınki gün zəman dönüb, bən ölib sən qalacaq tacım-taxtım saña vermiyələr...” (D-125).

ç) miqdar, hüdud, davamlılıq və s. kimi zaman mənalari ifadə edənlər

– əsas tərəfi zaman məzmunlu saat (saat), gün, gecə, ay, yil (il) ismləri, asılı tərəfi bir, iki, yedi (yeddi), qırq (qırx) sayları ilə ifadə olunanlar:

bir saat (saat). “Bir saatdə kafərə üç kərrə at dəpdi” (D-148);

üç gün. “Üç gün dünli-günli yortdı” (D-263);

bir ay. “Bir ay baqsun...” (D-144). Bu birləşmə işlənmiş mətndə “iki ay”, “üç ay” birləşmələri də müşahidə olunur: “Bir ayda varmazsam, iki ay baqsun!”; “İki ayda varmazsam, üç ay baqsun!”;

bir yil (il). “Qız, sən maña bir yil baqğıl!” (D-261). “Bir yil” birləşməsi işlənmiş parçada “iki yil”, “üç yil” birləşmələrinə də rast gəlinir: “Bir yildə gəlməzsəm, iki yil baqğıl!”; “İki yildə gəlməzsəm, üç yil baqğıl!”..

Nümunələrdəki I növ təyini söz birləşmələri (“üç gün, bir ay...”) zaman miqdarı bildirən miqdar zərflikləridir. “Ki-

tab”ın dilində bu tip birləşmələrin mürəkkəb formalarına da təsadüf olunur:

“say + say + isim” modelində olan birləşmələr: **on altı yil**. “Qazılıq qoca təمام on altı yil hasarda tutsaq oldu” (D-203); **yüz qırq yil** (yüz qırx il). “Dəli Domrul yüz qırq yil dəxi yoldaşıyla yaş yaşadı” (D-169)...;

“say + isim + say + isim” modelində olan birləşmələr: **qırq gün qırq gecə**. “Qırq gün qırq gecə toy-dügün eylədilər” (D-121);

yedi gün, yedi gecə. “Yedi gün, yedi gecə yemə-ıçmə oldu”(D-65). Q.Kazımov bu tip birləşmələrin cümlədə zaman zərfliyi vəzifəsində çıxış etdiyini göstərir. Müəllifə görə, “İki yüz il yaşadı ləzzət içində loğman” (B.Vahabzadə) cümlə-sindəki “iki yüz il” birləşməsi zaman zərfliyi vəzifəsindədir¹. Fikrimizcə, bu tip birləşmələr zaman deyil, zaman miqdarı ifadə edən miqdar zərflikləridir. Ən azı ona görə ki, həmin birləşmələr nə zaman? nə vaxt? haçan? və s. kimi suallara yox, nə qədər? sualına cavab verir. Maraqlıdır ki, müəllif bu cür birləşmələri həm də miqdar, ölçü, dərəcə zərfliyi başlığı altında təqdim edir: O ki dünyada **səksən üç il** ömür sürmüşdü (İ.Əfəndiyev)². Yuxarıda təqdim etdiyimiz üç gün, bir ay, yedi gün yedi gecə və s. kimi birləşmələr də məhz zaman miqdarı ifadə edən miqdar zərflikləridir. Burada bir detala da aydınlıq gətirmək lazım gəlir: birləşmələrdəki “gün” sözü “gündüz” mənasında çıxış edir. İ.Tahirov “gün” sözünün bu semantik yükünü daha geniş müstəvidə araşdırıb: “Gün” sözünün iştirakı ilə yaranan birinci növ təyini söz birləşmələri bir çox hallarda “gecə” sözünün iştirakı ilə yaranmış müvafiq birinci növ təyini söz birləşmələrinə əks mənə yaradır,

---

¹ Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2000, səh.140.

² Yənə orada, səh.150.

yəni “gün” sözü o halda “gündüz” mənasında işlənir: Sən olanda **üç gün - üç gecə** ayaq üstə olmuşam (Dan.)¹;

– əsas tərəfi zaman məzmunlu “gün” və “yil” isimləri, asılı tərəfi “hər” təyini əvəzliyi ilə ifadə olunanlar:

hər gün. “Hər gün Beyrəgi görməgə gəlürdi” (D-97);

hər yil (il). “Hər yil altun-aqça gəlürdi, yigidə-bəgə verirdi, xatirləri xoş olurdu” (D-235);

– əsas tərəfi “zəman”, asılı tərəfi “axır” (son) sözləri ilə ifadə olunanlar;

axır zəman (zaman). “Axır zəmanda xanlıq gerü – Qayıya dəgə, kimsənə əllərindən almıya” (D-2);

– əsas tərəfi “dəfə” anlamlı “gəz” və “kərrə” (kərə) zərf-ləri, asılı tərəfi “bir” sayı və “bu” işarə əvəzliyi ilə ifadə olunanlar:

bir gəz. “Bir gəz adam ətinə toyam, derdim”;

bu kərrə. “Bu kərrə at oğlanın biləgindən boşandı, qaçdı” (D-265).

Təqdim etdiyimiz I növ təyini söz birləşmələrinin ümumi mənzərəsi aşağıdakıları da söyləməyə imkan verir:

– bu tip birləşmələrin asılı tərəfində ol, bu, hər əvəzlilikləri, əsas tərəfində isə gün, zəman, vəqt və s. kimi zaman məzmunlu isimlər üstün mövqedə görünür;

– bu tip birləşmələrin hamısı cümlədə zərflik vəzifəsində çıxış edir. Daha dəqiqi, əksəriyyəti zaman zərfliyi (ol gün, bu gün...), bir qismi isə zaman miqdarını bildirən miqdar zərfliyi (üç gün, bir yil...) vəzifəsində işlənir...;

– birləşmələrin birinci tərəfində “bir” sayının intensivliyi açıq-aydın şəkildə görünür (bir gün, bir ay, bir yil, bir gecə...);

– bu tip birləşmələrdən sonra qoşmaların işlənməsinə az təsadüf olunur: qırq günə dəkin (qırx günədək). “Qırq günə

---

¹ İ.Tahirov. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, 2007, səh.225.

dəkin sıravardı geyəgüz” (D-89); üç yıldıraq (üç ilədək). “Üç yıldıraq taşı düşdigi yerin otı bitməzdi” (D-57).

– bu tip birləşmələrdə hər üç zaman (keçmiş, indiki, gələcək) mənasının ifadə olunduğu mətn kontekstində asanlıqla müəyyənləşir. Amma onu da qeyd etməyi vacib hesab edirik ki, “Kitab”ın dilində keçmiş zaman mənasını ifadə edən I növ təyini söz birləşmələri daha üstün mövqedə çıxış edir. Bu da, heç şübhəsiz ki, “Dastan” poetikası ilə bağlıdır.

Zaman anlayışının II növ təyini söz birləşmələri ilə ifadəsi

Qorqudşünaslıqda bu tip birləşmələrdən müəyyən qədər bəhs olunub. Məsələn, E.Hümbətov II növ təyini söz birləşmələrinin semantik variantlarından bəhs edərkən göstərir: “Birləşmənin birinci tərəfi ikinci tərəfi zaman baxımından təyin edir. Müq.ət: sağış günü (KDQ, 32), qocalığım vəqti (KDQ, 74), qırış günü KDQ, 102), qiyamət günü (KDQ, 125), ayna günü (KDQ, 32)”¹. İlk olaraq qeyd edək ki, müəllif nümunələri “Kitab”ın 1988-ci il Bakı nəşrindən götürüb. İkincisi, müəllifin təqdim etdiyi birləşmələrin heç biri mətn daxilində konkret olaraq II növ təyini söz birləşməsi deyil. Həmin birləşmələri belə səciyyələndirmək olar: “sağış günü” və “qiyamət günü” II növ təyini söz birləşməsi modelində olan frazeoloji vahidlərdir; “qocalığım vəqti”, “qırış günü”, “ayna günü” birləşmələri mətndən kənar II növ təyini söz birləşməsi kimi görünsə də, mətn kontekstində feli birləşmənin birinci tərəfi funksiyasındadır. Daha dəqiqi, belədir: “qocalığım vəqti aldırduğım” (“Qocalığım vəqti aldurdüğüm yalnız oğul!”; D-141); “qırış günü ögdin dəpən” (“Qırış günü ögdin dəpən alpımız Salur oğlu Qazan!”; D-231); “ayna günü oqıyanda” (“Ayna günü oqıyanda qutbə görkli”. D-6). Deməli,

---

¹ E.Hümbətov. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində təyini söz birləşmələri. NDA, Bakı, 2002, səh.21.

ilk iki nümunə feli sifət tərkibli, sonuncusu isə feli bağlama tərkibliidir. Yaxud R.Kamal “Kitab”dakı “şivən və öfkə”: oğuz impulsivliyi” məsələlərini təhlil süzgəcindən keçirərkən maraqlı müla-hizələr irəli sürür: “...epos poetikasında “ömrün sonu” (“ölüm vəqti”, “axır zaman”, “axır vəqti”) leksik zamanı ayrıca ekzistensial dəyərə malikdir. Bu inanc - dəyər duyğusu yumlarda da əksini tapır: “Ölüm vəqti gəldügendə arı imandan ayırmasun!”; “Axır vəqtində arı imandan ayırmasun!”¹. Düzdür, zaman, vəqt (vaxt), axır, son, ölüm kimi sözlər leksik zamanın ifadə vasitələridir. Amma “Kitab”ın dilində feli birləşmənin birinci tərəfi kimi işlənmiş “ölüm vəqti” II növ təyini söz birləşməsi (**Ölüm vəqti gəldügendə** arı imandan ayırmasun!”), eləcə də digər iki birləşmə (axır zaman, axır vəqti) leksik zaman mənasında çıxış etsə də, əslində, sintaktik zamanın ifadə vasitələridir.

Yanaşma-uzlaşma əlaqəsi ilə qurulan II növ təyini söz birləşmələri sistemində zaman anlayışını ifadə edən birləşmələrə də rast gəlinir. Bəri başdan deyək ki, “Kitab”ın dilində bu tip birləşmələr o qədər də intensiv görünür.

Heç şübhəsiz ki, zaman anlayışını ifadə edən II növ təyini söz birləşmələri leksik-semantik baxımdan qruplaşdırılarkən birləşmə daxilində sintaktik zamanı reallaşdıran sözlərin rolu, daha doğrusu, semantik yükü nəzərə alınmalıdır. Məsələn, “dün uyxusu” (gecə yuxusu) birləşməsində sintaktik zaman mənası daha çox birinci tərəfdəki “dün” sözünə görə reallaşırsa, “sağış günü” birləşməsində ikinci tərəfdəki “gün” sözünə görə yaranır. Yaxud “ekindü vəqti” (günorta üstü) birləşməsində hər iki tərəf sintaktik zamanı reallaşdıran vasitələr kimi çıxış edir. Bu mənada “Kitab”ın dilində zaman anlayışını ifadə edən II növ təyini söz birləşmələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

– hər iki tərəfi zaman məzmunlu sözlərdən ibarət olanlar:

---

¹ R.Kamal. “Kitabi-Dədə Qorqud”un kommunikativ məkanı: miforitual aspekt. Bakı, 2013, səh.125.

ekindü vəqti (günorta üstü). “Mərə qocalar, ekindü vəqti muni maña çevirəsiz, yiyəm” (D-226);

ayna günü (cümə günü). Qeyd etdiyimiz kimi, bu birləşmə “Kitab”ın dilində müstəqil şəkildə yox, feli bağla-ma tərkibinin birinci tərəfi kimi işlənib: ayna günü oqıyanda (Ayna günü oqıyanda qütbə görkli).

– birinci tərəfi zaman məzmunlu isimlərlə ifadə olunanlar:

dün burcığı (gecə yarısı). “...dün burcığında Qazan bəgiñ ordısına gəldi” (D-38);

dün uyxusu (gecə yuxusu). “Dün uyxusından kafər otağa qoyuldu” (D-90). Bu cümlədəki “dün uyxusu” birləşməsi “gecə yuxusu vaxtı” mənasındadır.

– ikinci tərəfi zaman məzmunlu sözlərlə ifadə olunan-lar:

Rəsul əleyhissəlam zəmanı (Məhəmməd peyğəmbərin zamanı). “Rəsul əleyhissəlam zəmanına yaqın Bayat boyından, Qorqud ata diyərlər, bir ər qopdı” (D-2). Bu birləşmə formasına görə II növ təyini söz birləşməsi modelində olsa da, semantikasına görə III növ təyini söz birləşməsi funksiyasındadır. “Rəsul əleyhissəlam zəmanı” birləşməsi ayrılıqda deyil, “zaman etibarilə uzaq olmayan” (yuxarıda verilmiş cümlədəki “yaqın” sözü nəzərdə tutulur) anlamlı “yaqın” (yaqın) sözü ilə birlikdə zaman zərfliyi vəzifəsindədir;

Oğuz zəmanı (Oğuz zamanı). “Oğuz zəmanında bir yığıt ki, evlənsə, ox atardı” (D-89); “Oğuz zəmanında Qanlı qoca, derlərdi, bir gürbiz ər vardı” (D-170). Bu birləşmə “Kitab”ın dilində intrensivliyi ilə fərqlənir;

sağış günü (sayılan gün). “Sağış günində ayna görkli” (D-6). Qeyd etdiyimiz kimi, “sağış günü” II növ təyini söz birləşməsi modelində olan frazeoloji vahiddir. Bu birləşmənin birinci tərəfində işlənən “sağış” sözünü tarixi-linqvistik müstəvidə araşdırmış E.Əkbərova yazır: “Qədim türk yazılı abidələrində “hesab, miqdar” mənalarında qeydə alınmış “sağış” sözü XVII əsrə qədər Azərbaycan yazılı ədəbi dil nü-

munələrində işlənmiş, bundan sonra isə ərəb mənşəli qiyamət, məhşər sözləri ilə əvəzlənmişdir. Lakin bu leksem təkcə Azərbaycan dilində deyil, oğuz qrupunun digər dillərində də öz işlənmə normativliyini itirmişdir. Sağış ismi aşağıdakı yolla formalaşmışdır: sa – “saymaq, hesablamaq” >say >sağış. Buradakı ğ-y uyğunluğu türk dillərində məlum fonetik faktdır: bögür (türk) – böyür (Azərb.), tay (qazax) – dağ (Azərb.) və s.”¹. Müxtəlif mənbələrə istinadən söylənmiş bu fikirləri elmi və inandırıcı hesab etmək olar;

savaş günü (döyüş günü). “Alp yigitlər savaş günü qırımından qayurırdı? – dedilər” (D-184). Bu tip nümunələr onu deməyə əsas verir ki, “Kitab”dakı qəhrəmanlıq semantikasına həm də sintaktik zaman kontekstində obrazlı şəkildə canlandırılıb.

Təqdim etdiyimiz birləşmələr sistemində indiki zaman mənasını ifadə edən birləşmələrə təsadüf olunmur. Digər birləşmələrdəki zaman semantikasına isə rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir: bir qismi ümumi zaman mənasını ifadə edir (ayna günü, sağış günü); bir qismi gələcək zaman məqamını ifadə edən birləşmə kimi çıxış edir (“ekindü vəqti”. Bu birləşmənin daxil olduğu cümlədəki “yiyəm” (yeyəm) xəbərinə görə); əksəriyyəti isə keçmiş zaman sferası ilə zəncirvari olaraq bağlanan birləşmələr kimi görünür (dün burcığı, dün uyxusu, Oğuz zəmanı...). Sonuncunun üstün mövqedə çıxış etməsi, heç şübhəsiz ki, “Dastan” poetikasına bağlıdır.

Bu bölmənin yekunu olaraq onu da vurğulayaq ki, zaman anlayışının II növ təyini söz birləşmələri ilə ifadəsi müasir dilimiz üçün də səciyyəvidir. Müasir dilimizdəki səhər çağı, cümə axşamı, günorta üstü, gecə yarısı, yaz vaxtı və s. kimi çoxsaylı birləşmələrin birbaşa “Kitab”ın dili ilə səsləşməsi də dediklərimizi arqumentləşdirir.

---

¹ E.Ələkbərova. “Kitabi-Dədə Qorqud” Oğuz dilləri kontekstində. NDA, Bakı, 2006, səh.14-15.

**Zaman anlayışının III növ təyini
söz birləşmələri ilə ifadəsi**

“Kitab”ın dilində idarə-uzlaşma əlaqəsi ilə qurulan III növ təyini söz birləşmələrinin müxtəlif tiplərinə rast gəlinir. Bu sistemdə tərəfləri isim, sifət, say və s. kimi nitq hissələri ilə ifadə olunmuş Bayındır xanın yigitləri, Banıçıçəgin dadısı, namərdlərin yigirmisi, səniñ oğlın kimi çoxsaylı birləşmələr üstün mövqedə çıxış edir. Amma tərəfləri və tərəflərindən biri zaman məzmunlu sözlərdən ibarət III növ təyini söz birləşmələrinə çox az təsadüf olunur. Həmin tip vahidlərin ümumi mənzərəsi aşağıdakı kimidir:

– bir sıra frazeoloji vahidlər III növ təyini söz birləşməsi modelindədir:

qiyamətin bir günü. “Qiyamətin bir günü oldı” (D-152);
günlərdə bir gün (günlərin bir günü). “Günlərdə bir gün Yegnək oturub bəglər ilə söhbət edərkən Qaragünə oğlın Budağilə uz düşmədi” (D-204).

– hər iki tərəfi cəmdə işlənmiş isimlərlə ifadə olunanlar (belə birləşmələrə “Kitab”ın dilində az təsadüf olunur): kafərlərin ağır günləriydi. “Məgər ol gün kafərlərin ağır günləriydi” (D-95). Bu birləşmənin bir sıra səciyyəvi cəhətləri müşahidə olunur: tərəfləri arasına daxil olan “ağır” təyini ikinci tərəfə aiddir; -di (idi) hissəciyini qəbul etdiyi üçün birbaşa keçmiş zaman mənasını ifadə edən birləşmə kimi çıxış edir; cümlənin mürəkkəb ismi xəbəri vəzifəsindədir;

– birinci tərəfi əvəzlik, ikinci tərəfi zaman məzmunlu isimlə ifadə olunanlar:

mənim keçmiş günüm. “Ola kim, mənim keçmiş günümü ağırtmayasan” (D-246). Bu birləşmənin tərəfləri arasına daxil olan “keçmiş” feli sifəti ikinci tərəfə aiddir, ikinci tərəfi təyin edir. Maraqlıdır ki, həmin birləşmə “Kitab”ın dilində başqa formada, dəqiq desək, “keçmiş mənim günüm” şəklində

də işlənib: “Keçmiş mənim günimi nə aңdırarsan?” (D-149). Burada da “keçmiş” sözü birinci tərəfdəki “mənim” sözünə yox, ikinci tərəfdəki “gün” sözünə aiddir. Birləşmədəki keçmiş zaman mənası da məhz “keçmiş” feli sifəti ilə reallaşmış.

– birinci tərəfi əvəzlik, ikinci tərəfi zərflə ifadə olunanlar:

bunı ardınca. “Bunı ardınca, xanım, görəlmiş kimlər yetdi (D-60). Bu birləşmə Drezden nüsxəsinin 59-63-cü səhifələrində 8 dəfə təkrarlanır ki, bu da davamlılıq mənasını ifadə edir. Heç şübhəsiz ki, bu məna yükü daha çox “ardınca” (dalınca, arxasınca...) sözünün semantikasına ilə bağlıdır;

anı ardınca (onun ardınca). “Anı ardınca, görəlmiş, xanım, kimlərt yetdi (D-150). Bu birləşmə Drezden nüsxəsinin 150-151-ci səhifələrində 5 dəfə təkrarlanıb. “Bunı ardınca” birləşməsində olduğu kimi, burada da davamlılıq mənası ifadə olunub. Hər iki birləşmənin (bunı ardınca, anı ardınca) bir neçə dəfə təkrarlanması isə mətn-dəki obrazlılığı qüvvətləndirib.

ZAMAN ANLAYIŞI FELİ BİRLƏŞMƏLƏR MÜSTƏVİSİNDƏ

Bəri başdan qeyd edək ki, “Kitab”ın dilində zaman mənasının məsdər tərkibi ilə ifadəsinə çox az təsadüf olunur. Burada tərkibində zaman məzmunlu sabah, öylən və axşam leksik vahidləri işlənmiş bir nümunəni təqdim etməklə kifayətlənmək olar: “Oğul, sabah varub öylən gəlmək olmaz. Öylən varub axşam gəlmək olmaz” (D-172). Buradakı “sabah varub”, “öylən varub” vahidləri “zərf + feli bağlama”, “öylən gəlmək”, “axşam gəlmək” isə “zərf + məsdər” modə-lindədir. Hər iki birləşmədə birinci tərəf ikinci tərəfdə ifadə olunmuş iş və hərəkətin zamanını bildirir ki, bu da bütöv-lükdə cümlə-dəki ümumi zaman semantikasını qüvvətləndirir.

“Kitab”ın dilində zaman anlayışının feli sifət və feli bağlama tərkibləri ilə ifadəsi üstün mövqedə görünür. Bu tip birləşmələrə ayrılıqda diqqət yetirək:

Zaman anlayışının feli sifət tərkibləri ilə ifadəsi

Bəlli olduğu kimi, türkologiyada feli sifət şəkilçiləri həm də keçmiş, indiki və gələcək zamanlar üzrə qruplaşdırılaraq təhlil süz

gəcindən keçirilir. Bu baxımdan “Kitab”ın dilində zaman anlayışını ifadə edən feli sifət tərkiblərinin həmin sistem üzrə araşdırılmasını məqbul hesab edirik:

Keçmiş zaman mənasının ifadəsi:

– ikinci tərəfi –miş⁴ şəkilçili feli sifətlərlə ifadə olunan birləşmə keçmiş zamanı bildirir: **“üç gün dünli yortmuş yigit... yatdı – uyıdı”** (D-263). Bu birləşmə ilə cümlənin xəbərindəki (əsas feldəki) keçmiş zaman mənası eyni xətdə birləşir:

“Qıraq yerdə tikilmiş otaxların o zalım yıqdırdı ola, qardaş!” (D-222). Bu cümlədəki feli sifət tərkibi keçmişdə baş verən hərəkətin zamanını bildirir;

– ikinci tərəfi -duğım, -dügim, -duğı, -digi şəkilçili feli sifətlərlə ifadə olunmuş birləşmə daha çox keçmiş zaman mənasını bildirir: **“On ay deyəndə dünyaya gətürdüm oğul!”** (D-52); **“Bərü gəlgil, aq südin əmdigim, qadunım ana!”** (D-28); **“Qocalığım vəqti aldırduğım** yalnız oğul! – dedi” (D-141). Keçmiş zaman mənasını ifadə edən sonuncu birləşmədə leksik (qocalıq, vəqt), morfoloji (-duğım feli sifət şəkilçisi) və sintaktik (feli sifət tərkibi) temporallıq vasitələri sintez şəklindədir, daha doğrusu, leksik və morfoloji tempo-rallıq vasitələri sintaktik temporallığın daxilində ərimiş vəziyyətdədir;

– ikinci tərəfi -dügində şəkilçili feli sifətlərlə ifadə olunanlar: **“Bu haları gördüğündə** Qazanın qara qıyma gözləri qan-yaş toldı” (D-44); **“Çobanı gördüğündə** xəbər-ləşdi” (D-

47). Qeyd etdiyimiz kimi, “Kitab”ın dili üçün səciyyəvi olan -dügində feli sifət şəkilçisi sonrakı dövrlərdə fonetik tərkibini dəyişmiş şəkildə sabitləşib. Bu mənada yuxarıdakı birləşmələri müasir ədəbi dilimizdə belə ifadə etmək olar: bu halları gördüyü anda (vaxtda, zamanda...), çobanı gördüyü anda (vaxtda, zamanda...)... Keçmiş zaman məzmunlu -dügün feli sifət şəkilçisindən sonra “ləyin” (kimi) qoşmasının işlənməsinə də təsadüf olunur: “Qazılıq qoca **anı gördüğünləyin** yel kibi yetdi” (D-203). Bu cümlədəki “anı gördüğünləyin” birləşməsi “onu görən kimi” mənasındadır.

İndiki zaman mənasının ifadəsi:

– ikinci tərəfi -an şəkilçili feli sifətlə ifadə olunan birləşmə indiki zamanı bildirir:

“**Alan sabah yerindən turan** qızlar!” (D-105). Bu misradakı semantik tutum, o cümlədən indiki zaman mənasının ifadəsi sonrakı iki misra üçün assosiativ mərkəz funksiyasını yerinə yetirir: “**Ağ otağı qoyuban qara otağa girən** qızlar! **Ağ çıxarıb qara giyən** qızlar!” (D-105);

“Xanım, **ürkdigimiz vəqtin düşən** mənim oğlancığım-dır, bəlkə?” (D-98). Bu cümlədəki feli sifət tərkibində zaman anlayışı ifadə edən üç vasitə müşahidə olunur: keçmiş zaman məzmunlu -digimiz feli sifət şəkilçisi; zaman anlamlı “vəqt” (vaxt) ismi; indiki zaman məzmunlu -ən feli sifət şəkilçisi. Digər tərəfdən, həmin cümlədə III növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunmuş ismi xəbər də indiki zaman sferasındadır (-dır xəbərlik şəkilçinin qrammatik semantikasına görə). Deməli, indiki zamanı ifadə etmə baxımından birləşmə və ismi xəbər eyni xətdə birləşir, həm də bunlardan birincisi ikincisini konkretləşdirməyə xidmət edir – qənaətinə gəlmək mümkündür. Amma cümlənin ümumi semantik yükü, xüsusən də -digimiz şəkilçili feli sifətə görə birləşmə məhz keçmiş zaman mənasını ifadə edir.

Bu tip tərkiblərin ümumi qrammatik semantikasından bəhs olunarkən o da qeyd edilməlidir ki, feli sifət və feli sifət tərkib-

ləri təkcə indiki zaman mənasını ifadə etmir. Eyni zamanda “qoşulduğu fellərdə -an, -ən göstəricisi zaman göstəriciləri (-dı⁴, -miş⁴) kimi vaxtı konkret deyil, ümumi şəkildə ifadə edir və ya istənilən zamanla bağlı ola bilər”¹. Bu mənada **“Qonağı gəlməyən** qara evlər yıqılsa, yeg!” (D-4) cümləsindəki feli birləşmə (qonağı gəlməyən) ümumi zaman mənasını ifadə edir. Yaxud **“Qaraquc ata binənlər** vardı, gəldi” (D-137) cümləsindəki feli sifət tərkibi keçmiş zamanla bağlanır. Bu birləşmədəki zaman mənası əvvəl işlənmiş cümlələrdəki feli birləşmələri də əhatə edir: **“Qarğu cida oynadanlar** vardı, gəldi... **Altun cida oynadana**, yarəb, noldı?” (D-137). Hər üç birləşmədə ifadə olunmuş zaman mənası indiki yox, keçmiş zamana aiddir.

– ikinci tərəfi -ar² şəkilçili feli sifətlə ifadə olunan birləşmələr:

“Yedi qız qardaşın yedi yol ayırdında ağlar gördüm, Bamsı!” (D-96); **“Güz alması kibi al yanaqların yırtar** gördüm, Bamsı” (D-96). Bu cümlələrin xəbərindəki (əsas feldəki) qrammatik zaman forması keçmiş zamanı ifadə etdiyi üçün feli birləşmədəki zaman semantikasını da məhz keçmiş zamanla bağlanır. Bu tip nümunələr həm də onu deməyə əsas verir ki, “Kitab”ın dilində ikinci tərəfi -ar// -an şəkilçili feli sifətlərlə ifadə olunmuş birləşmələr müvazi olaraq işlənib.

Gələcək zaman mənasının ifadəsi:

– ikinci tərəfi -acaq² şəkilçili feli sifətlə ifadə olunan birləşmə iş və hərəkətin qəti şəkildə icra ediləcəyini bildirir. Bu da təsadüfi deyil. Çünki -acaq² şəkilçili feli sifətlər “əşyanın gələcək zamanla bağlı olan hərəkət əlamətini bildirir”². Bu cür birləşmələr “Kitab”ın dili üçün də səciyyəvidir:

---

¹ K.Bəşirov. Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik morfemlər. Bakı, 2009, səh.199.

² Müasir Azərbaycan dili. II cild, Bakı, “Elm”, 1980, səh.374.

“**Əgər səni hasardan aşığa orğanla salındıracaq** olursam, **babaña-anaña sağlıqla varacaq** olursan, bəni bunda gəlüb həlallıqla alurmısan?” (D-98). Qorqudsünas-lıqda birinci birləşmə bəzən “zərf + -acaq şəkilçili feli sifət” modelində təqdim olunur: “**aşığa orğanla salındıracaq**”. İkinci birləşmə isə “tərzi-hərəkət zərfi + -acaq şəkilçili feli sifət” kontekstində götürülür: “sağlıqla varacaq”¹;

– ikinci tərəfi -ası² şəkilçili feli sifətlə ifadə olunan birləşmələr. Bu tip birləşmələrə “Kitab”ın dilində çox az təsadüf olunur: “Sən varası kafər degil” (D-130). Qorqudsünaslıqda belə birləşmələr adlıq hallı feli birləşmənin struktur-semantik tiplərindən biri kimi də təqdim olunur. Qeyd edək ki, necə təqdimindən asılı olmayaraq ikinci tərəfi -ası² şəkilçili feli sifətlə ifadə olunan birləşmələr, əsasən, gələcək zaman mənasını ifadə edir. Heç şübhəsiz ki, bu da -ası² şəkilçisinin qrammatik semantikasi ilə bağlıdır.

Zaman anlayışının feli bağlama tərkibləri ilə ifadəsi

“Kitab”ın dilində ikinci tərəfi feli bağlama ilə ifadə olunmuş birləşmələr struktur-semantik tiplərinin rəngə-rəngliyi və zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu tip birləşmələrdə zaman anlayışının ifadəsi əsasən belədir: hadisələr arasındakı müəyyən zaman kəsiyini ifadə edir; zaman hüdudunu reallaşdıran vasitə kimi çıxış edir; iş və hərəkətin təkrarlığını, davamlılığını ifadə edir; əsas feldən əvvəlki iş və hərəkətin zamanını bildirir; iş və hərəkətin konkret bir zaman daxilində yerinə yetirildiyini ifadə edir və s. Qeyd edək ki, zaman anlayışının bu cür ifadəsi təkcə “Kitab”ın dili deyil, ümumən türk dilləri baxımından səciyyəvidir.

“Kitab”ın dilində zaman anlayışının feli bağlama tərkibləri ilə ifadəsi əsasən aşağıdakı kimidir:

---

¹ S.Abdinova. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində feli birləşmələr. NDA, Bakı, 2007, səh.20-21.

– ikinci tərəfi -ub, -üb şəkilçili feli bağlamadan ibarət olan birləşmənin ifadə etdiyi zaman mənası birbaşa əsas feldəki qrammatik zaman göstəricisi ilə bağlı olur: “Oğul, oğul, ay oğul! **Yağıya girüb** baş kəsmədin, **adam öldürüb** qan dökmədin...”(D-131). Bu birləşmələr ayrılıqda müəyyən bir zamanı bildirmir. Bu da təsadüfi hesab oluna bilməz. Çünki həmin birləşmələrdəki “girüb, öldürüb feli bağlamaları konkret olaraq heç bir zamanı ifadə edə bilmədiyi üçün onlardan sonrakı baş kəsmədin, qan tökmədin (dökmədin – Ə.T.) fellərinin zamanı ilə müəyyənləşir”¹.

– ikinci tərəfi -alı² şəkilçili feli bağlama ilə ifadə olunan birləşmə birinci hadisə ilə ikinci hadisə arasındakı müəyyən zaman kəsiyini ifadə edir. “Ad + fel” modelində olan belə birləşmələr “Kitab”ın dili üçün səciyyəvidir: “**Ağam Beyrək gedəli** yayladım yoq” (D-103); “**Mən bu yerdən gedəli** dəlü olmuşsan, dəlim! (D-114); “**Beyrək gedəli** Bam-bam dəpə başına çıqdınmı, qız?!” (D-115); **Sən gedəli** ağılmağım gögdə ikən yerə endi (D-140); “**Sən gedəli**, xanım arqurı yatan Ala tağların avlanmamışdır” (D-240)... Bu tip birləşmələr müasir ədəbi dilimiz üçün o qədər də səciyyəvi deyil. Burada bir cəhəti də qeyd edək ki, “Kitab”ın dilində ikinci tərəfi -alı² şəkilçili feli bağlama ilə ifadə olunan birləşmələrdən sonra zaman bildirən “bəri” qoşmasının işlənməsinə də təsadüf olunur: “**Ərə varaludan bəri** qarnım toymadı” (D-8). Bu cümlədəki “bəri” qoşması feli bağlama tərkibi ilə ifadə olunmuş sintaktik zaman mənasını konkretləşdirməyə xidmət edir.

– ikinci tərəfi -anda² şəkilçili feli bağlama ilə ifadə olunan birləşmə iş və hərəkətin müəyyən bir zaman daxilində yerinə yetirilməsini ifadə edir. Bu da təsadüfi deyil, çünki -anda² “feli bağlama şəkilçisi əsas etibarilə cümlənin müstəqil

---

¹ İ.Vəliyev. Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində keçmiş zamanın ifadə formaları. Bakı, 2009, səh.156.

xəbərləri ilə ifadə olunmuş iş, hal, hərəkətin icra olunma vaxtını bildirir. Buna görə də -anda² formalı feli bağlamalı – an² zaman tərkibilə əvəz etmək olur”¹. Müasir dilimizdə ikinci tərəfi -anda² şəkilçili feli bağlama ilə ifadə olunan birləşmələrinin zənginliyi və intensivliyi birbaşa “Kitab”la bağlanır. Çünki bu tip birləşmələr “Kitab”ın dilində sabitləşmiş vəziyyətdə görünür: “**Ox atanda** mən sənin oxuqı yarmadımmı?” (D-116); “**Hər atanda** on iki batman taş atardı” (D-75). Sonuncu birləşmədə ümumi zaman və ya gələcəkdə icra oluna-caq iş və hərəkətin zamanı, birinci və ikinci birləşmələrdə (ox atanda, hər atanada) isə keçmişdə icra olunmuş iş və hərəkətin zamanı ifadə olunub. Bu da, qeyd etdiyimiz kimi, birbaşa həmin cümlələrin əsas fellə-rindəki morfoloji göstəricilərin qrammatik semantikasi ilə bağlıdır;

– ikinci tərəfi -dıqda, -dikdə şəkilçili feli bağlama ilə ifadə olunan birləşmələrdə cümlənin feli xəbəri (əsas fel) hansı zamana ifadə edirsə, birləşmədə ifadə olunan hərəkət də həmin zamana aid olur: “**Oğlan anda yıqıldıqda** Boz atlu Xızır oğlana hazır oldu” (D-26); “**Oğuzun ala gözli qızı-gəlini bildıqda, hər kişi sözün söylədikdə** sən orada turasan, ögyəsən...” (D-197). Bu tip birləşmələrə “Kitab”ın dilində az rast gəlinir;

– ikinci tərəfi -madın, -mədin şəkilçili feli bağlama ilə ifadə olunan birləşmə əsas feldən əvvəlki iş və hərəkətin zamanını ifadə edir: “Mən qaraquç **atıma binmədin** ol binmax gərək” (D-81); **Qaytabanda dävələrin bozlatma-dan...**” (D-299). “Kitab”ın dilində bu tip birləşmələrə uyğun modellərin təkrarlanması ilə poetikliyin qüvvətləndirilməsi qabarıq şəkildə görünür. Sonuncu nümunəyə sintaktik bütöv daxilində diqqət yetirək:

Yigitlərim, Aruz oğlu Basat gəlmədin,
Elim-günim çapılmadı,
Qaytabanda dävələrim bozlatmadın

---

¹ Müasir Azərbaycan dili. II cild, Bakı, “Elm”, 1980, səh.385.

Qaraqucda Qazlıq atım kişnətmədin
Ağca qoyunlarım mənrişmədin,
Ağca yüzlü qızım-gəlünim əkşəşmədin,
Ağca yüzli görklimi Aruz oğlu Basat gəlüb almadın,
Elim-günim çapmadın
Qazan maña yetişsün.
Mənim qanım Aruza qomasun.
Ağca yüzlü görklümü oğluna alı versün.
Axirət həqqini həlal etsün...

Göründüyü kimi, ikinci tərəfi -madın, -mədin şəkilçili feli bağlamalarla ifadə olunmuş birləşmələrin ardıcıl olaraq sıralanması (“Qazan maña yetişsün” cümləsinə qədər) ilə tək-cə ahəngdarlıq yaradılmayıb, eyni zamanda poetik mənə qüvvətləndirilib. Bu cəhət həmin birləşmələrin daxil olduğu əmr cümlələrini də əhatə edir. Bu tip vahidlərdəki zaman mənasını isə belə səciyyələndirmək olar: paralel birləşmələr və cümlələrin xəbərindəki (əsas feldəki) iş və hərəkət gələ-cək zamana yönəlmiş vəziyyətdədir. Amma bu da var ki, əsas feldəki (yetişsün, mənim qanım qomasun, versün, həlal etsün) iş və hərəkət icra olunarsa, birləşmədə ifadə olunmuş iş və hərəkət baş verməyə də bilər. Bu da -madın, -mədin (-madan, -mədən) şəkilçisinin qrammatik semantikasına ilə bağlıdır;

– ikinci tərəfi -ınca, -incə, -yınca, -yincə şəkilçili feli bağlamalarla ifadə olunan birləşmələr cümlədəki feli xəbərin (əsas felin) ifadə etdiyi hərəkətin zamanı kontekstində müəyyənləşir. Bu tip birləşmələrin “ifadə etdiyi hərəkət əsas felin ifadə etdiyi hərəkətdən əvvəl gəlir; feli bağlamanın ifadə etdiyi hərəkət bitəndən dərhal sonra əsas felin ifadə etdiyi hərəkət başlanır”¹. Bu tip birləşmələr “Kitab”ın dilində intensivliyi ilə seçilir: “**Qadir tənri verməyincə** ər bayımaz” (D-2); “**Qara polad üz qılıcı çalmayınca** qırım dönməz” (D-3);

---

¹ Ə.Rəcəbli. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı, 2002, səh.423.

“Qarağusa qıymayınca yol alınmaz” (D-31); “Yalnız oğlu xəbərini almayınca” (D-139)... “Kitab”da belə feli birləşmələrlə obrazlılığın yaradılması da özünü göstərir. Burada bir nümunəni təqdim etməklə kifayətlənirik:

“Paralanub Qazlıq atımdan enməyincə,
Yenümlə alca qanım silməyincə,
Qol-put olub yer yüzünə düşməyincə,
Yalnız oğul xəbərini almayınca,
Kafər yollarından dönmiyəyin! – dedi..”(D-138-139)

Bu parçada ikinci tərəfi -yınca, -yincə şəkilçili feli bağlamalarla ifadə olunmuş birləşmələrin əmr cümləsinə qədər (“Kafər yollarından dönmiyəyin”) ardıcıl sıralanması müşahidə olunur. Bu da, bir tərəfdən, zaman mənasını qabartmağa xidmət edirsə, digər tərəfdən, mətnə ahəng-darlığı təmin edən, poetik mənanı qüvvətləndirən vasitələr-dən biri kimi çıxış edir.

Yuxarıda təqdim etdiyimiz birləşmələrdə -ınca, -incə feli bağlama şəkilçisindən əvvəl -ma² inkar forması işlənib. Müqayisə və qarşılaşdırmalar göstərir ki, “Kitab”ın dilində sintaktik mühitlə bağlı olaraq ikinci tərəfi -ınca, -incə şəkilçili feli bağlama ilə ifadə olunmuş birləşmələrdə -ınca, -incə formantından əvvəl -ma² inkar şəkilçisinin işlənməməsi də üstün mövqedədir: “Adam içməyən acı sular sızınca, sızmasa, yeg” (D-4); “Yalan söz bu dünyada olınca, olmasa, yeg”(D-4)... -ınca şəkilçisinin həm təsdiq, həm də inkar formalarında işlənməsi çeşidli məna çalarları yaradır. Dəqiq desək, -ınca, -incə şəkilçili feli bağlama “təsdiq formasında əsas fellə ifadə olunan hərəkətin bilavasitə və ya qısa bir müddətdə baş verdiyini bildirdiyi halda, feli bağlamanın inkar forması həmin zamanı potensial imkan kimi təqdim edir... Həmin şəkilçinin inkar formasında işlənən feli bağlama əsas felin bildirdiyi

hərəkətin zaman həddini ifadə edir”¹. Amma burada o da qeyd olunmalıdır ki, “Kitab”ın dilində təsdiq formasında işlənmiş -üncə feli bağlama şəkilçili sözlər də əsas feldəki hərəkətin bildirdiyi zaman həddini ifadə edib: **“Ala gözlü oğlunuzu görüncə** bəg baba, xatun ana, əsən qalun! – dedi” (D-259). Bu birləşmənin “ala gözlü oğlunuzla görüşənədək” şəklində sadələşdirilməsi də dediklərimizi arqumentləşdirir;

– ikinci tərəfi -a² şəkilçili feli bağlama ilə ifadə olunmuş birləşmələr tərz mənası ilə yanaşı, zaman mənasını da bildirir: **“Dədəyi qoa-qoa** Dəli Qarçar on yelək yer aşırıdı” (D-84); **“Ol gün baqa-baqa** Qazan oğlu Uruzın eşqi gəldi” (D-132). Bu birləşmələrdən ikincisində zaman mənasının ifadə olunması daha qabarıq görünür. Bu da səbəbsiz deyil. Belə ki, həmin birləşmənin birinci tərəfində keçmiş zaman mənasını bildiren “ol gün” I növ təyini söz birləşməsi işlənib;

– ikinci tərəfi -kən şəkilçili feli bağlamadan ibarət olan birləşmələrin ifadə etdiyi zaman mənası birbaşa əsas feldəki hərəkətlə bağlı olur. Daha doğrusu, hər ikisinin ifadə etdiyi hərəkət eyni zaman kəsiyində baş verir: **“Gecə yaturkən** Qaracıq çoban qara qayğulu vaqəə gördi” (D-39); Oğlan keyiki qovarkən babasının ögindən gəlüb-gedərdi” (D-22); **“Keyikə atarkən** oqla səni urar, öldürər” (D-22); **“Av avlayıb quş quşluyıb** gəzərkən buñaldı” (D-244). Bu tip birləşmələr müasir dilimizdə də intensivdir;

– ikinci tərəfi -gəc, -cək, -caq, -icək şəkilçili feli bağlama ilə ifadə olunan birləşmə xəbərdəki (əsas feldəki) iş və hərəkətin başvermə vaxtını ifadə edir: **“Köpəkləri görəcək** qas-qas güldi” (D-87); **“Böylə digəc** oğlanın qulağına səs toqundu (D-28); **“Çoban bu yığnağı görəcək** ibrət aldı” (D-216). Göründüyü kimi, feli birləşmə ilə əsas feldəki iş və hərəkət eyni zamanda,

---

¹ İ.Tahirov. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, 2007, səh.256.

eyni vaxtda baş verib ki, bu da həmin cümlələrdəki zaman mənasını qüvvələndirməyə xidmət edir. Yeri gəlmişkən, onu da vurğulayaq ki, “Kitab”ın poetik strukturunda “böylə digəc” feli birləşməsi üstün mövqedə çıxış edir: **“Böylə digəc** Dirsə xan, xatunına cavab vermədi” (D-25); **“Böylə digəc** qırq incə qız yayıldılar” (D-28); **“Böylə digəc** Qalın Oğuz bəgləri yüz gögə tutdılar” (D-68)... Fikrimizcə, “böylə digəc” (belə dedikdə) birləşməsinin bu cür intensivliyi uyğun sintaktik mühitlə, eyni zamanda “Dastan” poetikası ilə bağlıdır.

Zaman anlayışının xəbərdə ifadəsi

Cümlənin baş üzvlərindən biri, daha doğrusu, ikincisi olan xəbər ifadə vasitələrinə görə iki yerə bölünür: ismi xəbər, feli xəbər. Feli xəbərdə zaman anlayışının ifadəsi açıq-aydın şəkildə görünür. İsmi xəbərdə isə zaman mənası məntiqi kateqoriyalara əsaslanılmaqla müəyyən olunur. Məlumdur ki, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində xəbərlik şəkilçisi qəbul etmiş hər hansı bir söz cümlədə ismi xəbər vəzifəsində çıxış edir. Bu zaman ismi xəbərdə müəyyən bir zaman mənası ifadə olunur. Daha dəqiq desək, zaman mənası həmin tip cümlələrin ümumi semantik yükü kontekstində bəlli olur. Yaxud ismi xəbərlərdəki “idi”, “imiş” hissəcikləri ilə keçmiş zamanın ifadəsi reallaşır. Bu da təsadüfi deyil. Belə ki, “xəbərin əsas işi fikir predmetinin modal-zaman xarakteristikasını verməkdir. Nitq predmetinin hərəkəti felin təsrif formaları ilə, əlamətləri isim, sifət, say, zərf, isim və feli birləşmələrlə ifadə olunur”¹. Amma bu da var ki, feli xəbərlərdəki zaman birbaşa zaman şəkilçiləri və ikinci dərəcəli morfoloji göstəricilərlə, ismi xəbərlərdəki zaman isə daha çox predikativlik və modallıqla reallaşır. Zaman anlayışının ismi xəbərdə ifadə olunmasını mətn kontekstində nəzərdən keçirək: “Mən magistrantam” cümləsinin

¹ Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2000, səh.109.

də ifadə olunmuş hökm indiki zamana aiddir. Amma bu tip cümlələrdə ifadə olunmuş zaman anlayışı digər temporallıq vasitələri ilə konkretləşdirilir. Belə ki, həmin cümləyə indiki zaman məzmunlu I növ təyini söz birləşməsini əlavə etdikdə indiki zaman dəqiq şəkildə ifadə olunur: “Mən bu gün magistrantam”. Yaxud bu cümləyə gələcək zaman məzmunlu “sabah” sözünü əlavə etdikdə birbaşa gələcək zaman mənası reallaşır: “Mən sabah magistrantam” (Mən sabahın magistrantıyam). Əksinə, həmin tip cümlələrə keçmiş zaman məzmunlu “dünən” zaman zərfini əlavə etdikdə nəinki keçmiş zaman mənası reallaşır, hətta məntiqə zidd bir cümlə modeli yaranar: “Mən dünən magistrantam”. Bu, bir daha təsdiq edir ki, xəbərlik şəkilçiləri ilə keçmiş zamanın ifadəsi qeyri-mümkündür. Aydın ki, bu tip cümlələrdə keçmiş zamanın ifadəsi yalnız “idi”, “imiş” köməkçi felləri ilə mümkün olur: “Mən dünən magistrant idim”; “O, dünən magistrant imiş” (burada “dünən” zaman zərfini şərti olaraq işlədirik). Fikrimizcə, “Kitab”ın dilindəki ismi xəbərlərə də məhz bu prizmadan yanaşılmalıdır. Bir neçə nümunəyə diqqət yetirək: “Əmma mən Banıçıçəgin dadısıyam” (D-78); “Hünər atındır” (D-238); “...biz də düşmə niz” (D-295). Heç şübhəsiz ki, bu cümlələrdəki indiki zaman mənası daha çox -am (dadısıyam), -dır (atındır) -iz (düşmə niz) xəbərlik şəkilçiləri vasitəsilə reallaşmış; “Yucalardan yucasan, kimsə bilməz necəsən” (D-161) cümləsində -san xəbərlik şəkilçisi ümumi zaman mənasını yaradan vasitə kimi çıxış edir; “Oğuzın, ol kişi təmam bilicisiydi” (D-2) cümləsinin xəbərindəki -di (idi) morfemi ilə keçmiş zaman anlayışı reallaşdırılıb. “Kitab”ın dilində üstün mövqedə görünən feli xəbərlərdə (əsas feldə) ifadə olunmuş zaman isə, heç şübhəsiz ki, əsas və ikinci dərəcələr morfoloji zaman göstəricilərinə görə müəyyənləşir. Bu da, əsasən, aşağıdakıları əhatə edir (üslubla bağlı olaraq müxtəlif zamanları ifadə edən zaman formalarından əvvəlki səhifələrdə bəhs etmişik):

feli xəbərlərdə keçmiş zamanın əsas morfoloji göstəriciləri:

-dı, -di. “Qazana biz **asi oldıq, and içdik**” (D-296);

-miş, -miş. “Bamsı Beyrəgə diləməgə **gəlmişəm**” (D-83); “Mən bu yerdən gedəli **dəlü olmuşsan...!**” (D-114);

-ub, -üb. “**Yürəgiñə qaynar yağlar qoyulubdur?**” (D-102); “Məgər səniñ ağağ **yoq olubdur?**” (-103).

feli xəbərlərdə keçmiş zamanın ikinci dərəcəli morfoloji göstəriciləri:

“-miş+-dı”. “Bir gün Qam Ğam oğlu xan Bayındır yerindən **turmışdı**” (D-10)

“-ar+-dı”. “Ğaibdən dürlü xəbər **söylərdi**” (D-2)

“-məz+-lər+-di” “Hər nə iş olsa, Qorqut ataya tanışınca **işləməzlərdi**” (D-2)

“-ir+-miş”. “...bir cılasın bahadır **istəyirmişsən...**” (D-141)

“-məz+-miş”. “Oğul sən qız **istəməzmişsən...**” (D-171)

“-sa+-di”. “Aruz maña bu işi edəcəgiñ **bilsəydim...**” (D-297)

“-a+-dı” (aydı). “Altun-aqça gücinə salubanı səni **qurtaraydım, oğul!**” (D-165)

“-ası+-dı”. “...yatacaq yerim genə bu **xərab olasıydı**” (D-9)

feli xəbərlərdə indiki zamanın əsas morfoloji göstəriciləri:

-ur, -ür. “Bilürmisən nələr oldı?”

-ar, -ər. “Köpək Qazanın atınıñ ayağına çap-çap **düşər**”

feli xəbərlərdə indiki zamanın ikinci dərəcəli morfoloji göstəriciləri:

-a² (felin arzu şəklinin qrammatik forması). “Haqluya **həqqi dəgə, haqsuza yüzi qaraluğı dəgə**”.

feli xəbərlərdə gələcək zamanın əsas morfoloji göstəriciləri:

-ur, -ür. “Getdikdə yerin otlaqların keyik **bilür**”;

-ar, -ər. Anlar bizə yetsə, **öldürər**”.

feli xəbərlərdə gələcək zamanın ikinci dərəcəli morfoloji göstəriciləri:

– felin əmr şəklində işlənmiş sözlər (əvvəlki səhifələrə bax);

– a² forması (arzu şəklinin morfoloji göstəricisi) “...qırq yerdən **avaz verəsiz**”;

– sa² forması (şərt şəklinin morfoloji göstəricisi). “...şülən yeməgiñ yanına varsam”;

– **maq²+gərək** forması (vacib şəklinin forması). “Oğul, ya səni **evarmaxmı gərək?**”

– ası, -əsi (lazım şəklinin forması). “Bəli, xanım, **bulasıyam**”.

Yuxarıdakı zaman formalarının əksəriyyəti müasir Azərbaycan dili üçün də səciyyəvidir. Yeri gəlmişkən, bu cür faktlar “Kitab”ın məhz Azərbaycan dilində yazıldığını təsdiqləyir (əvvəlki səhifələrə bax: “Kitab”ın dilindəki -ur, -ür (indiki zaman forması), -ub, üb (nəqli keçmiş zaman şəkilçiləri müasir Azərbaycan dilində eynilə işlənir. Müasir Türkiyə türkcəsində isə -ub, -üb forması yoxdur, -ur, -ür forması isə “yor” şəklindədir).

Zaman anlayışının zaman zərfliyində ifadəsi

Hərəkət və ya əlamətin zamanını bildirən, xəbərdə ifadə olunan fikri zaman baxımından tamamlayan zaman zərfliyi “Kitab”ın dilində üstün mövqedə çıxış edir. Bu tip zaman zərfliklərini ifadə vasitələrinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

– zaman zərfləri ilə ifadə olunanlar: “Görəlim **imdi** yarıdan neylər”; “**Baya** mırladı”; “**Dün** yoq, ötəki gün eviñ bundan keçdi”;

“Həm **şimdi** nə yersən, nə içərsən və nəyə binərsən?”; “**Andan** öldürərsən, mərə kafər, öldür məni...”

Язизхан Танрыверди

– zaman məzmunlu isimlərlə ifadə olunanlar: “Yapa-yapa qarlar yağsa, **yaza** qalmaz”; “Yapağlı gökçə çəmən **güzə** qalmaz”...;

– sual əvəzliləri ilə ifadə olunanlar: “**Qaçan** sən mənə alub kafər sərhəddinə çıxardın...”

– zaman məzmunlu söz və birləşmələrə bəri, sonra, əvvəl, dəkin -dən, -cə... qoşmalarının qoşulması ilə: “**ərə varaludan bəri** dəxi qarnım toymadı”; “**Öylədən sonra** evinə gəldi”; “Oğuzun ögincə **bundan əvvəl** kimsə köç-məzdi” ; “**Şimdiyə dəkin** Qazanın evin bilə yağma edərdik”; “**Öyləyədəncə** gəzdi”...

I növ təyini söz birləşmələri ilə: “**Ol gün** baqa-baqa Qazan oğlu Uruzın eşqi gəldi”; “**Ol zəmanda** oğul ata sözün iki eləməzdi”; “**Bir gün** Qam Gan oğlu xan Bayındır yerindən turmuşdı”; Oğul, dan-dansux **bu gün** Oğuzda nə gördün?..”

II növ təyini söz birləşmələri ilə: “Mərə qocalar, **ekindü vəqti** muni maña çevirəsiz, yiyəm”; “...**dün burcığında** Qazan bəgin ordısına gəldi”; “**Oğuz zəmanında** bir yigit ki, evlənsə, ox atardı”...

– feli sifət tərkibləri ilə: “**Bu halları gördüğündə** Qazanın qara qıyma gözləri qan-yaş toldı”; “Beyrək yayı **gördüğündə** yoldaşların andı, ağladı”...

feli bağlama tərkibləri ilə: “**Ağam Beyrək gedəli** yayladım yoq”; “**Ox atanda** mən səni oxını yarmadımmı?”; “...**hər kişi sözün söylədikdə** sən orada turasan, ögyəsən”; “**Köpəkləri görəcək** qasqas güldi”...

Müşahidələr göstərir ki, “Kitab”ın dilində zaman zərfləri, I növ təyini söz birləşmələri və feli bağlama tərkibləri ilə ifadə olunan zaman zərfliləri üstün mövqedə çıxış edir.

Təktərkibli cümlələrdə zaman anlayışının ifadəsi

Bəllidir ki, baş üzvlərdən yalnız biri əsasında formalaşan təktərkibli cümlələr iki yerə bölünür: xəbər qütbü əsasında

formalaşan qeyri-müəyyən şəxslı, ümumi şəxslı və şəxssız cümlələr; mübtədə qütbü əsasında formalaşan adlıq cümlə. Bu tip cümlələrdə zaman anlayışının ifadəsini “Kitab”ın dili kontekstində nəzərdən keçirək.

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdə zaman anlayışının ifadəsi. Müasir dilimizdə tam formalaşmış vəziyyətdə olan bu tip cümlələrdən kifayət qədər bəhs olunub. Hətta belə cümlələrin xəbərlərinin hansı zamanda olması da dəqiq-ləşdirilib: “Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin xəbəri xəbər formasının III şəxs cəmində, əksərən indiki və qeyri-qəti gələcək zamanlarda, bəzən də şühudi keçmişdə, qəti gələcək zamanda olur...”¹. “Kitab”ın dilindəki qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin xəbərləri daha çox şühudi keçmiş zamandır. Bu da, heç şübhəsiz ki, “Dastan” poetikası, təhkiyəçi dili ilə bağlıdır: “Qazanın ayağına düşdilər, suçların dilədidilər, əlin öpdilər; “Beyrəğin ölüsin-dirisin bilmədilər”; “Bir yazın, bir güzin buğayla buğrayı savaşırdırlardı”... “Kitab”ın dilində xəbəri nəqli keçmiş zamanda olan qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrə də təsadüf olunur: “Beyrəgi Qara Dərvənddə öldürmüşlər...” Bu tip cümlələrə tarixi-linqvistik prizmadan yanaşan N.Cəfərov maraqlı mülahizələr irəli sürür: “Kitabi-Dədə Qorqud”un sintaktik sistemində qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin mövqeyi həm struktur-qrammatik, həm də funksional-üslubi amillərlə müəyyən olunur ki, bütün bunlar da abidənin təşəkkül tapdığı dövrün ədəbi dil təmayülünü əks etdirir”².

Ümumi şəxslı cümlələrdə zaman anlayışının ifadəsi. Türkoloji ədəbiyyatda bu tip cümlələr əsasən belə səciyyə-ləndirilir: xəbər qütbü əsasən formalaşır; xəbəri daha çox ikinci şəxsin təki və üçüncü şəxsin cəmində olur; daha çox atalar sözləri və

---

¹ Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2000, səh.178.

² N.Cəfərov. Cümlənin struktur-semantik təkamülü. Bax: H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, səh.328.

məsəllərdən, hikmətli sözlərdən ibarət olur; folklor üslubu üçün xarakterikdir... Belə cümlələri “Kitab”ın dili kontekstində nəzərdən keçirək: “Bir tama dirək ururlar, ol tama tayaq olur”; “Qaravaşa ton geyirsən, qadın olmaz”; “Ata tururkən oğul əlinmi öpərlər?” “Kitab”ın dili üçün səciyyəvi olan bu tip cümlələrin xəbərlərinin hansı zamanda işlənməsindən asılı olmayaraq onların hər biri ümumi zaman anlayışını ifadə edir.

Şəxssiz cümlələrdə zaman anlayışının ifadəsi. Xəbər qütbü əsasında formalaşan, daha doğrusu, mübtəda ilə xəbərin sintezi əsasında yaranan şəxssiz cümlələrin xəbəri III şəxsin təkində olur. Bu cür cümlələrə “Kitab”ın dili müstəvisində diqqət yetirək: “Kafərlərin gözünə qorxu düşdü”; “Bunlar böylə edicək Baybörə bəgin acığı tutdı”. Bu cümlələrin hər ikisinin xəbərində şühudi keçmiş zaman forması işlənilib (-dü, -dı). Digər tərəfdən, hər iki şəxssiz cümlənin ümumi semantik yükündə psixoloji halın ifadəsi qabarıq şəkildə görünür. Bir də var ki, şəxssiz cümlələrin ümumi semantik tutumunda psixoloji hal, imkan və güman, ətraf mühitdəki hal-vəziyyət və digər mənalara yox, “zaman bildirmə” qabarıq görünsün, zaman anlayışı məhz şəxssiz cümlə ilə ifadə olunsun. Məsələn, “Yaza az qalmışdı”, “Qışın oğlan çağı idi” kimi cümlələrdə zaman anlayışı məhz şəxssiz cümlə ilə ifadə olunur. Bu cür məsələlərdən bəhs edən İ.Tahirov göstərir ki, “zaman bildirən şəxssiz cümlələr ismi xəbərli şəxssiz cümlələrdən ibarət olur. Onların yaranmasında temporal söz və söz birləşmələri iştirak edir. Azərbaycan dilində şəxssiz cümlələrdə xəbərlə təsəvvür edilən fikir predmetinin, məzmunun indiki zamana aidliyi -dir⁴ xəbərlik şəkilçisi, keçmiş zamana aidliyi idi, imiş bağlamaları, gələcək zamana aidliyi isə olmaq feli ilə reallaşır...”¹. Bu xüsusiyyətlərə cavab verən şəxssiz cümlələr

---

¹ İ.Tahirov. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, 2007, səh.268.

müasir dilimizdə üstün mövqedədir. “Kitab”ın dilində isə belə cümlələrə az rast gəlinir: “Məgər ol gün kafərlərin ağır günləriydi”; “Ol zəmanda bəglərin alqışı alqış, qarğıışı qarğıış idi”; “Yemə-içmə idi”. Bu cümlələrdə zaman məzmununu reallaşdıran vasitələr əsasən bunlardan ibarətdir: I növ təyini söz birləşməsi (ol gün, ol zaman); III növ təyini söz birləşməsi (kafərlərin ağır günləri); idi (-di) hissəciyi. Bu, bir daha sübut edir ki, zaman bildirən şəxssiz cümlələrdə bir neçə temporalıq vasitəsinin zəncirvari bağlılığı “Kitab”ın dili, eyni zamanda bütün türk dilləri üçün səciyyəvidir.

Adlıq cümlələrdə zaman anlayışının ifadəsi. Mübtədə qütbü əsasında formalaşan adlıq cümlədəki mücərrəd zamandan bəhs olunarkən, heç şübhəsiz ki, onun indiki zamanla bağlılığı xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Ən azı ona görə ki, adlıq cümlələrdə ifadə olunan iş və hadisə birbaşa danışmaq vaxtı ilə bağlıdır. Burada Q.Kazımovun bir fikri yada düşür: “...adlıq cümlələrdə predikativlik intonasiya ilə reallaşan hadisələrin indiki zamanda mövcud olduğunu təsdiq edən sintaktik zaman və sintaktik modallıq əsasında yaranır. Adlıq cümlələr ancaq təsdiq cümlələrdən ibarət olur. Belə cümlələrdə varlığın mövcudluğu yalnız indiki zaman anlamında təsdiq edilir”¹. Müəllifin irəli sürdüyü tezislər inandırıcıdır. Yeri gəlmişkən, İ.Tahirov da Q.Kazımovun mövqeyində dayanır: “Adlıq cümlələr real modalıq və indiki zaman mənası təzahür etdirir... Adlıq cümlələrin semanti-kasında ümumi mücərrəd zamanın mövcud olması buna bir daha sübutdur. Mövcudolma həmişə indiki zamanla bağlıdır...”². “Kitab”ın dilinə bu cür fikirlər kontekstində yanaşdıqda bəlli olur ki adlıq cümlələr “Dəstan”ın dili üçün o qədər də səciyyəvi olmayıb. Bəzi nümunələrə diqqət yetirək: “Souq-souq

---

¹ Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2000, səh.191.

² İ.Tahirov. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, 2007, səh. 264.

sular, çayırlar-çəmənlər...”; ”Gəlimli-gedimli dünya, Axirət-son ucı ölümlü dünya!” Bu tip cümlələrin hər biri təsviri adlıq cümlələr hesab olunur. Burada bir cəhəti də qeyd edək ki, “Kitab”-dakı bəzi cümlə modelləri işarəedici adlıq cümlələrdən də bəhs etməyə imkan verir. Məsələn, “Beyrəgi Qara Dərvənddə öldürmüşlər, uş da nişanı, sultanım!” Bu cümlədəki “uş da nişanı” (bu da nişanı) modeli bütün parametrlərinə görə işarəedici adlıq cümlə kimi çıxış edir. Belə cümlələr, daha dəqiqi, predikativliyi intonasiya ilə reallaşan işarəedici adlıq cümlələr müasir dilimiz üçün daha səciyyəvidir.

“Kitab”da işlənmiş təktərkiibli cümlələrə zaman anlayışı kontekstində yanaşma bir həqiqəti də reallaşdırır: nümunələrin çox və ya az işlənməsindən asılı olmayaraq “Kitab” bu müstəvidə də böyük və zəngindir.

Mürəkkəb cümlələrdə zaman anlayışının ifadəsi

Qeyd etdiyimiz kimi, zamandan kənar hər hansı bir cümlə modeli yoxdur. Daha doğrusu, zaman mənası cümlə modellərində ya birbaşa ifadə edilir, ya da cümlənin ümumi semantik yükü kontekstində müəyyən olunur. Bu da bunlardan birincisini qrammatik, ikincisini isə məntiqi zaman kateqoriyasına aid etməyə imkan verir. Şübhəsiz ki, “Kitab”ın dilində işlənmiş mürəkkəb cümlələrə (eləcə də digər cümlələrə) bu prizmadan yanaşmaq mümkündür. Amma burada mövzu və ya problemlə bağlı olaraq yalnız zaman anlayışının ifadəsi daha qabarıq görünən mürəkkəb cümlələrə münasibət bildirmək lazım gəlir. Bu isə, əsasən, aşağıdakıları əhatə edir:

Zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Türkologiyada bu tip cümlələrə müxtəlif bucaqlardan yanaşılıb. Məsələn, Q.Kazımov belə cümlələri “birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr” başlığı altında təqdim edir: eyni zamanlı birləşdirmə

(zaman əlaqəsi); ardıcıl- zamanlı birləşdirmə (ardıcılıq əlaqəsi)¹. Qrammatika kitablarında bu əlaqəni (zaman əlaqəsini – Ə.T.) bəzən iki müstəqil əlaqə növü kimi təqdim edirlər: “zaman əlaqəsi, ardıcılıq əlaqəsi. Bəzən əlaqəni “zaman əlaqəsi” adı ilə qeyd edir, sonra onun iki növünü göstərirlər: eyni zamanlılıq, ardıcılıq. Burada prinsipial fərq yoxdur, hər iki halda eyni əlaqə - zaman əlaqəsi nəzərdə tutulur...”². Araşdırmalar “Kitab”ın dilində zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin üstün mövqedə çıxış etdiyini göstərir: “Qara bağı sarsıldı, düm yürəgi oynadı, qara qıyma gözləri qan-yaş toldı...”; “ərə varan yerindən tura, bən qopuz çalam, qol saluban oynaya...; “Beyrək qalqdı, qızlar yanına vardı. Surnaçıları qovdı, nəqaraçıları qovdı...”. Bu tip cümlələrlə yanaşı, “Kitab”ın dilində zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin ardıcıl sıralanması və bunun bütöv bir parçanı, sintaktik bütövü əhatə etməsi də özünü göstərir:

“Ol gün cigərində olan ər yigitlər bəlürdi,
Ol gün müxənnətlər sapa yer gözətdi,
Ol gün bir qiyamət savaşı oldu, meydan tolu baş oldu,
başlar kəsildi top kibi,
Şahbaz-şahbaz atlar yügürdi, nalı düşdi,
Ala-ala köndərlər süsəldi,
Qara polat uz qılıclar çalındı, yılmağı düşdi,
Üç yeləkli qayın oqlar atıldı, dəmrəni düşdi,
Qiyamətin bir günü ol gün oldu,
Bəg nökrindən, nökr bəgindən ayrıldı”.

Bu parçanı belə səciyyələndirən olar: zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin zəncirvari bağlılığı özünü göstərir; təsvir edilmiş hadisələrin hamısı keçmiş zamana aiddir; keçmiş zaman mənası “ol gün” birləşməsi və -dı, -di şühudi keçmiş zaman şəkilçisi ilə reallaşmış; məndəki melo-diyalılıq

---

¹ Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2000, səh.286-288.

² Y.Seyidov. Seçilmiş əsərləri. III cild, Bakı, 2007, səh.246.

daha çox anafora kimi işlənmiş “ol gün” birləşməsi və feli xəbərlərdə təkrar olunan -dı, -di qrammatik forması ilə yaradılıb ki, bu da poetik mənanı qüvvətləndirməyə xidmət edir; Oğuz igidlərinin qələbəsi zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə kontekstində canlandırılıb ki, bu da “Kitab”, eyni zamanda digər qəhrəmanlıq dastanlarının dili üçün səciyyəvidir.

Zaman budaq cümləsi. Baş cümlədəki hərəkət və əlamət zamanı bildirən zaman budaq cümləsi “Kitab”ın dili baxımından da səciyyəvidir: budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir, budaq cümlə baş cümləyə qaçan kim, ol vaxt kim bağlayıcı sözləri ilə bağlanır: “Qaçan kim Budaq atsa, Beyrək “Əlün var olsun!” dedi”; “Mərə Qılbaş, ol vaxt kim, Üç, Boz oq yığnaq olsa, ol vaxt Qazan evin yağma edərdi”... Birinci cümlədə zaman mənasının ifadə olunmasından bəhs edən M.Rəhimov göstərir ki, “Qaçan kim Budaq atsa” cümləsi “Budaq atanda” mənasında işlənmişdir¹. Bu isə zaman budaq cümləsinin məhz zaman mənasını reallaşdıran vasitə kimi çıxış etdiyini bir daha təsdiq edir. İkinci cüm-lənin budaq cümləsindəki “ol vaxt kim” bağlayıcı söz, baş cümləsindəki “ol vaxt” isə qarşılıq bildirən sözdür.

Mübtəda budaq cümləsi. “Kitab”ın dilində zaman məzmunlu “on altı yıl” ifadəsinin intensivliyi diqqəti cəlb edir: “Bunun üzərinə **on altı yıl** keçdi”; “Qazılıq qoca təmam **on altı yıl** hasarda tutsaq oldı”; “**On altı yıllık** həsrətin – oğulun Beyrək gəldi, axır!”. Maraqlıdır ki, “Kitab”ın dilində həmin ifadəyə -dır xəbərlilik şəkilçisinin qoşulması ilə reallaşmış mübtəda budaq cümləsi də müşahidə olunur. “On altı yıldır kim, babanı tutsaqıyam”. Burada baş cümlənin zaman mənası ifadə etməsi qabarıq şəkildə görünür. Türkologiyada bəzən bu tip cümlələr zaman budaq cümləsi hesab olunur. Məsələn,

---

¹ M.Rəhimov. Azərbaycan dilində fel şəkillərinin formalaşması tarixi. 1965, səh.170.

N.Hacıyeva “Bir neçə gündür ki, səndən ayırıyam...” (Vaqif) cümləsini zaman budaq cümləsi kontekstində izah edir. T.Müzəffəroğlu isə müəllifin bu cür fikirlərinin düzgün olmadığını, həm də bu tip cümlələrdə “birinci komponent baş cümlə olaraq, özündən sonra mübtə-da budaq cümləsinin gəlməsini şərtləndirdiyini” konkret faktlarla arqumentləşdirir¹.

Yeri gəlmişkən, türkoloji araşdırmalarda bu tip mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlənin, zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrində isə budaq cümlənin zaman mənalı olması xüsusi olaraq vurğulanır.

Şərt budaq cümləsi. “Kitab”ın dilində zaman anlayışının şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrlə ifadə olunması da özünü göstərir: “Dövlətli oğul qopsa, ocağının közidir”; “Baba malında nə fəidə, başda dövlət olmasa”; “Nagah qaçma-qovma olarsa, birisin binəm, birisin yedəm”... Burada budaq cümlələri zaman məzmunlu fəli bağlama tərkibli formasında ifadə etdikdə budaq cümlənin məhz zaman mənalı olduğu açıq-aydın şəkildə görünür: dövlətli oğul qopsa – dövlətli oğul qopanda; başda dövlət olması – başda dövlət olmayanda; nagah qaçma-qovma olarsa – nagah qaçma-qovma olanda. Bu tip cümlə modelləri müasir ədəbi dilimizdə eynilə mühafizə olunur.

Mürəkkəb cümlələrdə zaman anlayışının ifadəsi ilə bağlı dediklərimizi belə ümumiləşdirmək olar: “Kitab”ın dilində zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrlə yanaşı, mübtədə, zaman və şərt budaq cümlələri də sintaktik zamanı reallaşdıran vasitələr kimi çıxış edir

---

¹ T.Müzəffəroğlu. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi. Bakı, 2002, səh.202.

BƏZİ FELLƏRİN SEMANTİKASINA DAİR

Bəllidir ki, “Kitab”ın leksik sistemində fellər xüsusi yer tutur. Bu tip fellərin semantikasının müəyyənləşdirilməsi, heç şübhəsiz ki, “Kitab”ın linqvopoetik baxımdan daha yaxşı mə-nimsənilməsinə kömək edə bilər. Bu mənada “Kitab”dakı bəzi felləri leksik-semantik müstəvidə təhlil süzgəcindən keçirək:

Ağarmaq: saç və saqqala dən düşmək, çallaşmaq, ağarmaq. “Dölimindən ağarsa, baba görkli (D-6). Bu nümu-nədə “dölimindən ağarmaq” sinəsindən ağarmaq mənasın-dadır: “Saqalım ağarduğım nə bəgənməzsən” (D-158).

“Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğətində (Bakı, 1999, səh.10) “dölimindən ağarmaq” və “saqalı ağarmaq” ifadə-lərindəki “ağarmaq” iki müxtəlif mənalı söz kimi verilib.

Ayıتماq: demək, söyləmək. “Çoban aydır: ölmüşmiy-din, yitmişmiydi, a Qazan!” (D-470); “Ayıtdı: “Xanım Aruz sizə səlam aydır! (D-295). Söz aydına – söz-söhbət olma. “Ulu kiçi qalmıya, -söz aydına” (D-187); Qu aydına – şayiənin yayılması. “Qarı-qoca qalmıya, -qu aydına” (D-187); aydı vermək – demək, danışmaq. “Gazi ərənlər başına nə gəldiyin aydı verdi”. S.Əlizadə göstərir: “Aydına. H.Araslı və M.Ergində “edinə”. Şübhəsiz, Drezden nüsxə-sindəki yazılışı belə də oxumaq olar. Lakin söz etmək (“şayiə yaymaq” mənasında) idiomu bizə çox müasir görünür. Ona görə də “ayıتماq” felinin məchul növünü əsas götürmüşük. (Nüsxə fərqləri və şərhlər. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1988, s.244). “KDQ”-nin izahlı lüğəti”ndə müəllifin fikirləri nəzərə alınmamışdır. Belə ki, “ayd” (əslində, “aydına”) isim kimi verilmişdir. “Kitab”da tez-tez təkrarlanan ayıتماq feli müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşsə də, şivələrimizdə saxlanılır: ayıتماğ (Quba, Dərbənd), aydı (Füzuli).

Ayıتماşmaq: deyişmək, höcətləşmək, münəqişə zamanı sərt cavablar vermək. “Altmış biş ər gördümsə, ayıتماşmadım (D-274). Bu söz “KDQ”-nin izahlı lüğəti”ndə “dindirmək,

danışdırmaq” mənasında verilmişdir ki, bu da həqiqətə uyğun deyil. Azərbaycan dilinin qərb şivələrində saxlanılan idəşməx`//iyəşməx` (mübahisə etmək, höcətləşmək) sözü “Kitab”-dakı “aytışmaq feli ilə səsləşir.

Atmaq: 1) atmaq, ox atmaq. “Yay çəkmədüň, ox atmadı (D-125); “Ox atduğum yerləri, qılıc çalub baş kəsdüğüm yerləri göstərəyim” (D-126); “Oğlım Uruz ox atanda puta qalmış” (D-44); 2) tullamaq, salmaq. Yay kirişin boynuna atdı” (D-240); “Kəndüyi bir yuca yerdən atdı” (D-240); 3) buraxmaq. “Qarşuğa ala qaz gəldi, şahiniň atmazmısan?” (D-186); Üstünə atı vermək – üstünə atmaq, üstünə tullamaq. “Qaftanını sıyırdı, götürdi, qızların üstünə atı verdi” (D-107); atdığı ox yerə düşməmək – nişan aldığı vurmaq, ən mahir atıcı. Qəhrəmanın igidliyi və cəsurluğuna işarə olunur. “Sağına – soluna qoşa yay çəkərdi. Atdığı ox yerə düşməz-di” (D-173).

Dəgmək: - 1) yetişmək, çatmaq. “Növbət kafərə dəgdi” (D-203); “Nöbət Qazana dəgdi” (D-302); 2) çatmaq (çatar), dönmək (dönər). “Axır zəmanda xanlıq gerü – Qayıya dəgə, kimsənə əllərindən almıya” (D-2); 3) məc. toxunmaq, pis təsir etmək, təhqir etmək. “Haqluya həqqi dəgə, haqsuza yüzi qaraluğı dəgə” (D-111).

“KDQ” eksiklopediyasında “Haqluya həqqi dəgə, haqsuza yüzi qaraluğı dəgə” cümləsindəki “dəgə” sözü çatmaq, yetişmək mənasında verilib. Mətnin semantik tutumu isə “dəgmək” felinin toxunmaq, pis təsir etmək, təhqir etmək mənasında olduğunu göstərir. Əlavə olaraq qeyd edək ki, həmin cümlədəki “dəgmək” felinin semantik yükü “Kitab”ın 1988-ci il Bakı nəşrində (mətnin müasir şəklində) dəqiq şəkildə ifadə edilib: ...Haqlıya toxunmur, haqsız təhqir edib alçaldırdı.

Demək: 1) müəyyən bir fikri şifahi surətdə ifadə etmək, söyləmək. “... bunun adı Boz aygırlıq Bamsı Beyrək olsun! Adını bən dedim, yaşını allah versün!” (D-75); 2) nəql etmək, rəvayət etmək. “Bəkil” deərlərdir, bir yigit vardı” (D – 236); 3) xəbər ver-

mək, bildirmək, çatdırmaq. “Qanturalıya xəbər oldı. “Babañ gəldi” – dedilər; Aruza və cəmi Taş “Oğuz bəglərinə xəbər oldı. “İşdə Qazan gəldi, dedilər” (D-126); 4) əmr etmək. “Nə yigitsən, adın nədir, degil maña! – dedi” (D-288); 5) Sayılmaq, hesab olunmaq. “Ana həqqi – tənri həqqi” deñilməsəydi, qalqubanı yerimdən turaydım, yaqanla boğazından tutaydım” (D-53); 6) mənə vermək, mənasına gəlmək. “Yağı” deyü, nəyə deyirlər? Qazan aydır: “Oğul, anuñçun yağı deyirlər ki, biz anlara yetsəvüz, öldürürüz. Anlar bizə yetsə, öldürər”, - dedi” (D-128) – digim və -diklərim feli sifət şəkilçiləri ilə birlikdə işlənərək söylədiyim, söylədikləri söz, fikir mənasını ifadə edir. “Qanı dedigim bəğ ərənlər, Dünya mənim deyənlər?” (D-303); “Buğa, buğa!” dedikləri qara inək buzğası degilmidir?” (D-181); 8) -gəc feli bağlama şəkilçisi ilə birlikdə işlənərək “deyincə”, “deyən kimi” mənasını ifadə edir. “Böylə digəc qız tanıdı – bildi kim, Beyrəkdir” (D-116).

“KDQ”-nin izahlı lüğəti”ndə “degəc//digəc” zərf kimi təqdim edilir. Halbuki həmin söz morfoloji baxımdan feli bağlama, sintaktik baxımdan zərflikdir.

Dəlmək: 1) deşmək, dəlik açmaq. “Bir əski dəvə çuvalı buldı, dəldi, boynına keçürdi” (D-107); “Ariq olsa, qulağın dələrdi, avda bəllü olsun deyü” (D-237); 2) dağıtmaq. “Quduz qurtlar evimi dəlir gördüm” (D-43); 3) dəlüb keçmək – yarıb keçmək, sürətlə keçmək. “İlərü yatan dəñizi dəldim – keçdim” (D-206); “Aqındılı görkli suyu dəlüb keçən” (D-239); dəlinmək, deşilmək, göz-göz olmaq. “...meydanda buğa kibi süsişdilər, köksləri dəlindi” (D-251).

Dəñəmək. Drezden nüsxəsinin 207-ci səhifəsindəki “دكدم” yazılış şəklinin transkripsiyası və izahında fikir müxtəlifliyinə rast gəlinir. Belə ki, M.Erginə görə, həmin yazılış şəklinin transkripsiyası “deñe”, mənası isə “denemek”, “sınamak”dır. O.Ş.Gökyayın nəşrində də həmin mənada verilib (denemek – sınamak, təcrübə etmək). S.Əlizadə həmin yazılış şəklinin “dikdim” şəklində transkripsiyasını əsaslandırmağa çalışır. Müəllif

yazır: “Dikdim. D-də (“Drezden nüsxəsində - Ə.T.) bu sözü “dəgdim” (dəydim) kimi də oxumaq olar. V-də (Vatikan nüsxəsində - Ə.T.) anlaşılmazdır (dəhədəm//dəhədım). HA (Həmid Araslı – Ə.T.) və Er-də (M.Ergində - Ə.T.) dənədüm (M.Ergində “dəhedüm şəklindədir – Ə.T.). Bizcə, burada “göz dikmək” idiomundan sərbəst şəkildə istifadə edilib” (“Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı, 1988, səh.234).

Vatikan nüsxəsinin 88-ci səhifəsindəki “دکم” yazılış şəklində “د” (dal) hərfindən sonra “ك” (nun-i sağır) hərfinin yazılmasını, H.Araslının transkripsiyasını (dənədüm), eləcə də S.Əlizadənin anlaşılmaz hesab etdiyi “dəhədım” oxunuş formasını əsas götürür və Drezden nüsxəsindəki yazılış şəklinin “dəhədım” (dəhəmək) formasında transkripsiyasını daha məqbul hesab edirik. Bu mənada S.Əlizadənin “دکم” yazılış şəklini “dikdim” kimi transkripsiya etməsi, eyni zamanda müəllifin “həmin cümlədə “göz dikmək” idiomundan sərbəst şəkildə istifadə edilib” fikri mətnin semantik tutumuna uyğun gəlmir (F.Zeynalov və S.Əlizadənin transkripsiyası: “Qarşusundan ol əri sanctum vəqt dikdim göz ucilə ol ərə baqdım; Bizim təqdim etdiyimiz transkripsiya: Qarşusundan ol əri sanctum vəqt dəhədım göz ucilə ol ərə baqdım”). “Dəhəmək” sözünün M.Ergin və O.Ş Gökçay tərəfindən “sınamaq”, “təcrübə etmək” mənasında izah edilməsi də mətnin semantikasına ilə səsleşmir. Düzdür, “dəhəmək” felinin sınamaq, təcrübə etmək kimi mənaları var, amma bu, həmin sözdən sonra işlənən “gözucu baxmaq” frazeminin semantik yükü ilə birbaşa bağlanmır. Belə çıxır ki, Yegnək qarşısındakını sınadıqdan, təcrübə etdikdən sonra ona (dayısı Əmənə) gözucu baxıb. Bu, məntiqi ardıcılıq baxımından düzgün deyil.

V.V.Bartold “vəqt dəhədım” ifadəsini “...на время я утих...” (bir müddət sakitləşdim) kimi tərcümə edib. Qeyd edək ki, bu, mətnin semantik yükü ilə səsleşir.

M.Kaşğarının lüğətindəki imkan, fürsət, məqam anlam-lı “tənq” və iki şeyi bir-birinə müvaziləşdirmək, tən etmək an-

lamlı “tənqər” sözlərini “Kirab”dakı “dəhəmək” felinin ilkin forması kimi götürsək, “vəqt dəhədim” ifadəsi məqam, fürsət gözlədim, müvaziləşdirdim mənasını verir. Bu da mətdəki “gözucu baxmaq” ifadəsinin semantikasını ilə bir-başa bağlanır, daha doğrusu, “gözucu baxmaq” “vəqt dəhə-dim” ifadəsinin semantikasını tamamlayır, onun sinonimi kimi çıxış edir.

Dərləmək: tərləmək. “Bir məhəbub ala gözlü gənc yigit burcuq-burcuq dərləmiş uyar” (D-266); qan dərlətmək – qan-tər içində olmaq, qan-tər basmaq. “Qan dərlədi çapdırayım sənə için (D-245). Bu cümlənin semantik yükü F.Zeynalov və S.Əlizadə tərəfindən dəqiq müəyyənləşdirilib: “Elə çapım, bassın onu qoy qan-tər!” (“Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı, 1988, səh.205).

Drezden nüsxəsinin 266-cı səhifəsindəki “دال صيدش” yazılış şəklini M.Ergin derləmiş, F.Zeynalov və S.Əlizadə isə dərləmiş formasında transkripsiya edib. Həmin yazılış şəklini M.Ergin Türkiyə türkcəsinə uyğunlaşdıraraq transkripsiya etsə belə, yenə də hər iki oxunuş formasını düzgün hesab edirik. Çünki həmin yazılış şəklinin birinci hərfi “ث” yox, məhz “د” hərfidir.

“Dərləmiş” sözünün kök morfemi olan “dər” isminin arxetipi “dər” yox, “tər”dir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da, eləcə də Orxon-Yenisey abidələrində “tər” şəklindədir. Məsələn, “Tığ at kudrukın tügüp tigrət yazıq Kodı yadrat tokuz kat üçürqüp, topı uluq ança tərıtüzün – tir – boyu çapdır, doqquz qat bağla, böyük (başçımız) eləcə tərləsin, - deyir”. Deməli, “Kitab”da “tər” sözü tələffüz olunduğu kimi, yəni t→d əvəzlənməsi ilə yazıya alınıb. “Tər” sözü müasir Azərbaycan ədəbi dilinin orfoqrafiyası və hətta orfoepiyasında “Kitab”-dakı yox, Orxon-Yenisey abidələrindəki formasına uyğun işlənir. Maraqlıdır ki, “Kitab”da rast gəlinən “dərləmiş” sözü Azərbaycan dilinin qərb şivələrində eynilə mühafizə olunmaqdadır. Yəni qərb şivələrində təkcə tərləmiş yox, həm də dərrəmiş variantına təsadüf edilir: ...“t səsinin d səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində az hallarda özünü göstərir. Bu hadisəyə bir neçə

sözdə, əsasən, Qazax dialektində təsadüf edilmişdir. Dər<tər, dərriyif düşdü” fikri də dediklərimizi təsdiqləyir (M.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962, səh.82).

Dəpələmək: 1) öldürmək. “Babañ dedi, keyikləri qovsun gətürsün, bənim ögimdə dəpələsün, oğlumıñ at səgirdişiñ, qılıç çalışın, oq atışıñ görəyim, sevinəyim, qıvanayım – güvənəyim” (D-92); Muştuluq! Oğluñ Dəpəgözi dəplədi!” (D-234); 2) vurmaq, silkələmək. “Aruz qoca dəxi enüb dəpələdi, mahmuzı toqundı” (D-216).

“Dəpələmək” sözü M.Erginin lüğətində “tepelemek”, “tekmelemek”, O.Ş.Gökayayın lüğətində “tepelemek”, “baş aşağı edib öldürmək”, “alt etmək”, “yenmək”, “kahretmək”, “helak etmək” mənalarında izah edilib. “KDQ”-nin 1988-ci il Bakı nəşrinin “Mətnin müasir şəkli” hissəsində isə toplamaq, vurmaq, silkələmək, öldürmək, yerə sərmək mənalarında verilib. Bəlkə, elə bu cür fərqli izahlara görə “dəpələmək” sözü “KDQ”-nin izahlı lüğəti”nə (Bakı, 1999) daxil edilməyib.

F.Zeynalov və S.Əlizadə “Babañ dedi, keyikləri qovsun gətürsün, bənim ögimdə dəpələsün...” cümləsindəki “dəpələsün” felini “toplasın” mənasında sadələşdirib. Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, S.Əlizadə “Nüsxə fərqləri və şərhlər” adlı yazısında Drezden nüsxəsindəki “dəpələsün” (D-22) sözünün əvəzinə, Vatikan nüsxəsində “öldürsün” sözünün yazıldığı xüsusi olaraq göstərir. Bu mənada “KDQ”-nin 1988-ci il Bakı nəşrinin “Mətnin müasir şəkli” hissəsində “dəpələsün” sözünün “toplasın” kimi mənalandırılmasını düzgün hesab etmək olmaz. Drezden nüsxəsindəki “dəpələsün” sözü V.V.Bartoldun tərcüməsində “пусть убьёт” (öldürsün) kimi verilib. Deməli, “Babañ dedi, keyikləri qovsun gətürsün, bənim ögimdə dəpələsün...” cümləsinin semantik tutumu, Drezden nüsxəsinin 22-ci səhifəsindəki “dəpələsün” sözünün Vatikan nüsxəsinin 12-ci səhifəsində “öldürsün” sözü ilə əvəz olunması, eləcə də V.V.Bartoldun tərcüməsində “dəpələsün” sözünün

“пусть уьбет” kimi verilməsi təsdiq edir ki, “dəpələsün” sözü “toplasın” deyil, məhz “öldürsün” mənasındadır.

F.Zeynalov və S.Əlizadə “Qılıç çəküb altı kafər dəplədi, tolanbaz urub yundları ürkitdi” (D-263) cümləsindəki “dəplədi” sözünü “yerə sərdi” mənasında təqdim edib. Bu, “dəpləmək” felinin semantikasına uyğun gəlsə də, onu tam şəkildə ifadə etmir. Çünki “dəplədi”nin “öldürdü” mənası mətnin semantik yükü ilə birbaşa səsləşir. V.V.Bartold da “dəplədi” sözünü düzgün olaraq “убил” kimi tərcümə edib.

Dəpmək: 1) vurmaq. “Hamidlən Mərdin qələsin dəpüb yıqan, dəmür yaylı Qırçaq Məlikə qan qusdıran...” (D-60); “Qarının toyurdıqdan sonra qazanları dəpdi-dökdi, çevirdi” (D-111); “Endi bir yigit bunu dəpdi” (D-216); dəpdikcə (dəpdiklərinəcə) – vurduqca. “Dəpdikcə böyüdi (D-216); “Dəpdiklərinəcə böyüdi” (D-216); at dəpmək – atla hücum etmək. “Uruz kafərin sağına at dəpdi” (D-133); “Dözən oğlu Alp Rüstəm at dəpdi, meydana girdi” (D-288); Öndin dəpən – döyüşdə öndə gedən. “Qırıq günü öndin dəpən alımız Salur oğlu Qazan!” (D-231); dövləti dəpmək – bəxti götürmək. “Dəlü ozan, dövlətin dəpdi (D-111).

O.Ş.Gökyay “dövləti dəpmək” ifadəsinin “səadətini öz əliylə məhv etmək” mənasında olduğunu göstərir. Mətnin semantik tutumundan isə asanlıqla anlaşılır ki, “dövləti dəpmək” ifadəsi həmin mənada deyil. Belə ki, Qazanın dilindən verilmiş “Dəli Ozan, dövlətin dəpdi. Bəglər, bugünkü bəgligim bunun olsun” cümlələrinin semantik yükü O.Ş.Gök-yayın izahı ilə səsləşmir. Bu mənada “dövləti dəpmək” ifadəsinin F.Zeynalov və S.Əlizadə tərəfindən “bəxti götür-mək” mənasında izah olunması düzgündür.

F.Zeynalov və S.Əlizadə “Qazan at dəpdi” cümləsindəki (D-288) “at dəpmək” ifadəsini düzgün olaraq hücum etmək anlamlı “atla irəli cummaq” mənasında təqdim edib. Amma nədənsə “Mətnin müasir şəkli”ndə “at dəpmək” “at sürmək” ifadəsi ilə əvəz edilib: “Uruz kafirin sağına at dəpdi.

Qeyd edək ki, bu tip cümlələrdəki “at dəpdi” ifadəsi məhz “atla hücumu keçdi” mənasındadır.

Dikmək//Timək: qurmaq, dikinə qoymaq. “Aq çadır dikdilər, ala qalı döşədilər, ağca qoyun qırdılar...” (D-178); Gög ala görklü çəmənə çadır dikdi” (D-200); Ala Tağda çadırı – otağın dikdi” (D-293); “Gög alan görklü çəmənə çadır tikdi” (D-126); dikmək: tikmək (tikiş). “Oxqabının başı və üzənginin qayışının tikilməsi” mənasında. Aqınçılarnı tirkəsi bağı, üzəngüsü qayışı üzülür, dikməyə gərək olur” (D-189).

“Kitab”da məcazi mənada işlənən “tikmək” felinə də rast gəlinir. Məsələn: Qıya tikmək – qıyqacı baxmaq (“qıya tikmək” ifadəsindəki “tikmək” sözü müasir ədəbi dilimizdə “dikmək” şəklində işlənir: gözünü dikmək, başını aşağı dikmək). “Qıya tikübən Baybörə bəgiñ yüzünə baqdı” (D-67).

Dökdürmək: tökdürmək, axıtmaq; gözdən acı yaşın dökdürmək – ağlatmaq. Qara gözdən acı yaşın dökdür-dinmi?” (D-136). Müasir ədəbi dilimizdəki “göz yaşını tökmək” ifadəsi də məhz “ağlamaq” mənasındadır.

Dökmək: 1) salmaq. “Kafiri basdılar – qırdılar, qələyə dökdilər” (D-270); 2) atmaq. “Sadaqından toqsan oxın yerə dökdü” (D-198); dəpib-dökmək – vurub-tökmək, töküb-töküşdürmək. “Qarnın toyuzdıqdan sonra qazanları dəpdi-dökdü, çevirdi” (D-111); qan dökmək – qan axıtmaq, öldür-mək. “Baş kəsübdür, qan dökübdür” (D-124); Ğafillücə görklü başın kəsin. Alca qanın yer yüzünə dökün” (D-243); Gözdən acı yaş dökmək, qan-yaş dökmək – ağlamaq. “Qara gözdən acı yaş dökübdü, qız?!” (D-115); Qarıcuq anan qan-yaş dökdü (D-146); 6). Əlavə olaraq qeyd edək ki, “Kitab”da “dökmək” felinin “tökmək” şəklində işlənməsinə də rast gəlinir: “Alca qanın yer yüzünə tökəyinmi?” (D-196).

Düşmək: 1) getmək. ardına düşmək – dalınca getmək. “Qaraca çoban zərb elədi, qaba ağacı yerilə-yurdilə qopardı, arqasına aldı, Qazanın ardına düşdü” (D-50); yola düşmək – getmək, hərəkət etmək. “Qonur atını öñçələdi, kafər keçəki yola düşdü,

getdi” (D-44); 2) öz ağırlığının təsiri ilə yerə enmək. “Yerə dəxi düşsə, toz kibi savrılardı...” (D-57); 3) özünü suya salmaq. “Dəli Qarçar səgirdərək vardı, suya düşdi” (D-89); 4) yıxılmaq. “Görklüm, atdan düşdüm ayağım sındı” (D-242); “Buğa ayaq üstinə turamadı, düşdi” (D-17); 5) gəlmək, enmək. “Düşdilər, iş-rətə məşğul oldular” (D-191); 6) tökülmək, yerindən çıxıb (qopub) düşmək. “Şahbaz-şahbaz atlar yügürdi, nalı düşdi” (D-63); 7) bürümək, örtmək. “Pusduğundan qara tağlara tuman düşmüş” (D-244); ayağına düşmək – yalvarmaq. “Qazanın ayağına düşdilər, suçların dilədilər, əlin öpdilər” (D-303); qara başına düşmək – başı bələyə düşmək. “Qara başına düşəndə gərəklüdür” (D-130); oxa düşmək – döyüşdə həlak olmaq. “İki qardaşı oxa düşdi, şəhid oldı” (D-41); gözinə qorxu düşmək. “Kafərlərin gözinə qorxu düşdi” (D-41); canına odlar düşmək – son dərəcə həyəcanlanmaq, sarsılmaq. “Boyu uzun Burla bunu eşitdi, yürəgilə canına odlar düşdi” (D-51).

Tolmaq: 1) dolmaq, bir yerə daxil olub onu doldurmaq, başdan-başa hər yerini tutmaq, boş yer qoymamaq. “Ulaşuban sular taşa, dəniz tolmaz” (D-3); dolu hala gəlmək, boşluq qalmamaq. “Üçüncidə kəndiyə zərb eylədi, qanı toldı” (D-140); “Basatın qaranlıqlu gözləri yaşla toldı” (D-222).

Turmaq: durmaq: 1) ayaq üstə, şaquli vəziyyətdə hərəkətsiz dayanmaq: “Ayağı üzərinə turımadı – ayaq üstə dura bilmədi”; “Bir dəxi urdı, dəvə ayağı üzərinə turımadı, yıqıldı” (D-189); 2) ayağa qalxmaq, yerindən qalxmaq, oturduğu yerdən qalxmaq. “Qalqubanı yerindən turan yigit, nə yigitsən?” (D-196); “Buğac bəg yerindən uru turdı” (D-31); “Ərə varan yerindən tura, bən qopuz çalam” (D-114); yerindən turmaq – yerindən durmaq, yuxudan ayılmaq, qalxmaq. “Alar tañla yerindən turan yigit, nə yigitsən? (D-287); turamadı – dura bilmədi. “Buğa ayaq üstünə turamadı, düşdi” (D-17); yerindən turı gəlmək – yerindən durub gəlmək mənasındadır. “Qalqubanı Qazan xan yerindən turı gəldi (D-293); 3) qərar tutmaq, rahat qalmaq. “Ağır xəzinəm, bol

aqçam gətürüb durursan, saña xərcliq olsun!” (D-57); Qarıciq anam gətürüb durursan, mərə kafər, anamı vergil maña (D-58); 4) dayanmaq. “Dəpəgöz Basatın üzərinə qodı, xəncərlə çaldı-kəsdi, sıçradı geñ yerdə turdı (D-228); “Sağ yanında Qazan oğlu Uruz turmuş idi (D-67); turmaz qan – durmaz qan, axan, dayanmayan qan. “Durmaz qanın silər (D-19); 5) çaşıb qalmaq, duruxub qalmaq. “Qorunıñ qapusın ovatdılar, atlarının əyərini alub, geyimlərin çıqardılar. Mərə, nə turarsız (D-255); 6) əleyhinə olmaq, qarşı çıxmaq. “Həmişə Qazanın başına bunlu gəlsün, tayısı Aruzı daim aña tursun (D-293); 7) qalmaq, davam etmək, yerində qalmaqda davam etmək; tuman tursa - dumanlı hava davam etsə. “Yuca tağları tuman tursa, qara pısarıq dolı qopsa (D-278); çırağın yana tursun – çırağın daim yansın. “Həq yandıran çırağın yana tursun!” (D-35); 8) var olmaq, mövcud olmaq. “Oğuz ərənləri turarkən səni ögməgim yoq!”; “Oğuzun igidləri dura-dura mən sənin şərəfinə, şənə tərif yazan deyiləm” (D-278); “ata turarkən oğul əlinmi öpərlər?” (D-74); evi üstinə turmaq – evi üstündə durmaq, qorumaq, keşiyini çəkmək. “Üç yüz yigidlən oğlum Uruz mənim evim üstinə tursun!” (D-37); ilərü turmaq – irəli durmaq, işə başlamaq, toy eləmək. “Çün böylə oldı, həman imdi ilərü turmaq gərək, bəg oğlu!” (D-88). Baniçəyinin dilindən verilmiş son cümlənin “Toya hazırlaş!” mənasında olması “Ortamızda bu, nişan olsun, xan qızı!” cümləsinin semantikasına, həm də boyun ümumi məzmununa görə asanlıqla anlaşılır.

Tutmaq: 1) əli və ya əlləri ilə bir şeydən yapışmaq. “Saqa- lıñla boğazından tutayınmı?” (D-196); Dəpəgöz buynuzından bərk tutdı (D-228); Əmcəgindən tutdı (D-79); “Sügsünindən tutdı” (D-85); 2) ələ keçirmək, yaxalamaq, ələ gətirmək, həbs etmək. “Aslanı qaldırıp oğlanı tutdılar” (D-214); “Dirsə xanı tutdılar” (D-30); “Pəri qızının birini tutdı” (D-215); “...qırq incə bellü qızlan Qazanın halalını tutmuşız” (D-39); “Yatdığı yerdə bəg

Bəkili tutuŋ” (D-244); “...Əgrəgi tutdılar” (D-155); acığı tutmaq - əsəbiləşmək, hiddətlənmək. “Çobanıŋ acığı tutdı” (D- 58); “Yalançı oğlu Yalancuŋın acığı tutdı” (D-108); taşa tutmaq – daşa tutmaq, daşa basmaq. “Kafərlər “yalan söylərsiz” deyü taşa tutdılar” (D-284); köŋlin yuca tutmaq – lovğalanmaq, təkəbbürlük etmək. “Köŋlin yuca tutan ərdə dövlət olmaz” (D-3); yüz gögə tutmaq – göyə üz tutmaq, Tanrıya, Allaha yalvarmaq. “Böylə digəc Qalıŋ Oğuz bəgləri yüz gögə tutdılar (D-68); tuta versün – ölməsin, sağ olsun, çox yaşasın. “Allah Taala saŋa bir oğul vermiş, tuta versün” (D-75); tuta urmaq – hədəfə dəymək, toxunmaq. “Altı bərli gürz ilə dəpəsinə qatı tuta urdı” (D-64); tutan gərdək – tutduğun gərdək. “Baŋa tutan gərdəgə ayrıq girsün!” (D-149); tutar belüm qüvvəti – sayəsində belimizi dik tutduğumuz, başımızı dik tutduğumuz” (D-119); südin tutmaq – südünə söymək. “Ağ bir-çəklü qarınıŋ südin tutdı” (D-19); yaqa tutmaq – yaxa tutmaq, qol-boyun olmaq. “Gizlü yaqa tutuban yiləşdilər” (D-200); sözün tutmaq – sözünü tutmaq, sözünü eşitmək, sözünə baxmaq. “Sözün tutub təmam edərlərdi” (D-2); yas tutmaq – yas saxlamaq, yas məclisi qurmaq, yasda olmaq. “Qalın Oğuz bəgləri Beyrək için əzim yas tutdılar” (D-92); gözü tutmaq – bəyənmək, xoşlamaq, sevmək. “Gözün kimi tutarsa... aŋa varğıl!” (D-21).

şaqumaq: çaxmaq, şimşək kimi çaxmaq, parlamaq. “Göydən ıldırım ağban evim üzərinə şaqır gördüm” (D-43); “Ağ yıldırım olup şaqıyayım” (D-147). İkinci nümunədəki “şaqumaq” feli məcazi mənədadır. Dəqiq desək, “şaquyayım” sözü “sarsıdım”, “məğlub edim” anlamlıdır. Bu, həmin cümlədən əvvəl (“Asmanlu gögdə qara bulut oluban, kafəriŋ üzərinə gurlıyayım”) və sonra işlənmiş (Kafəri qamış kibi od oluban yandırayım) cümlələrin mənə yükü ilə birbaşa bağlanır.

Şaqıtmaq: vurdurmaq. “Qanadilə saqsəqana kəndözün şaqıdarmı?” (D-188). “Şaqıtmaq” feli “KDQ”-nin izahlı lüğəti” və

“KDQ” ensiklopediyasının “lüğət” bölməsinə daxil edilməyib. O.Ş.Gökyay “şağıtmaq” sözünün süpürmək, təmizləmək mənasında olduğunu ehtimal edir. Həmin cüm-lədə isə “şağıtmaq” sözünün “vurdurmaq” mənasında olması birbaşa görünür.

Şeşmək: açmaq, çözmək. “Mənüm əlümi şeşiq, qolça qopuzım əlümə verin...” (D-31); “Əlini şeşdilər, qolça qopuzın əlinə verdilər” (D-32). “Kitab”da şeşmək sözünün sinonimi olan “çözmək” sözünə də rast gəlinir: “Atından endi, çobanıq əllərin çözdü (D-51); “Açmaq” anlamlı şeşmək sözü müasir ədəbi dilimizdə arxaikləşsə də, Şəmkir şivəsində “şeşməx” şəklində eynilə mühafizə olunur. Bir cəhəti də qeyd edək ki, “şeşmək” feli M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində “şəş” formasında işlənib (ər attın kişən şəşdi = adam atdan cidar çözdü, cidarını açdı).

Şırşımaq: O.Ş.Gökyayın tərtib etdiyi lüğətdə “şırşıyan” sözünün mənası izah edilməyib. F.Zeynalov və S.Əlizadə “Qulağında şırşıyan naibimmisən?” (D-269) cüm-ləsindəki “qulaq” sözünü “qulluq”, “şırşıyan” sözünü isə “dayanan” mənasında izah edib: “Qulluğında dayanan naibimsənmi?” “KDQ”-nin izahlı lüğəti”ndə F.Zeynalov və S.Əlizadənin fikirləri, demək olar ki, eynilə təkrarlanıb. Həmin lüğətdə göstərilir: “Şırşımaq – Qulluğunda dayanmaq, xidmətində olmaq. Qulluğunda şırşımaq – daima kiminsə xidmətində olmaq, daima kiməsə qulluq göstərmək...”. Bu izahlar mətnin məna tutumuna uyğun gəlmir.

V.V.Bartold “şırşıyan” sözünü “шепчуший” (pıçıl-dayan, qulağına pıçıldayan) kimi tərcümə edib. “...замес-тител ли ты мой шепчуший (?) мне на ухо?” Tərcümədə “шепчуший” sözündən sonra sual işarəsinin qoyulması müəllifin tam əmin olmadığını göstərir. Fikrimizcə, “Qulağında şırşıyan naibimmisən?” cümləsi “Qulağıma pıçıldayan, səsi, pıçılısı tanış gələn naibisənmi?” kimi qavranıla bilər. Yəni “qulağında” sözündəki -da yerlik hal şəkilçisinin yönlük hal mənasını ifadə etməsi,

“şırşıyan” sözünün isə “pıçıldayan” mənasında olması mətnin məna yükündən anlaşılır. Belə ki, Əyrək qardaşı Səyrəkdən əvvəlcə sarvanımsanmı, ilxıçımsanmı, çobanımsanmı, sonra isə naibimsənmi, - deyə soruşur, onu özünə yaxın hesab edir. Bu doğmalıq sonrakı cümlənin mənası ilə də səsləşir: “Beşikdə qoyub getdiyim qardaşcığımınsan?” (D-269).

Şikayət etmək: ah-nalə etmək, giley etmək, sızlamaq, yanıb-yaxılmaq. “Aruza şikayət edüb ağlaşdılar” (D-217). Bu cümlədəki “şikayət etmək” felinin daha çox “ah-nalə etmək” və ya “sızlanmaq” mənasında olması real görünür. Belə ki, təqdim etdiyimiz cümlənin xəbəri (ağlaşdılar) əvvəl işlənən cümlələrin xəbərlərinin məntiqi nəticəsi kimi görünür: “...Oğ-lancıqların kiminün burnın, kininün qulağın yeməgə başladı. Əlhasili, ordı bunın ucından qatı incindilər. Aciz qaldılar. Aruza şikayət edüb ağlaşdılar” (yeməyə başladı → zara gəldi → aciz qaldılar ağlaşdılar) (D-217). Sonuncu xəbərlərin (aciz qaldılar, ağlaşdılar) məna yükü “şikayət etmək” sözünün məhz “ah-nalə” etmək mənasında olduğunu təsdiqləyir. Ərəb mənşəli “şikayət” və türk mənşəli “etmək” yarımmüstəqil felinin iştirakı ilə yaranan “şikayət etmək” tərkibi feli “KDQ”-nin izahlı lüğəti”ndə (Bakı, 1999) verilməyib.

Şorlamaq: şiddətlə axmaq (qana aiddir), çox axmaq, şırıl-şırıl axmaq. “Düdük kibi qan şorladı” (D-203); “Qara qanı şorladı” (D-210); “Alca qanı şorladı, qoynına endi” (D-289). E.Əzizov “Kitab”dakı “şiddətlə axmaq” anlamlı “şorlamaq” sözünün dialekt leksikasında işlənməsindən bəhs edərkən nümunə kimi Bakı şivəsindəki “şorlamaq” (Tez ol bir şey götür, bağlıyağ, qan gör necə şorlıyır) sözünü göstərir (Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, s.256). Qeyd edək ki, “şorlamaq” sözü digər şivələrdə də mühafizə olunur. Məsələn, Azərbaycan dilinin qərb şivələrində həm “şorramax”, həm də “şor-şor şorramax” şəklində işlənir.

**“KİTAB” VƏ MÜASİR AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİ DİLİNİN ORFOEPIYASI**

Qədim dövrlərə aid yazılı abidələrin orfoepiyasının müəyyənləşdirilməsi ümumi dilçilikdə, demək olar ki, öyrənilməyib. Qorqudşünaslıqda da orfoepiya məsələləri, eləcə də ədəbi tələffüzün transkripsiyası araşdırma obyektini kimi götürülməyib. Amma burada onu da qeyd etmək lazım gəlir ki, “Kitab”ın fonetik və leksik göstəricilərinin müasir Azərbaycan dilinin cənub və şərq, xüsusən də qərb şivələri ilə səsləşməsindən kifayət qədər bəhs olunub. F.Zeynalov və S.Əlizadə yazır: “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində şifahi nitq elementlərinin sıxlığı, ümumiyyətlə, hər hansı dastana (nağıla, əhvalata) məxsus təhkiyə xarakterinin hiss olunması imkan verir ki, mətni yeni əlifbada canlandırarkən dialekt nitqinin koloriti saxlanılsın”¹. Qeyd edək ki, bu prinsip “Kitab”ın 1988-ci il Bakı nəşrində xüsusilə nəzərə alınıb.

“Kitab”ın O.Ş.Gökyay, H.Araslı, M.Ergin, Zeynalov – Əlizadə... nəşrlərinə, eləcə də Drezden nüsxəsinə istinad etməklə “Kitab”ın təkcə orfoqrafiyası yox, həm də orfo-epiyası barədə müəyyən mülahizələr irəli sürmək müm-kündür. Konkret desək, müasir Azərbaycan dilinin orfoepik normalarına istinad etməklə XV əsrə qədərki, eyni zamanda XV əsr Azərbaycan dilinin orfoepiyasının ümumi mənzərəsi canlandırılabilir. Bu mənada ilk olaraq aşağıdakılara diqqət yetgirik:

– “Kitab”dakı sözlərin bir hissəsinin yazılışı eynilə müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki kimidir: ata, ana, baş, boğaz, badam, ot, qara, uzun... Bəllidir ki, müasir dilimizdə bu tip sözlərin hamısı deyildi ki, kimi yazılır. Bu, “Kitab”ın dilinə də aid edilə bilər. Ən azı ona görə ki, “Kitab”dakı bir

---

¹ F.Zeynalov, S.Əlizadə. Tükənməz xəzinə. “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı, 1988, səh.20.

sıra sözlərin, həmçinin şəkilçi morfemlərinin yazılışı məhz müasir ədəbi dilimizdəki tələffüz formalarına uyğundur: almas (almaz), dörd (dörd), otax (otaq)... -sız (-sınız)... (bu barədə aşağıda geniş şəkildə bəhs olunur);

– “Kitab”dakı sözlərin bir qismi müasir Azərbaycan ədəbi dilində müəyyən fonetik dəyişmələrlə işləndiyi üçün onların orfoepiyasından şərti olaraq bəhs etmək olar: köprü (körpü), yılan (ilan), yuca (uca), kibi (kimi)...;

– “Kitab”dakı sözlərin bir hissəsinin yazılışı müasir Azərbaycan dili şivələrindəki sözlərlə səsləşir: imdi (indi), güz (payız), mumı (bunu), dərləmək (tərləmək), öynə (günorta)...;

– “Kitab”dakı bir sıra sözlər mənbə dildəki formasına uyğun şəkildə yazılıb: zəman, vəqt, fikr... ərəb mənşəli bu sözlər müasir Azərbaycan ədəbi dilində zaman, vaxt, fikir şəklində sabitləşib. Bu, onu deməyə əsas verir ki, həmin sözlər “Kitab”ın yazıya alındığı dövrlərdə məhz mənbə dildəki formasına uyğun şəkildə tələffüz olunub;

– müasir Azərbaycan ədəbi dilində yazılışı və deyilişi eyni olan bir sıra şəkilçi morfemləri “Kitab”ın dili üçün də səciyyəvidir: -anda², -ur, -ür, -ar, -ər, -ası²...

Qorqudşünaslıqda “Kitab” bəzən yazılı ədəbiyyat nümunəsi kimi təqdim olunur. Əslində isə “Kitab”, hər şeydən əvvəl, şifahi ədəbiyyat nümunəsidir. Deməli, “Kitab” həm də şifahi ədəbi dil, orfoepiya baxımından təhlil süzgə-cindən keçirilməlidir. Bu mənada “Kitab”a müasir ədəbi dilimizin orfoepik normaları prizmasından yanaşma ən azı XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin orfoepiyası barədə müəyyən təəssürat yarada bilər. Müqayisə və qarşılaşdırmalar göstərir ki, “Kitab”dakı yazılış şəkillərinin bir qismi müasir Azərbaycan ədəbi dilinin orfoqrafiyası yox, orfoepiyası ilə səsləşir. Bu tip vahidləri aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar.

*“Kitab”dakı yazılış şəkilləri və müasir Azərbaycan
ədəbi dilində lüğəvi şəraitdə tələffüz*

“Kitab”dakı bir sıra yazılış şəkilləri müasir ədəbi dilimizdəki tələffüz formaları ilə səsləşir ki, bu da, əsasən, aşağıdakıları əhatə edir:

– müasir ədəbi dilimizdə “d” səsi çoxhecalı sözlərin sonunda karlaşaraq (“t” çalarlığında) tələffüz edilir. Bu, “Kitab”dakı bir sıra sözlərin yazılışında özünü göstərir:

dört. “Dili-damağı quruyıb dörd yanına baqdıqmı?”; “Oğuzda dörd yigit niqabla gəzərdi...”. Əlavə edək ki, bu söz “Kitab”da həm də “dörd” şəklində yazılıb: “Qarılar dörd dürlidü...”. Bu isə müasir ədəbi dilimizdəki yazılış şəklinə uyğundur;

polat. “Qara polat uz qılıclar çalındı, yılmağı düşdi”. Bu sözün “Kitab”da “polad” şəklində yazılışına da rast gəlinir: “Aruz qara polad uz qılıcın tartub Beyrəgin sağ oyluğun çaldı, qara qana bulaşdı”;

qanat. “Gördi kim, pəri qızları qanat qanada bağlamışlar, uçarlar”, Bu sözün “Kitab”da “qanad şəklində yazılış da müşahidə olunur: “Qanadların ucları qırılmasun!”;

ögüt. “Qız anadan görməyincə ögüt almaz”;

yigit. “Yigit barmağın ısırdı, aydır...”;

keçit. “Qara ölüm gəldigində keçit versün!”...

– müasir Azərbaycan ədəbi dilində söz ortasında qoşa işlənən “t”-dən ikincisi cingiltilərək (“d” çalarlığında) deyilir: əlbəttə – əlbətdə, hətta-hətdə... Bu sözlərdən birincisi “Kitab”da məhz “əlbətdə” şəklində yazılıb: “Əlbətdə və əlbətdə Qazan bəg maña yetişsün, – dedi”; “Əlbətdə, tayım Uruz maña gəlsün - dedi”;

– müasir Azərbaycan ədəbi dilində ”z” samiti çoxhecalı sözlərin sonunda karlaşaraq (“s” çalarlığında) tələffüz edilir. “Kitab”dakı bir sıra sözlər də məhz həmin formada yazılıb:

atlas. “Atlasda yapılanda gög sayvanlu”. Burada bir cəhəti də qeyd etmək lazım gəlir ki, “atlas” sözü ərəb mənşəli “ətləs” (üzü hamar, parlaq ipək parça növü) sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır;

almas. “Buynuzı almas cida kibi Qanturalının üzərinə sürdi”...

“Kitab”dakı yazılış şəkilləri və müasir Azərbaycan ədəbi dilində morfoloji şəraitdə tələffüz

Burada bir neçə məqama ayrılıqda nəzər salaq:

– müasir Azərbaycan ədəbi dilində ”q” səsi çoxhecalı türk mənşəli sözlərin sonunda karlaşaraq (“x” çalarlığında) deyilir. Bu cəhət “Kitab”ın dilində morfoloji şəraitdə tələffüz formasına uyğun yazılmış “otaxları” sözündə özünü gös-tərir: “Qara yerin üzərinə otaxların tikdirmişdi”. Bu sözü H.Araslı “otaqları”, M.Ergin və S.Əlizadə isə “otaxları” şəklində oxuyub. Drezden nüsxəsindəki yazılış şəkli M.Ergin və S.Əlizadənin haqlı olduğunu göstərir. Belə ki, həmin sözün kök morfeminin sonunda məhz “خ” (xa) hərfi yazılıb (D-122¹⁰): Başqa fakta diqqət yetirək: müasir ədəbi dilimizdə yazılışı “yırtıq”, deyilişi isə “yıxtıx” olan söz “Kitab”da “yırtıxlu” şəklindədir ki, bu da bütün parametrlərinə görə ədəbi tələffüzün transkripsiyası kimi çıxış edir: “Yedi biş qaftanını ardı yırtıxlu, yarımından qara saçlu...” (D-38). Deməli, “Kitab”dakı “yırtıx” (lu) yazılış şəkli ilə müasir ədəbi tələffüzümüzdəki “yırtıx” forması eyni xətdə birləşir.

– Ə.Dəmirçizadə xüsusi olaraq vurğulayır ki, “II şəxsın təkli və cəmini bildirən nisbət şəkilçilərindəki “n” samiti sağır “ŋ” çalarlığında tələffüz olunmalıdır: sənin atan-atan, atanız-

atanız, əliniz-əliniz...”¹ (əslində, bu cür də yazılmalıdır. Daha doğrusu, “η” samitinin 1940-cı ilə qədərki yazılış şəkli bərpa olunmalıdır). Bu fikirlər A.Axundov tərəfindən də müdafiə olunur: “...Ədəbi tələffüzdə hətta “sənin üzəyinin” ifadəsi dilarxası “η” samiti olmadan tələffüz edildikdə ciddi məna dolaşıqlığına, tələffüz nöqsanına səbəb olur və faktik olaraq, “η” samiti olmadan işlənmir...”¹. Qeyd edək ki, “Kitab”da II şəxsin təkli və cəmini ifadə edən mənsubiyyət şəkilçisi məhz velyar “η” ilə işlənib: babanη. “Ağ saqallu babanη adı nədir?”; oğlunız. “Ala gözlü oğlunızı görüncə”... Burada “Kitab”ın dili üçün səciyyəvi olan velyar “η”-nın digər işlənmə məqamlarını da təqdim etmək lazımdır: söz ortasında velyar “η”: bənzər. “Güz almasına bən-zər al yanaqlım!”; söz sonunda velyar “η”: taη. “Salqum-salqum taη yelləri əsdigində”; yiyəlik hal şəkilçisi daxilində velyar “η”: səniη. “Güni gəldi, ağ meydanda səgirdərin səniη için!”; yönük hal şəkilçisindən əvvəl velyar “η”-nin işlənməsi: maηa. “Bilməzsəm, maηa zindan olsun!”; şəxs sonluqları daxilində velyar “η”: gətürinη. “Mərə Beyrəgin yayı vardır gətürinη”; yegüniz-içüniz... “Siz yegünüz-içünüz söhbətinüz tağırma-ηiz...” Velyar “η” ilə bağlı təqdim etdiyimiz bu detalların hər biri Azərbaycan dilinin qərb şivələrində eynilə mühafizə olunur;

– “Kitab”da “-a²” gələcək zaman forması və “-an²” feli sifət şəkilçisindən əvvəl inkar şəkilçisinin -mı, -mi forma-sında yazılması müşahidə olunur: ulatmıyan, molatmıyan. “Hay, nə oturarsan itüni ulatmıyan, çətüginı molatmıyan!”; yemiyən. “At yemiyən acı otlar [bitincə] bitməsə, yeg”; vermiyələr. “...bən ölib sən qalacaq tacım-taxtım saηa vermiyələr...” (Zeynalov –

---

¹ Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1972, səh.240.

² A.Axundov. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı, 1973, səh. 256.

Əlizadə nəşrindən götürdüyümüz bu nümunələrdəki inkar şəkilçisini O.Ş.Gökyay və M.Ergin -ma, -me formasında transkripsiya edib: ulatmayan, mavlatmayan, yemeyen, vermeyeler. Drezden nüsxəsindəki yazılış şəkilləri isə Zeynalov-Əlizadə nəşrindəki transkripsiyanın daha real olduğunu söyləməyə imkan verir). “Kitab”dakı yazılış şəkilləri müasir ədəbi dilimizdə eynilə tələffüz olunur: ulatmıyan, yemiyən, vermiyələr...;

– müasir ədəbi dilimizdə -sınız⁴ şəxs şəkilçisi -sız⁴ şəklində tələffüz edilir: bilirsiniz-bilirsiz; deyirsiniz-deyir-siz.... “Kitab”da da məhz bu tələffüz formasına uyğun yazılış şəkilləri müşahidə olunur: bilirmisiz (-mi sual ədatının şəxs şəkilçisindən əvvəl işlənməsi “Kitab”ın dili üçün səciy-yəvidir). “Bəglər mən sizi niyə qağırdım bilürmisiz?”; dersiz. “Bəglər, ya siz nə deirsiz?”.

“Kitab”dakı yazılış şəkilləri və müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik şəraitdə tələffüz

“Kitab”ın dilinə bu kontekstdə yanaşma bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirməyə imkan verir. Burada ilk olaraq müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki sintaktik şəraitdə tələffüz məsələlərini sistemli şəkildə araşdırmış Ə.Dəmirçizadənin bir fikrini eynilə xatırlatmaq lazım gəlir: “Müstəqil söz ilə köməkçi söz qoşulmasından düzələn tərkiblərdə ya ikinci tərəfi təşkil edən köməkçi sözün başındakı sait ixtisar edilir, birinci tərəfi təşkil edən müstəqil sözün sonundakı sait isə ya iki sözü qovuşdurucu uzun sait kimi tələffüz olunur, ya da köməkçi sözün başındakı sait “y” ilə əvəz edilir, müstəqil sözün axırındakı sait isə iki sözü qovuşdurucu bir sait kimi “e”, yaxud “i” çalarlığında tələffüz olunur: əmisi ilə - əmisi : lə// əmisiylə ... qardaşı üçün-qardaşı:çin//qardaşıyçin, ... gedə idi-gede : di//gedeydi, oxuya idi-oxuye : di//oxuyeydi və s.”¹.

¹ Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1972, səh.244.

“Kitab”da bu cür tələffüz formalarına uyğun yazılış şəkilləri qabarıq şəkildə görünür:

buğayla. “Bir yazın, bir güzin buğayla buğrayı savaşıdırarlardı”;

yoldaşıyla. “Dəli Domrul yüz qırq yıl dəxi yoldaşıyla yaş yaşadı”;

öleydi, vareydi. “Ah, noleydi, bu öleydi, birinə dəxi vareydım”;

neçün. “Neçün səxtsən, xanım yigit?”;

səniçün. “Güni gəldi, kafər başın kəsdürəyim səniçün”;

ğeyrətiçün. “Oğul da qılıc quşanur baba ğeyrətiçün”...

Müasir ədəbi dilimizdə “nə olar” ifadəsinin “nolar”, yaxud “nə eylər”in “neylər” şəklində tələffüzü məqbul hesab olunur ki, bu da “Kitab”dakı “nolur” (nə olur), “neylər” (nə eylər) yazılış şəkilləri ilə səsləşir: “Qırq yigit bir bəg oğlilə bir qızdan ötri ölmək nolur...”; “Qouq nerəyə gedəsə-getsün, neylərsə eyləsün”, - dedi”.

“Kitab”ın dilindəki çoxsaylı yazılış şəkillərinin müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki dil vahidlərinin leksik, morfoloji və sintaktik şəraitdə tələffüz formaları ilə səsləşdiyini arqumentləşdirən yuxarıdakı tutarlı faktlar digər həqiqətləri də söyləməyə imkan verir. Belə ki, bu faktlar ədəbi dilimizin orfoepik normalarının yaranma tarixinə işıq salır, qədim dövr şifahi ədəbi dilimizin ümumi mənzərəsi barədə dolğun təəssürat yaradır, 1300 il əvvəl yaşamış Azərbaycan türkü-nün şifahi nitqinin bu gün, əsasən, eynilə yaşadığını sübut edir, ən ümdəsi isə “Kitab”ın məhz Azərbaycan dilində yazıldığını bir daha təsdiq edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov I. Ulu nəğməmizin adı. «Ədəbiyyat və in-cəsənət» qəzeti, 7 fevral 1992-ci il.
2. Abdinova S. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində feli birləşmələr. NDA, Bakı, 2007.
3. Abdulla A. Dədəm Qorqud işığında. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, N 52. Bakı, 1978.
4. Abdulla B. Salur Qazan. Bakı, 2005.
5. Abdulla B. “Kitabi-Dədə Qorqud”da rəng simvolikası. Bakı, 2004.
6. Abdullayev K. Gizli Dədə Qorqud. Bakı, 1991.
7. Abdulla K. Mifdən yazıya və yaxud gizli Dədə Qorqud. Bakı, 2009.
8. Abdullayev Ə. Azərbaycan dilində r-z nisbəti. Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı, III c., Bakı, 2013.
9. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı, 1999.
10. Abdullayev N., Məmmədov Z. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2005.
11. Adilov M. Niyə belə deyirik. Bakı, 1982.
12. Adilov M, Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989.
13. Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası. Bakı, 1987.
14. Adcı M. Qırçaq çölünün yovşanı (tərcümə edəni prof.Tofiq Hacıyev). Bakı, 1997.
15. Ağayeva F. Azərbaycan dilinin intonasiası. Bakı, 1978.
16. Ağahüseyn Anatolluoğlu. Xınayaxdı mərasimi «İncə» oyun tamaşası. «Qobustan», N 4. Bakı, 2005, səh.87-90.
17. Axundov A. Felin zamanları. Bakı, 1961.
18. Axundov A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasısı. Bakı, 1973.
19. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasısı. Bakı, 1984.
20. Axundov A. Qeyri-qəti gələcək. Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı, II cild, Bakı, 2013.
21. Allahmanlı M. Qədim türk dastanları hadisə və motiv oxşarlığında. “Dədə Qorqud”. Elmi-ədəbi topla, Bakı, 2006, s.35.
22. Anar. Dədə Qorqud dünyası. “Sizsiz”. Bakı, 1992.

23. Araslı H. Kitabı-Dədə Qorqud. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi problemləri. Bakı, 1998.
24. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild, Bakı, 1964; II cild, 1980; III cild, 1983.
25. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, 1981.
26. Bağırov Q. Azərbaycan dilində fellərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, 1971.
27. Azərbaycan sovet ensiklopediyası. IV cild, Bakı, 1980; V cild, 1981.
28. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan toponimləri. Bakı, 2005.
29. Bayramov A. Kitabı-Dədə Qorqud və Qafqaz. Bakı, 2001.
30. Bayramova Ş. Hacı Kərim Sanılının pedaqoji fəaliyyəti və maarifçilik görüşləri. Bakı, 2014.
31. Бартольд В.В. Турецкий эпос и Кавказ. «Книга моего Деда Коркута». М.-Л., 1962.
32. Bəşirov K. Mürəkkəb quruluşlu Azərbaycan toponim-ləri. Bakı, 2008.
33. Bəşirov K. Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik morfem-lər. Bakı, 2009.
34. Bəşirov K. Azərbaycan dilində sinonim qoşa sözlərin lüğəti. Bakı, 2012.
35. Bünyadov T. Atçılıq. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı, 2007, s.286.
36. Cavadov Ə. Azərbaycan dilində dağ anlayışının arxaik ifadəsi. Azərbaycan onomastikası problemləri. II. Bakı, 1988, s.134.
37. Cəfərli M. «Dastan və mif». Bakı, 2001.
38. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1982.
39. Cəfərov N. Xanım, hey! Bakı, 1999.
40. Cəfərov N. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı, 2007.
41. Cəfərov C. Nitq hissələrində keçid prosesləri. Bakı, 1983.
42. Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin zoonimikası. Azərbaycan dilinin onomastikası. Bakı, 1987, s.158-161.
43. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988.
44. Cəmşidov Ş. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1977.

Язизхан Танрыверди

---

45. Çobanzadə В. Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl. Bakı, 2006.
46. Çobanov Mədəd, Çobanlı Müşfiq. Dədə Qorqud dünyasına səyahətdən parçalar. Bakı, 1998.
47. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, 1959.
48. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1972.
49. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1979.
50. Dəmirçizadə Ə. 50 söz. Bakı, 1968.
51. Дионисий Г. О соединении слов. Античные рито-рики. Москва, 1978.
52. Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969.
53. Джафарзаде И. Наскальные изображения Кобуста-на. ТИИ АН Азерб.ССР, т. III, Баку, 1958, с.45.
54. Джангидзе В. Дманисский говор казахского диалекта азербайджанского языка. Баку, 1965.
55. Ergin (Qəhrəmanova) Yeganə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında felin təsriflənməyənlər formaları. Bakı, 2011.
56. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, 1998.
57. Eyvazova R. Kişvəri “Divan”ının dili. Bakı, 1983.
58. Əbu Turxanın hikmət dünyası. Prof. Dr. Səlahəddin Xəlilovun təqdimatında. Bakı, 2012.
59. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubıyyatı. Bakı, 2011.
60. Ələkbərova E. “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuz dilləri kontekstində. NDA, Bakı, 2006.
61. Əlibəyzadə E. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1999.
62. Əliyev K. Epos poetikası: “Dədə Qorqud” və “Kor-oğlu”. Bakı, 2011.
63. Əliyev V. Azərbaycan toponimiyası. Bakı, 1999.
64. Əliyarov S. Tarixi-coğrafi qeydlər. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1988, s.256.
65. Əlizadə R. “Dədəm Qorqud Kitabı”nda su kultu. “Ortaq türk keçmişindən orta q türk gələcəyinə”. IV Uluslararası folklor konfransının materialları. Bakı, 2006, s.307.

66. Əlizadə R. Azərbaycan folklorunda təbiət kultları. Bakı, 2008.
67. Əlizadə S. Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili. Bakı, 1985.
68. Əlizadə S. Müdrikliyin sönməyən işığı. “Oğuznamə”, Bakı, 1987.
69. Əlizadə S. Nüsxə fərqləri və şərhlər. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1988.
70. Əsgər Ə., Qıpçaq M. Türk savaş sənəti. Bakı, 1996.
71. Əskər R. Qutadğu Bilig. Bakı, 2003.
72. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. DDA, Bakı, 1990.
73. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999.
74. Gülnarə Fəxrəddin qızı. Türk dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, 2010.
75. F.de Sössür. Ümumi dilçilik kursu (tərcümə edən Nizami Cəfərov). Bakı, 2003.
76. Füzuli Bayat. Oğuz epik ənənəsi və «Oğuz Kağan» dastanı. Bakı, 1993.
77. Gökyay O.Ş. Dedem Korkudun kitabı. İstanbul, 2000.
78. Hacıyev A. “Dədə Qorqud kitabı”: oxunuşlar, açımlar. Bakı, 2007.
79. Hacıyev A. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, 1999.
80. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976.
81. Hacıyev T. Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil. Bakı, 1979.
82. Hacıyev T. Ədəbiyyatımızda Dədə Qorqud motivləri. “Dədə Qorqud”, N 3, Bakı, 2004.
83. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 2012.
84. Haqverdiyev Ə. Orta əsr Bərdə şəhəri. Bakı, 1991..
85. Həkimov M. Oğuz-tərəkəmə xalq mərasimləri və meydan tamaşaları. Bakı, 1997.
86. Həkimov M. Azərbaycan klassik aşıq yaradıcılığı. Bakı, 1982.
87. Həkimov M. Azərbaycan aşıq ədəbiyyatı. Bakı, 1993.
88. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1988.
89. Hümbətov E. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində təyini söz birləşmələri. NDA, Bakı, 2012.

90. Hübətova R. Folklor yaradıcılığında onomastik vahidlərin poetik xüsusiyyətləri. Bakı, 2009.
91. Hüseynov M. Dil və poeziya. Bakı, 2008.
92. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1983.
93. Xalıq Koroğlu. Oğuz qəhrəmanlıq eposu. Bakı, 1999.
94. Xalıqov F. Azərbaycan onomalogiyası. Bakı, 2009.
95. Халилов Ш. Язык азербайджанского письменного памятника XV в. “Асрарнаме” (морфологические особенности). АКД, Баку, 1974.
96. Xəlilov B. Fəllərin ilkin kökləri. Bakı, 1998.
97. Xəlilov B. Türkologiyaya giriş. Bakı, 2006.
98. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 1985.
99. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı, 2002.
100. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, 1968.
101. İsmayılov H. Aşıq yaradıcılığı: mənşəyi və inkişaf mərhələləri. Bakı, 2002.
102. Жирмунский В.М. Огузский героический эпос и «Книга Коркута». «Книга моего Деда Коркута». М.–Л., 1962.
103. Kaşğari M. “Divanü lüğət-it-türk” (tərcümə edən Ramiz Əskər), I - IV cild, Bakı, 2006.
104. Kazımov Q. Qurbani və poetikası. Bakı, 1996.
105. Kazımov Q. Sənət düşüncələri. Bakı, 1997.
106. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2000.
107. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003.
108. Kazımov İ. Müasir türk dillərinin müqayisəli leksikası. Bakı, 2010.
109. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1977.
110. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1988.
111. “Kitabı-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti. Bakı, 1999.
112. “Kitabı-Dədə Qorqud” ensiklopediyası. II cild, Bakı, 2000.
113. Книга моего Деда Коркута. Москва–Ленинград, 1962.
114. Концевич А.Р. Древнетюркский миф о Тангуне и его ономастики. В кн: Этническая ономастика. Москва, 1984, с.173-190.
115. Qazi Bürhanəddin. “Divan”. Bakı, 1988.

116. Qədim türk abidələrinin sözlüyü. Bakı, 1992.
117. Quliyeva Y. Mahmud Kaşğarının oğuz dünyası. Bakı, 2010.
118. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1985.
119. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild, Bakı, 2004.
120. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I cild, Bakı, 2004.
121. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. II cild, Bakı, 2004.
122. Махпиров В. Собственные имена в памятник XI в. «Дивану лугатит тюрк» Махмуда Кашкарского. АКД, Алма-Ата, 1980.
123. Mahmudova Q. Türk dillərinin frazeologiyası. Qırçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası. II cild, Bakı, 2009.
124. Məhərrəmli B. Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf. Bakı, 2012.
125. Məhərrəmli R. Mirzə Ələkbər Sabirin söz dünyası. Bakı, 2006.
126. Məhərrəmovə R. XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 2012.
127. Məmmədli M. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları. Bakı, 2003.
128. Məmmədli M. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti. Bakı, 2008.
129. Məmmədli F. Seçilmiş əsərləri, III cild, Bakı, 2004.
130. Məmmədli H. Dünyanı düşündürən “Dədə Qorqud”. Bakı, 1999.
131. Məmmədli H. Dədəm Qorqud gəzən yerdə bu yerlər. Bakı, 1999.
132. Məmmədli Qırçaq. Söz aləminə səyahət. Bakı, 2002.
133. Məmmədli Qırçaq “Dədə Qorqud kitabı”nın dilində əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər. Bakı, 2012.
134. Məmmədova A. “Dədə Qorqud kitabı”nın leksikası. Bakı, 2009.
135. Mirzəliyeva M. Türk dillərinin frazeologiyası. Bakı, 2009.
136. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990.
137. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində fel. Bakı, 1986.

138. Mustafayeva Q. Adların üslubi imkanları. Bakı, 1990.
139. Mustafayeva Q. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 2010.
140. Muharrem Ergin. Dede Korkut kitabı. I, II. Ankara, 1958.
141. Muxtar Kazımoğlu. “Dədə Qorqud kitabı”nda dəli obrazı. “Dədə Qorqud”, N 3, Bakı, 2004.
142. Muxtar Kazımoğlu. Epos, nəsr, problemlər. Bakı, 2012.
143. Müasir Azərbaycan dili. I cild. Bakı, 1978.
144. Müasir Azərbaycan dili. II cild. Bakı, 1980.
145. Müasir Azərbaycan dili. III cild. Bakı, 1981.
146. Müzəffəroğlu T. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasını. Bakı, 2002.
147. Nəbiyev B. “Kitabi-Dədə Qorqud”da el birliyi və düş-mə-nə münasibət. “Kitabi-Dədə Qorqud – 1300”. Bakı, 1999.
148. Ögəl B. Türk mifologiyası. Ankara, 1989.
149. Pirişev E. “Kitabi-Dədə Qorqud”da fars mənşəli sözlər.
150. Azərbaycan dilinin tarixi leksikologiyasına dair tədqiqlər. Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi. Bakı, 1988.
151. Plutarx. İsgəndər Zülqərneyn. Bakı, 1993.
152. Ramazan Qafarlı. Mif və nağıl. Bakı, 1999.
153. Ramazan Qafarlı. Azərbaycan türklərinin mifologiyası. Bakı, DDA, 2010.
154. Ramazan Qafarlı. Uşaq folklorunun janr sistemi və poetikası. Bakı, 2013.
155. Ramazan Qafarlı. Novruz-yaranış, oyanış və yeniləşmə bayramı. “Xalq qəzeti”, 20 mart 2013-cü il.
156. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfoloqiyası. Bakı, 2002.
157. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, 1993.
158. Rəcəbov Ə. Sosiolinqvisitika. Bakı, 2004.
159. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin leksikası. Bakı, 2004.
160. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. I hissə, Bakı, 2006.
161. Rəhimov M. Azərbaycan dilində fel şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı, 1965
162. Rəşidəddin F. Oğuznamə. Bakı, 1992.

163. Rüstəm Kamal. Arxaik ritual semantikası. “Bamsı Beyrək boyu”nda metonimik-metaforik süjet yaradıcılığı. “Qobustan”, N 4. Bakı, 2005, s.32-37.

164. Rüstəm Kamal. “Kitabi-Dədə Qorqud”un kommuni-kativ məkanı: miforitual aspekt. Bakı, 2013.

165. Sadıqova S. Dilçiliyin nəzəri problemləri. I cild, Bakı, 2010.

166. Sadıqova S. Dilçiliyin nəzəri problemləri. II cild, Bakı, 2011.

167. Серебренников Б., Гаджиева Н. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку, 1979.

168. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünər-kən. Bakı, 1989.

169. Seyidov Y. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı, 1966.

170. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfoloqiya, Bakı, 2000.

171. Seyidov Y. Seçilmiş əsərləri. III cild, Bakı, 2007.

172. Seyfəddin Rzasoy. Oğuz mifinin paradıqmaları. Bakı, 2004.

173. Seyfəddin Rzasoy. Oğuz mifi və Oğuznamə eposu. Bakı, 2007.

174. Seyfəddin Rzasoy. Mifologiya və folklor: nəzəri-metodoloji kontekst. Bakı, 2008.

175. Səmədova K. Nitq davranışında milli-mədəni xüsusiyyətlər. NDA, Bakı, 1996.

176. Süleymenov O. Az.Ya. Bakı, 1993.

177. Şirəliyev İ. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962.

178. Şıxlı İsmayıl. Dəli Kür. Bakı, 1982.

179. Тагирзаде А. Древнетюркский лексико-грамматический пласт в диалектах и говорах азербай-джанского языка. АҚД. Баку, 1983.

180. Tağıyeva E. Müasir Azərbaycan dilində “bir” sayının söz yaradıcılığında rolu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası. Bakı, 2013.

181. Tahirov İ. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, 2007.

Язизхан Танрыверди

---

182. Tanrıverdi Əzizxan. “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları. Bakı, 1999.
183. Tanrıverdi Əzizxan. “Kitabi-Dədə Qorqud” və qərb ləhcəsi. Bakı, 2002.
184. Tanrıverdi Əzizxan. “Kitabi-Dədə Qorqud”un obrazlı dili. Bakı, 2006.
185. Tanrıverdi Əzizxan. “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası. Bakı, 2007.
186. Tanrıverdi Əzizxan. “Dədə Qorqud kitabı”nın dil möcüzəsi. Bakı, 2008.
187. Tanrıverdi Əzizxan. Dilimiz, mənəviyyatımız. Bakı, 2008.
188. Tanrıverdi Əzizxan. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 2010.
189. Tanrıverdi Əzizxan. “Dəli Kür” romanının poetik dili. Bakı, 2012.
190. Tanrıverdi Əzizxan. “Dədə Qorqud kitabı”nda at kultu. Bakı, 2012.
191. Tanrıverdi Əzizxan. “Dədə Qorqud kitabı”nın obrazlar aləmi. Bakı, 2013.
192. Tanrıverdi Əzizxan. “Dədə Qorqud kitabı”nda dağ kultu. Bakı, 2013.
193. Tanrıverdi Əzizxan. Dədə sözü işığında. Bakı, 2014.
194. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, 1972.
195. Təkləli M. At türkün qanadıdır (“Orlov atları”nın sirri). Azərbaycan Atatürk Mərkəzi. Bülleten, 1 (33), Bakı, 2010.
196. Verdiyeva Z., Adilov M., Ağayeva F. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1979.
197. Vəliyev K. Dastan poetikası. Bakı, 1984.
198. Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı, 1988.
199. Vəliyev İ. Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində keçmiş zamanın ifadə formaları. Bakı, 2009.
200. В.В.Виноградов. Стилистика теория поэтической речи поэтика. Москва, 1963.
201. Zeynalov F., Əlizadə S. Tükənməz xəzinə. “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı, 1988, s.17.

B A Ş L I Q L A R

Ön söz (Kamil Bəşirov).....	3
“Kitab” zaman anlayışı müstəvisində	11
“Kitab”ın dilində zaman-məkan vəhdətinin ifadəsi	15
Temporallığın leksik vahidlərdə ifadəsi.....	25
temporal zərflər (zaman zərfləri).....	26
temporal isimlər.....	34
temporal sifətlər.....	84
temporal qoşmalar.....	85
zaman məzmunlu bağlayıcı sözlər.....	93
zaman anlayışlı frazeoloji vahidlər.....	94
Temporallığın qrammatik şəkilçilərlə ifadəsi.....	93
keçmiş zamanın əsas morfoloji göstəriciləri	94
keçmiş zamanın ikinci dərəcəli morfoloji göstəriciləri.....	106
indiki zamanın əsas morfoloji göstəriciləri	115
indiki zamanın ikinci dərəcəli morfoloji göstəriciləri.....	123
gələcək zamanın əsas morfoloji göstəriciləri	127
gələcək zamanın ikinci dərəcəli morfoloji göstəriciləri	129
Temporallığın sintaktik vahidlərlə ifadəsi.....	136
Zaman anlayışı ismi birləşmələr müstəvisində	139
zaman anlayışının I növ təyini söz birləşmələri ilə ifadəsi	139
zaman anlayışının II növ təyini söz birləşmələri ilə ifadəsi	146
zaman anlayışının III növ təyini söz birləşmələri ilə ifadəsi	150
Zaman anlayışı feli birləşmələr müstəvisində	151
zaman anlayışının feli sifət tərkibləri	

Язизхан Танрыверди

---

ilə ifadəsi.....	152
Zaman anlayışının felii bağlama tərkibləri	
ilə ifadəsi	155
Zaman anlayışının xəbər də ifadəsi	161
Zaman anlayışının zaman zərfliyində ifadəsi	164
Təktərkibli cümlələrdə zaman anlayışının ifadəsi.....	165
qeyri-müəyyən şəxslili cümlələrdə zaman anlayışının ifadəsi	166
ümumi şəxslili cümlələrdə zaman anlayışının ifadəsi	166
şəxssiz cümlələrdə zaman anlayışının ifadəsi	167
adlıq cümlələrdə zaman anlayışının ifadəsi	168
Mürəkkəb cümlələrdə zaman anlayışının ifadəsi.....	169
zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr	169
zaman budaq cümləsi	171
mübtəda budaq cümləsi	171
şərt budaq cümləsi	172
Bəzi fellərin semantikasına dair	173
“Kitab” və müasir Azərbaycan ədəbi dilinin orfoepiyası	186
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	193

Əzizxan Tanrıverdi.
“Dədəm Qorqud”un zamanı.
Bakı, “Elm və təhsil”, 2015.

Nəşriyyat direktoru:
Nadir Məmmədli

Kompyuterdə yığdı:
Ruhəngiz Əlihüseynova

Kompyuter tərtibçisi və
texniki redaktoru:
Aygün Balayeva

Kağız formatı: 60X84 1/32
Mətbəə kağızı: №1
Həcmi: 204 səh.
Tirajı: 300

Kitab Azərbaycan MEA Folklor İnstitutunun
Redaksiya-nəşr bölməsində yığılmış, səhifələnmiş,
“Elm və təhsil” NPM-də ofset üsulu ilə
hazır deopozitivlərdən çap olunmuşdur.

Язизхан Вяли оьлу Танрыверди 1959-ъу илдя Борчалыда анадан олуб.

1981-ъи илдя АПИ-нин (индики АДПУ) филолоэийа факцл-тясини фярглянмя диплому иля битириб.

1987-ъи илдя намизядлик (филолоэийа цзря фялсфя доктору), 1998-ъи илдя докторлуг (филолоэийа цзря елмляр доктору) диссертасийасы мцдафия едиб.

1995-ъи илдя досент, 1999-ъу илдя профессор елми адыны алыб.

Щазырда АДПУ-нун Азярбайъан дили вя онун тядриси методикасы кафедрасынын мцдиридир.

Язизхан Танрывердинин 24 китабы, 200-дян артыг мягаляси чап олунуб.

Ясас ясарляриндян:

Тцрк мяншяли Азярбайъан антропонимляри (1996),

«Китаби-Дядя Горгуд»да шахс адлары (1999),

ХВЫ яср гыпчаг (половес) дилинин грамматикасы (2000),

«Китаби-Дядя Горгуд»ун образлы дили (2006),

«Китаби-Дядя Горгуд»ун сюз дцнйасы (2008),

Дилимиз, мянвяийатымыз (2008),

Поезийанын дили, дилин поезийасы (2008),

Гядим тцрк мянбяляриндя йашайан шахс адлары (2009),

Азярбайъан дилинин тарихи грамматикасы (2010),

«Дядя Горгуд китабы»нда ат култу (2012),

«Дяли Кцр» романынын поетик дили (2012),

“Dədə Qorqud kitab”ında dağ kultu (2013),
Anarın nəsri (2013),
“Dədə Qorqud kitabı”nın obrazlar alımı (2013),
“Dədə sözü işığında” (2014).